ХРОНИКЕ СРПСКЕ

књига прва

Издавачки одбор

Бранимир Живојиновић, Љубомир Костић
Угљеша Крстић, др Сретен Петковић

Издавачи: Трајна радна заједница књижевника и књижевних преводилаца »ВАЈАТ«, Београд, Проте Матеје 50 и Издавачка радна организација »БЕОГРАД«, 27. марта 39. За издаваче: Угљеша Крстић и Љубомир Костић. Рецензент: др Сима Ћирковић. Уметничко-графичка опрема: Никола Поп-Константиновић. Омот и корице: Александар-Саша Радовановић. Фотолито: »GORENJSKI TISK«, Крањ. Штампа и повез: »ZRINSKI«, Чаковец.

Реф. 90102

ISBN 86-7039-028-0

СРБИЈА У ДОБА НЕМАЊИЋА

ОД КНЕЖЕВИНЕ ДО ЦАРСТВА: 1168 – 1371

— илустрована хроника —

Др МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

Текст уз слике и поглавље *Уметност у доба Немањића*

Др СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

Предговор

Др СИМА ЋИРКОВИЋ

Заједничко издање

ТРЗ »ВАЈАТ« – ИРО »БЕОГРАД«

На омоту: Стефан Немања-Симеон Мироточиви из Милешеве (1225) и печат на повељи цара Душана (1350).

СКЕН

Теодор Анагност

и

Логофет Владе

Садржај

КРАЉЕВИНА

ЦАРСТВО

ПРИЛОЗИ

ДОДАТАК

Предговор

Настојећи да са мало речи представим савременом читаоцу ову књигу о далекој прошлости, желим да она буде прихваћена као путовођа на интелектуалном путовању које се, можда, неће завршити кад се њене корице заклопе. Сви они који су ову књигу писали (проф. Милош Благојевић) и опремали (проф. Сретен Петковић и уредници Угљеша Крстић и Бранимир Живојиновић) трудили су се да олакшају данашњем читаоцу да упозна епоху Немањића; настојали су да се чује реч из средњега века, да оновремена слика представи вештину и дух времена, да места, грађевине и споменици дочарају позорницу живљења средњовековних људи. У покушају да се премости јаз између далеке епохе и модерног менталитета књига представља ретко достигнуће и на оној страни где је озбиљно и учено оживљавање давно умрлог времена, и на оној страни где су споне са савременим светом.

Ипак, то приближавање је могуће само до извесне мере, јер је много препрека које треба савладати. Речи и слике нису довољне да у свој пуноћи представе један давно ишчезли свет. Ми се морамо потрудити да му пођемо у сусрет. Не могу се упознати далеки предели ако се не померимо с места. Као и код путовања, и код понирања у прошлост мора се уложити известан напор. Тај напор је данас већи но што је био пре стотинак година, када се веровало да постоји пун склад између писца и читаоца историје. И један и други предавали су се тада ономе што им је било заједничко са људима средњега века. У извесном смислу они су скупа налазили и откривали изгубљену и заборављену историју. Мало ко се тада питао да ли речи кнез, битка, слуга или граница, да изаберемо само неколико међу много стотина, значе исто у средњовековном тексту и у речнику и представама читалаца XIX столећа.

Уколико је свет прошлости потпуније упознаван кроз шаренило бујног живота и тешко описиво богатство појединости, све више су падале у очи разлике, све се јаче наметала свест о томе да су људи прошлости у многоме другачији. С друге стране, научивши да дубље анализирају себе, људи су уочили да ниједна генерација нема права да сматра да је она циљ свеукупног претходног развитка, да она поседује мерила која апсолутно важе.

Епоха од које нас одваја 600 – 800 година далека је и није лако разумљива, али нас с њом спајају понеке везе. Не само име и језик, који без претходног учења ипак не бисмо разумели, већ и знатан део простора на коме живимо. Планине и долине су на истом месту, реке теку углавном ис-

тим токовима, али нека језера су ишчезла а нова се појавила на другим местима; на истим су местима Призрен и Крушевац, Приштина и Смедерево, али стотине насеља, па и део простора се разликују. Нисмо свугде где нас је било пре 1371, али нас има и тамо где није било српске државе у средњем веку. Уз сваку везу и сличност морамо ставити и разлику. У свету који приказује ова књига сасвим је друкчији био однос између насељеног и ненастањеног, између дивљег и обрађеног, између ничијег и човековог. Био је то свет друкчијих бројева и различитог реда величина, био је то спор свет у коме се најбрже кретао онај ко је био у стању да мења коње. Био је то сиромашан свет, сиромашан чак и у својим богатим друштвеним врховима. О неким удобностима, хигијени и нези тела, сасвим обичним на градским периферијама, средњовековни кнезови нису могли ни сањати. Ни најбољи познаваоци средњега века не усуђују се да оцртају психичке разлике, које су морале бити велике и у односу према натприродном и природном, и у међусобном односу људи, и у структуираности и стабилности личности и понашања. Не можемо их овде скицирати, јер су нам остале непознате, али морамо опоменути да нема разлога да подразумевамо да су људи средњега века мислили и осећали као ми, не смемо им нехотично приписивати наше превртљивости и предрасуде.

Често се читаоци према штиву односе као путници према пределима кроз које пролазе. Неки су све време отворених очију, прате пејсаж на сваком километру свога пута, други чекају да стигну до циља, до места достојних да буду виђена и посећена. Као путовођа, ова књига је нужно окренута другој врсти читалаца-путника, она се морала ограничити на оно што је главно, што се дугом традицијом усталило као пажње достојно. Она је као путовођа негде на средини, међу оним водичима и картама које служе за оријентацију, пружа поглед на целину а да нису изгубљене појединости. Могуће је да ће понеки читалац желети да настави путовање, па је добро да зна да може наћи и вође које ће га упућивати у односе на већим просторима него што је овај приказан у књизи, али да може наћи и путовође за подробно и продубљено обилажење неког дела овог простора. Многе личности, места, установе, дела, приказани су у другим књигама. Путовање се, дакле, може продужити с неком од тих књига, а може се поћи и без књиге до неког од места споменутих и кратко приказаних на страницама што следе.

Сима М. Ћирковић

Хронике српске и њихова прва књига

Издавачки пројекат *Хронике српске* замишљен је као допринос српској популарној историографији. Већ деценијама сиромашна, она је многе генерације лишавала неопходних сазнања из рођене прошлости, оних сазнања без којих је незамислива права национална самосвојност сваке јединке. Не улазећи у узроке тог сиромаштва, потписани издавачи су се пре извесног времена удружили како би на начин који одговара времену и ономе што оно само собом изискује, започели објављивање серије књига из српске историје — на темељима проверених научних сазнања, писаних тако да буду приступачне читаоцима свих узраста и степена образовања и у облику који захтева модерно издаваштво.

Наишавши на очекивано разумевање стручњака — историчара, историчара уметности и других, који су радо прихватили предложену им концепцију *Хроника српских* (Угљеша Крстић и Бранимир Живојиновић), издавачи пружају јавности њену прву свеску, уз неколико нужних напомена.

Избор илустрација (др Сретен Петковић) руковођен је начелом да се репродукује само материјал из епохе, како би период владавине Немањића био приказан до крајњих данашњих могућности аутентично. Читалац ће се у то уверити читајући потписе испод слика, којима се узнастојало да оне не остану само хладан документ једног времена, већ да се са њима успостави приснији додир.

Хронологија, како је у њеном уводу већ речено, служи отварању ширег видика према ономе што се на нашим просторима збивало у поређењу са другим, док је *Регистар,* објашњењима уз личности и објекте, прерастао у неку врсту подсетника и информатора. *Карте у боји* (др Љубинко Сретеновић, према концепту др. М. Благојевића,) израђене нарочито за ово издање, биће такође корисне за стицање заокружене представе о Србији тога доба, као и *Родослов лозе Немањића и српске властеле* (Душан Спасић).

Најзад, али никако не и на последњем месту, издавачи дугују захвалност академику Сими Ћирковићу за подршку у припремању и стварању ове књиге и професору Милошу Благојевићу за њен текст, а такође и Републичком заводу за заштиту споменика културе, Народном музеју, Галерији фресака и монаштву Дечана и Пећке патријаршије. Заслуга за доследну реализацију *Србије у доба Немањића* припада и свим сниматељима (Миодраг Ђорђевић, Бранислав Стругар, Марлис Вујовић и Никола Живковић), као и *Горењском тиску* из Крања, који је израдио офсет-филмове у боји, и штампарији *Зрински* из Чаковца, која је књигу одштампала и повезала.

У Београду, априла 1989

ТРЗ »Вајат«
ИРО »Београд«

СРБИЈА У ДОБА НЕМАЊИЋА

КНЕЖЕВИНА

Стари град Рас помиње се већ у делу византијског цара Константина Порфирогенита у X веку, а посебно током српско-византијских сукоба два столећа касније. Био је престоница српске државе у првим деценијама владавине Немањића. Разорен је још у XIII веку, вероватно приликом најезде Монгола 1242. године. У близини Новог Пазара откривено је археолошким ископавањима утврђење за које се мисли да би могло бити стари Рас. Истраживачки радови открили су бедеме, ојачане са пет кула и са темељима неких здања, од којих је најзначајније велика цистерна уз северни одбрамбени зид. У Расу су нађени и најстарији примерци српског новца из времена краља Радослава (1228 – 1234), као и бронзане плочице за њихово искивање.

Земља и поднебље

Српска држава у доба Немањића простирала се најпре у западним, а потом и у централним деловима Балканског полуострва, и судбину су јој одређивале и особине карактеристичне за те крајеве. Пошто је северна граница, оивичена Савом и Дунавом, била равна, ниска и лако приступачна, то је и подручје од доњег тока Дрине до Поречке реке, на које је избијала граница српске државе, било отворено и освајачима и миграционим струјањима из тога правца. На српску територију могло се без већих тешкоћа доћи и преко мора, пошто је Србији тада припадао део приморја од Цетине до Дрима, изузев Дубровника. На најужим деловима Јадранско море није шире од 90 километара, тако да се могло лако препловити и ондашњим бродовима. Знатно је теже било продирање у унутрашњост, нарочито у западне делове државе, због планина Динарског система, које се простиру готово паралелно са морском обалом. Између тих планина налазе се уске и кратке долине којима се могло кретати, али су оне на више места испрепрађиване стрмим пречагама, преко којих је прелаз био отежан. Да би се из једне долине доспело у другу, коришћени су понекад и стрми планински превоји, преко којих су прелазили људи и товарне животиње, али не и запрежна кола.

Источна половина српске државе била је знатно погоднија за кретање, захваљујући широкој и дугачкој удолини која спаја Подунавље са Солунским заливом. Ту удолину сачињавају Моравска и Вардарска долина, међусобно спојене благим превојем невелике надморске висине, тако да је прелазак из једне у другу речну долину готово неприметан. Моравско-вардарска долина је због тога одувек била важан чинилац повезивања северних и јужних делова Балканског полуострва, Подунавља са Солунским заливом, као и крајева источно и западно од токова Мораве и Вардара.

Моравско-вардарска долина оивичена је многобројним планинама. На истоку се простиру огранци Карпата и планине Родопског система, док се на западу налазе планине Шарско-пиндског и Динарског система. Ове последње су најмногобројније, тако да су покривале читав западни део српске средњовековне државе. Планине поменутих система разликују се по висини и конфигурацији, по саставу тла и по бујности и врсти биљног покривача. Огранци Карпата били су покривени густим шумама и добрим пашњацима, док су на планинама Динарског система постојале шуме и пространи пашњаци претежно на већим надморским висинама. На мањим висинама биљни покривач био је знатно оскуднији, па су се местимично појављивале и голети. Овоме је у извесној мери допринела и људска делатност, али највише природни састав тла Динарских планина — карст, посебно у данашњој Херцеговини и Црној Гори, које су биле саставни део државе Немањића. Ту је обрадивих површина било мало, па су коришћене и најмање вртаче. Нешто погодније за обделавање биле су удолине и карстна поља, али су и у њима усеви често страдали од суше, јер је слој обрадивог земљишта плитак. Преко лета и у јесен осећала се велика оскудица у води.

Знатно другачију слику пружају централни и северни делови српске државе, такође са планинама, али и са знатно дужим и ширим удолинама између њих. Биљни покривач био је бујнији, планине су биле под шумом или под пашњацима. Великих и густих шума прашумског типа било је највише на северу, на подручју данашње Шумадије, у долини Велике Мораве и у Источној Србији. Изузетно висока стабла могла су се наћи и на рубу Косовско-метохијске котлине. Подручје Косова и Метохије било је добро обрађено и насељено још у средњем веку, што се може рећи и за крајеве у данашњој северној и средњој Македонији.

Крчењем шума постепено су стваране култивисане површине и у северним деловима Србије. Земљиште је овде било плодније, плодоносни слој дубљи, док се воде налазило у изобиљу.

Клима је била континентална, уосталом као и у највећем делу тадашње српске државе, изузев уског приморског појаса са медитеранском климом. У централним и северним деловима државе било је и богатих налазишта сребра, олова, бакра и гвожђа. Посматрано као целина, ово и овакво земљиште пружало је изврсне услове за живот и рад људи, а самим тим и за стварање привредног, културног и политичког језгра српске државе.

Српске области

Историја српске средњовековне државе не почиње Стефаном Немањом и његовим сином Савом, како би се могло претпоставити на основу овлашног читања њихових животописа. Састављачи оба та житија нису имали намеру да прикажу историју српског народа или српске државе, чак нису настојали ни да подробније опишу Немањину политичку делатност. У средишту њихове пажње увек су се налазила богоугодна дела и монашки живот светог Симеона и светога Саве, а нарочито разна *чуда* која су они чинили као српски светитељи.

Све што се налазило изван тог видокруга забележено је само успут и опет с намером да се јаче истакну богоугодна дела. Чињеница је, међутим, да владавина Стефана Немање представља прекретницу у историји српског народа. Њоме започиње двестагодишњи период најзрелијег политичког, економског и културног живота српске државне заједнице, њен непрекинут процват током пуна два века.

До Немањиног доласка на власт Срби су у својој новој отаџбини живели скоро пет стотина година. Истина, то време је још недовољно познато, мада су многи историчари настојали да га што свестраније осветле. На основу казивања византијског писца и цара Константина VII Порфирогенита (913–959) сазнајемо да су се Срби доселили на Балканско полуострво у доба цара Ираклија (610–641) и уз његову сагласност. Пре тога живели су далеко на северу и, по речима цара-писца, водили порекло од некрштених Белих Срба. Кад су тадашњег владара Белих Срба наследила два сина, један је повео са собом »половину народа« на територију Византије, још моћне и простране државе, законитог наследника великог Римског царства, тачније његове источне половине.

Византијски цар је уступио Србима пределе југозападно од Солуна, у крају који је по њима назван Србица (Сервија). Досељеницима се место није допало, па су се вратили преко Дунава. Ту су изнова променили мишљење и посредством византијског заповедника у Београду затражили од цара Ираклија земљу у којој би се настанили. Цар им је сад препустио простране области између Саве и Јадранског мора, које су Авари били опустошили. Ту су се Срби налазили средином X века, кад је о њима писао Константин Порфирогенит.

О простору који су Срби населили постоји податак у *Аналима Франачког краљевства,* где из описа трогодишњег ратовања кнеза Људевита Посавског против Франака сазнајемо како се он, принуђен да напусти Сисак, склонио код Срба — »за који се народ казује да држи велики део Далмације«. Реч је, дакако, о територији некадашње римске провинције Далмације, која се простирала од обала Јадранског мора па дубоко у унутрашњост до близу Саве,

а на исток до долине Ибра. На територији Далмације населили су се и Хрвати, али нешто западније од Срба.

Стварање најстарије српске државе (или држава) не може се пратити у свим појединостима, али је процес њеног организовања прилично напредовао до средине X века. Опис Константина Порфирогенита казује да се српски народ постепено организовао по мањим или већим областима, уосталом, као и други Јужни Словени. Такве се области у византијским изворима помињу уопштено као *Склавиније,* али имају и посебне називе.

Нешто су нам познатије границе појединих српских области дуж обале Јадранског мора: област Неретљана или Пагана налазила се између Цетине и Неретве, а од Неретве до Дубровника област Захумљана; источно од Дубровника, до Боке Которске, простирала се област Травуњана и Конављана, позната као Травунија (Требиње). За Неретљане, Захумљане и Травуњане Константин Порфирогенит изриком каже да су Срби. Источно од Боке Которске, према реци Бојани, пружала се Дукља.

Северно од Дукље, Травуније и Захумља налазила се најпространија област насељена Србима, која се у византијским изворима назива Србија. Та је област допирала према северу до Саве, на запад се пружала према Врбасу, а на исток до Ибра, док су јужну границу чиниле планине које су одвајале Србију од приморских српских земаља. На западу Србије, око горњег тока реке Босне, простирала се омања област која се средином X века помиње као Босна, док се на истоку налазила друга географска целина под називом Рашка или Раса. И Босна и Раса, још средином X века, чине саставне делове Србије. У то време се у границама Србије налазила и Травунија са Конавлима, као и област Неретљана, док се за Дукљу и Захумље то не може поуздано тврдити.

Процес окупљања и чвршћег повезивања свих српских земаља био је поодмакао, али не и окончан.

Досељавање Срба

Треба знати да Срби воде порекло од некрштених Срба, званих и Бели, насељених с оне стране Турске (тј. Мађарске), у крају који се код њих назива Бојки; њима је у суседству и Франачка, исто као и велика Хрватска, она некрштена, која се назива и Бела. Тамо су дакле и ови Срби од давнине настањени. Пошто су два брата наследила од оца власт над Србијом, један од њих, преузевши половину народа, пребегне Ираклију, цару Ромеја; цар Ираклије га прими и као место насељавања даде му у солунској теми Сервију, која отада тај назив носи. Срби на језику Ромеја значи робови, па се стога и ропска обућа обично назива сербула, а цербулијани они који јевтину и сиромашну обућу носе. Ово име добише Срби, јер постадоше робови цара Ромеја. После неког времена исти Срби одлуче да се врате у своје земље и цар их отпусти. Кад су прешли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насеље. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (јер из тамошњих земаља они изгнаше Романе који сада станују у Далмацији и Драчу), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти довевши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење.

Константин Порфирогенит, *Спис о народима*

Најстарија српска држава

На основу до сада познатих историјских извора не може се тачно утврдити кад је Србија постала држава, односно кад је стекла све особине државности. Према Константину Порфирогениту, елементи српске државности постојали су још у прадомовини: Срби су имали устаљене владаре и владарски род, из којег је потекао и кнез под чијим су се вођством доселили на Балкан. Он је умро пре доласка Бугара, тј. пре 680. године, а власт је даље прелазила на његове потомке, међу којима је и кнез Вишеслав (можда Војислав), први по имену познат српски владар, који је, по свој прилици, владао последњих деценија VIII века. Кнеза Вишеслава наследио је Радослав, њега Просигој, а овога пак Властимир. О политичкој делатности прве тројице, Вишеслава, Радослава и Просигоја, за сада нам ништа није познато. Србија је ушла у жижу крупних политичких збивања тек за време кнеза Властимира, па су отуда о томе и сачувани извесни подаци.

Током IX и првих деценија X века Бугари су били у експанзији. Од њихових напада страдале су многе византијске области, а стизали су чак и до Цариграда. На бугарском удару нашле су се и српске земље, нарочито подручје праве Србије. За време кнеза Властимира и његовог сина Мутимира Срби су успешно одбијали бугарске нападе, али је стање осетно погоршано кад се на челу Бугара нашао њихов најспособнији владар кнез Симеон (893–927), који је 913. године крунисан за цара, вероватно, »Бугара и Грка«. Он се сматра оснивачем тзв. Првог бугарског царства, које је изгубило снагу после његове смрти. Симеоновим ратницима пошло је за руком да 924. године опустоше и привремено освоје Србију, али се већ 927. српски кнез Часлав ослободио. Часлав је био на власти и око 950. године, кад је дошао у сукоб с Мађарима, али се и о тим догађајима и о унутрашњим приликама у Србији после њега мало зна.

Становништво у српским областима живело је углавном по сеоским насељима, али је постојало и више утврђених градова. У кнежевини Неретљана помињу се четири града, у Захумљу пет, у Травунији такође пет, у Дукљи три, док их је у Србији било осам, од тога два у Босни. Српски градови били су значајна средишта политичке и економске моћи, али су власт у појединим деловима државе имали жупани. Достојанство жупана код Срба врло је старо: носиоци овог звања помињу се још пре досељавања Јужних Словена на Балкан, као представници родовске аристократије, али са стварањем државе они постају и најистакнутији представници државне управе. Већ средином X века њихов утицај на политичке прилике веома је значајан.

Извесно је да су Срби при доласку у нову домовину били земљорадници, због чега су се, по правилу, насељавали у крајевима обрађиваним још у римско доба: по долинама река и по крашким пољима — жупама, како су их називали. О земљорадничкој делатности сведочи и присуство тзв. *житних јама,* које су служиле за смештај житарица, као и коришћење камених жрвњева за млевење. Поуздано се зна да су гајили просо, а највероватније и пшеницу и друге житарице.

Срби су се бавили и сточарством, нарочито гајењем говеда, свиња, коња, оваца и живине, мада су имали другачији начин гајења него балкански староседеоци. Било је развијено и

Од свих српских држава које су настајале и гасиле се током средњег века, највећи значај и углед имала је она која се образовала крајем средњег века. Њен оснивач био је велики жупан Стефан Немања, у седмој деценији XII века. Његови потомци владали су српским престолом два столећа и династија се угасила тек 1371. године смрћу цара Уроша. Традицију немањићке државе наставили су владари из породице кнеза Лазара Хребељановића и деспота Ђурђа Бранковића све до 1459. године, када је падом Смедерева под Турке нестала независна средњовековна српска држава. На фресци *Лозе Немањића* у манастиру Дечанима (око 1345) представљени су Немањићи од оснивача Стефана Немање, који је у монаштву пред смрт добио име Симеон, па до цара Уроша, који је приказан као престолонаследник.

пчеларство, риболов такође, док лов на крупну и ситну дивљач вековима није губио значај. Обраду метала, нарочито гвожђа, Срби су врло добро познавали. Ковачи, од којих ће се прилично рано одвојити мачари и златари, заузимали су угледно место у друштвеној заједници, као, уосталом, и грнчари, дрводеље, каменоресци, кожари и ткачи. Занатске вештине Срба одувек су биле на знатној висини. Луксузни предмети били су доступни малом броју људи, првенствено владарима и жупанима. До њих су долазили поклонима, највише из Византије, али су их стицали и као ратни плен или просто пљачком.

У целини узев, матријална основа тадашњег српског друштва била је недовољно развијена, па је свако непријатељско пустошење остављало тешке последице.

Први српско-бугарски сукоби између 836. и 852. године

Када Бугарска беше под влашћу Ромеја..., пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао цару Ираклију, по наследству завлада његов син а потом унук и тако редом архонти из његова рода. После извесног броја година роди се од њих Вишеслав и од њега Радослав и од њега Просигој и од њега Властимир и до овог Властимира Бугари су живели мирно са Србима, као блиски суседи, волећи једни друге, налазећи се у служби и потчињености према царевима Ромеја и примајући од њих доброчинства. За владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам архонт Бугарске желећи да их потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје војске. После смрти архонта Властимира наследише власт у Србији његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник, поделивши земљу. За њихово време појави се архонт Бугара Михајло Борис, желећи да освети пораз свог оца Пресијама и отпоче рат; и Срби га тако потуку, те заробе његовог сина Владимира са дванаест великих бољара. Због синовљевих мука, Борис, иако преко воље, склопи мир са Србима. Желећи да се врати у Бугарску и плашећи се да га Срби негде на путу не пресретну из заседе, затражи за своје обезбеђење децу архонта Мутимира, Борена и Стефана, који га спроведоше читавог до границе, до Раса. За ову љубазност Михајло Борис их обдари великим даровима, а ови њему узвратише као господски дар два роба, два сокола, два пса и осамдесет крзнених хаљетака, што Бугари сматраху да представља склопљено пријатељство. Нешто доцније посвађају се иста три брата архонти Србије и пошто Мутимир, један од њих, надјача и желећи сам да влада, ону двојицу зароби и предаде их у Бугарску, задржавши под својим старатељством једино сина брата Гојника по имену Петра, који одбеже у Хрватску.

Константин Порфирогенит, *Спис о народима*

Превласт Византије

Не зна се поуздано како је завршио кнез Часлав. По легендарном казивању *Барског родослова,* он је изгубио живот у сукобу са Мађарима, који су почели да продиру у Босну. У сваком случају, извесно је да се Часлављевом смрћу прекида дотадашњи политички живот у границама једне пространије српске државе.

С друге стране, половином X века јача моћ Византије, док је Бугарска најпре знатно ослабљена, а потом и покорена, па њену улогу на Балканском полуострву, после успешног устанка, преузима млада и полетна држава македонских Словена. На челу те државе нашао се син кнеза Николе Самуило (976 – 1014), који се прогласио за цара, а потом његови наследници, до 1018. године.

Византијом је у то време владао енергичан и способан цар Василије II Бугароубица (976 – 1025), који је у неколико битака поразио Самуилову војску, а најтеже у бици на Беласици (1014). Четири године касније уништена је и цела Самуилова држава, иначе позната као Самуилово царство, са средиштем у Преспи и Охриду.

У ковитлацу борбе између Самуила и цара Василија пострадале су и српске земље. Делови Србије, нарочито источни, доспели су у оквире Самуилове државе, да би потом ушли у сферу Византије. Највише се зна о страдању Дукље и делатности њеног кнеза Јована Владимира (крај X века — 1016). Приморан да се потчини Самуилу, он је постао и његов зет, али га је последњи владар македонских Словена, Јован Владислав, мучки погубио. После погибије свога кнеза, Дукља је извесно време била обезглављена, што је утицало на слабљење раније успостављених веза између појединих српских области.

Кад је Василије II уништио Самуилову државу, под Византијом су се нашле све српске земље, али степен њихове потчињености није био подједнак. Тамо где је успостављено византијско *тематско* уређење, потчињеност је била највећа, али где није било *тема* (војно-административних округа), Византија се ослањала на локалне владаре, који су се према цару налазили у вазалном односу.

Прекидању успостављеног заједништва политичког живота између појединих српских

О испреплетености и снази веза између Византије и српске државе од доласка Словена на Балкан, па све до пропасти ове државне творевине под налетом Турака, говори речито и веридбени прстен краљевића Радослава. На прстену, сада у Народном музеју у Београду, исписан је текст у стиховима, на грчком, који гласи: *Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Ана из рода Комнина, у руке га прими.* Упркос извесних недоумица, научници се углавном слажу с тим да је прстен израђен око 1219, највероватније у Солуну, и да је настао поводом најављеног брака Ане Комнине и Стефана Дуке Радослава, потоњег српског краља (1228 – 1234).

земаља, нарочито између Босне и Расе, допринела је и верска политика Василија II. После освајања Самуилове државе, он је и његову патријаршију у Охриду, сматрајући је нелегалном, свео на ранг аутокефалне (самосталне) архиепископије, непосредно потчињене цару. Охридској архиепископији припале су све епископије између Тесалије и Дунава, поред осталих и оне у Нишу, Браничеву и Београду, а према западу у Сирмијуму, Расу и Призрену. У свим тим епископским седиштима византијска власт била је непосредна, осим у Расу, где није била довољно учвршћена.

На подручју Охридске архиепископије богослужење је у почетку вршено на словенском језику, али како су убрзо њоме загосподарили Грци, почео је да преовлађује грчки језик, с којим је, наравно, јачао и византијски утицај. Заузврат, употреба грчкој језика угрозила је учвршћивање хришћанства међу Словенима, тако да су поново почели да јачају пагански обичаји.

Дукља и њени владари

После смрти Василија II моћ византијске државе на Балканском полуострву почела је убрзано да слаби, што је омогућило Србима да устану против ње. На челу једног таквог покрета нашао се кнез Стефан Војислав, али је његов устанак угушен до августа 1036. Српски кнез допао је заробљеништва, кога се, међутим, брзо ослободио и по други пут дигао устанак крајем 1037. или почетком 1038. Устанак је, вероватно, почео у Травунији, одакле се проширио на Захумље и Дукљу, тако да су се под кнезом Војиславом нашле све српске земље дуж јадранске обале.

У византијским изворима Стефан Војислав се назива и Србином и Травуњанином и Дукљанином, што, с једне стране, говори о његовој етничкој припадности, али и о областима којима је управљао. Војислав се није задовољио постигнутим: покушао је да власт прошири даље на север и кренуо је ка српским областима које су још признавале византијску врховну власт. Центар његове државе није остао у Травунији, већ је пренет у Дукљу, која је била развијенија и јача. Византија је на то одговорила одашиљањем велике војске, коју је Војислав потукао.

Положај кнеза Војислава за извесно време (1040/41) олакшан је кад је под Петром Одељаном, који се издавао за Самуиловог потомка, избио устанак, који је захватио пространо подручје од Београда до Солуна. После гушења Одељановог устанка Византија је поново безуспешно покушала да потчини дукљанску државу. Из разумљивих дипломатско-политичких разлога Војислав је касније прихватио врховну власт византијског цара, што му није сметало да и даље самостално влада својом државом.

Стефан Војислав је сишао са историјске позорнице пре 1055. године, а наследио га је његов син Михаило, кнез и потом краљ. Михаило се успешно нагодио са Византијом: признавши номинално њену врховну власт, добио је високу титулу протоспатара, а успостављени односи одговарали су интересима обеју земаља.

За време кнеза Михаила дошло је до крупних промена у односима између европских држава. Византија је потиснута из Јужне Италије, у којој је основана снажна држава Нормана, њених великих противника. Из Јужне Италије Нормани су нападали Драч и Дубровник, значајна византијска упоришта, па су се тако појавили у улози природног савезника дукљанских владара.

Средином XI века, тачније 1054. године, дошло је до коначног расцепа између римске и цариградске хришћанске цркве, што је било од светског историјског значаја. Истина, то раздвајање није донело битне промене постојећој црквеној организацији у већини српских области, јер је на том простору стварна подела између римске католичке и цариградске православне цркве извршена већ приликом оснивања Охридске архиепископије 1018. године. Западна граница њене надлежности (јурисдикције) представљала је, у ствари, границу између католичке и православне цркве. Та граница пресекла је српске земље, тако да се један део српског народа нашао под православном Ох-

ридском архиепископијом, а други под католичком архиепископијама (надбискупијама) у Приморју.

Док је постојала само једна *тема* Далмација, постојала је и једна католичка архиепископија са седиштем у Салони (Солину код Сплита). Са стварањем друге *теме* Далмације успостављена је друга у Дубровнику, можда већ 1022, а неколико деценија касније у Приморју се образује и трећа, са седиштем у Бару, вероватно пре 1067, у време кнеза Михаила. Постојање тих архиепископија изазвало је дуготрајне спорове око граница њихове јурисдикције и знатно ослабило католичку мисионарску делатност међу Србима. Најтежа последица деобе цркава лежи, међутим, у томе што је отежала окупљање српског народа у границе јединствене државе.

Док је међу Србима слабила мисионарска делатност католичке, али и православне цркве, дотле су средином XI века јачали утицај и моћ цариградског патријарха и римског папе. Кад је папска столица припала Гргуру VII Хилдебранду (1073 – 1085), папска моћ достигла је врхунац. Још пре него што је Хилдебранд постао папа, у једном крилу католичке цркве учврстила су се схватања да црквена власт не само што мора бити независна од световне него треба да се налази изнад ње.

Суштину оваквог схватања разрадио је сам Гргур VII у спису Dictatus papae, у коме се истиче божанско порекло цркве и њена непогрешивост. Као наследник апостола Петра и поглавар цркве, папа има неограничену духовну власт над хришћанским светом. Држава је овоземаљска установа и мора бити потчињена духовном вођству цркве, па ако њен поглавар процени да световни владар не управља државом у складу са божанским и црквеним законима, папа га може лишити круне, било краљевске било царске, а његове поданике ослободити заклетве на верност.

Ово схватање изазвало је жесток сукоб између Гргура VII и немачког цара Хајнриха IV, па је папа испунио претњу и његове поданике ослободио заклетве на верност. Пошто је због тога немачком владару запретила опасност да буде збачен са престола, био је приморан да лично оде у замак Каносу у Италији, недалеко од Парме, где је тада боравио папа, и да га на коленима замоли за опроштај.

Борба за инвеституру (право на потврђивање звања и титула, у овом случају борба између папа и немачких владара око тога коме припада право да уводи бискупе и опате у посед и звање) ипак је настављена. У другој половини XI века римско-немачки цареви и папе доказивали су своју врховну власт над католичком Европом додељивањем краљевских титула. Носиоци тих титула претендовали су, међутим, на велику самосталност и у начелу били потчињени само ономе ко им их је дао. Зна се, на пример, да је баш Гргур VII, преко свог посланика, доделио хрватском краљу Димитрију Звонимиру круну, скиптар, мач и заставу (1075). Из једног писма Гргура VII с почетка 1077. сазнаје се да је »Михаилу краљу Словена, дукљанском владару«, стављено у изглед и даривање папске заставе. Краљевску титулу Михаило је заиста могао добити од Гргура VII, али и од његовог претходника. У сваком случају, извесно је да су дукљански владари пре 1077. године стекли и носили титулу краља.

Иконица Богородице Заступнице (око 8 × 4 см) нађена је приликом ископавања Богородичине цркве код Куршумлије, Немањине задужбине. Рађена је од меког камена стеатита, налик мермеру, и била је првобитно позлаћена. Овај тип Богородице био је врло омиљен у Србији у другој половини XII и у раном XIII веку. Иконица потиче из друге половине XII века.

Док се на Западу водила борба за инвеституру, Византија је почетком седамдесетих година XI века дошла у тежак положај. Турци Селџуци нанели су велики пораз византијској војсци код Манцикерта у Јерменији (1071), после чега су загосподарили највећим делом Мале Азије. Исте године срушена је византијска власт у Јужној Италији: нормански војвода Роберт Гвискард освојио је 1071. Бари, последње византијско упориште.

Идуће године избио је велики устанак на Балканском полуострву. Устаници су се обратили за помоћ краљу Михаилу, који је ту прилику искористио да према Византији поведе офанзивну политику: устаницима је упутио одред са својим сином Константином Бодином на челу. Кад се борба 1072. године распламсала, устаници су Бодину дали име Петар и прогласили га својим царем. Значајан удео у тим борбама имао је и Бодинов војни заповедник Петрило, који је командовао посебним одредом.

Овај устанак против Византије захватио је простор између Ниша на северу до Костура у северној Грчкој на југу, али је ипак до краја 1072. угушен. Цар Петар, односно Бодин, био је заробљен и спроведен у Цариград, а касније у Антиохију, одакле су га избавили добро потплаћени млетачки трговци. Краљ Михаило је Бодину тада »поверио ранију власт«, мада се о карактеру те власти не може рећи ништа одређеније.

Непријатељства између Византије и дукљанске државе су настављена, па је византијски заповедник драчке *теме* Нићифор Вријеније (приближно 1075/77) нанео тешке ударце не само Дукљи него и Хрватима. Војни успеси, истина, нису до краја искоришћени, пошто је Византија, по ко зна који пут, упала у борбе за царски престо, у које се уплео и Вријеније. Победник је, на крају, био Алексије I Комнин (1081–1118).

Унутрашње борбе у Византији омогућиле су краљу Михаилу да своју територију прошири на њен рачун. Биће да је у то доба освојио и Дубровник и ступио у пријатељске везе са византијским противницима у Јужној Италији: априла 1081. оженио је Бодина ћерком једног моћног норманског присталице у Барију.

Нормани су се у то време припремали да нападну византијске земље на Балкану, изабравши као први циљ Драч, из кога стари римски пут (via Egnatia) води за Солун и Цариград. Не будући довољно снажна да им се самостално супротстави, Византија је затражила и добила савезника у Венецији и неким вођама албанских племена. Кад су се Нормани искрцали, Бодинови и албански одреди узнемиравали су их и наносили им знатну штету.

Одлучна битка између византијске и норманске војске вођена је октобра 1081. под Драчем. Бодин се, међутим, држао по страни, а Византија је претрпела пораз, чак је и сам цар Алексије био рањен. Бодинова нелојалност остала је некажњена, пошто су, освојивши Драч, Нормани кренули ка Епиру, Тесалији и Македонији, заузели Скопље и Полог, нападали Охрид и друге градове. Изгледа да је Бодин тада спретно искористио византијску дефанзиву и проширио своје подручје. Можда је тада потчинио и Рашку и Босну, па је (по *Барском родослову*) поставио за жупане у Рашкој Вукана и Марка, а у Босни кнеза Стефана.

Норманска офанзива није дуго трајала. У Јужној Италији избила је побуна и Роберт Гвискард се вратио, остављајући на балканском ратишту сина Боемунда. Византинци тада постепено потискују Нормане, а Млечани 1085. преотимају Драч. Исте године умире Роберт Гвискард и у Јужној Италији опет избијају немири, тако да опасност од Нормана за више година престаје.

Византија не оклева, већ одмах настоји да обнови и учврсти власт у свим крајевима и градовима које су Нормани били заузели, али не заборавља ни оне које је запосео Бодин. Између 1085. и 1090. дошло је до одлучне битке између византијске и дукљанске војске. Краљ Бодин је поражен и заробљен, али ни овога пута није остао дуго у заточеништву, убрзо се вратио у Дукљу. За своје држање у рату платио је високу цену: изгубио је неке градове и делове територије, признавши врховну власт византијског цара. Остао је да влада смањеном државом и са окрњеним угледом, а Византија са њега скреће пажњу на деловање рашког великог жупана Вукана.

У унутрашњој политици краља Бодина важно место заузимао је град Бар као црквено средиште. Настојећи да тамошњу епископију уздигне на ранг архиепископије, обратио се Клементу III, који је под заштитом Хајнриха IV био противпапа током последњих пет годи-

на понтификата Гргура VII. Клемент III је на молбу »Бодина, преславног краља Словена« издао барском архиепископу булу (повељу) којом му одобрава употребу надбискупског палија (огртача), одредивши да Барској архиепископији буду потчињене епископије Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Пилота, Србије, Босне и Травуније. Али како је на епископије у Србији, Травунији, Бару, Котору и Улцињу полагала право и Дубровачка архиепископија, укрштање њихових интереса изазивало је многе сукобе, парнице и фалсификате све до средине XIII века.

Пред крај XI века Бодин се још једном обрео у средишту крупних политичких збивања. На сабору у јужнофранцуском граду Клермону (1095) папа је позвао све европске хришћане да ослободе Христов гроб у Јерусалиму и целу Свету земљу (Палестину) од »неверника« — Турака Селџука. Тако је 1096. године започео први од осам крсташких ратова. Главнина ратника-крсташа пролазила је кроз Угарску, прелазила Саву код Београда и старим римским *војничким путем* преко Браничева и Ниша стизала до Цариграда.

Један већи одред крсташа, под вођством француског грофа Рајмона Тулуског, изабрао је други правац: преко данашње Далмације за Дукљу и даље ка Цариграду. Четрдесет дана Рајмонови крсташи су се пробијали кроз тешко проходне пределе, чије их је становништво дочекивало с неповерењем и непријатељски. Насупрот томе, краљ Бодин је крсташку војску примио срдачно, а с француским грофом се чак побратимио. Рајмон је Бодину дао многе дарове, свакако не толико због свежег побратимства колико да обезбеди даљи пролазак кроз Дукљу. Упркос таквом понашању њеног владара, крсташима кретање до Драча није било ништа лакше од претходног. Бодин није имао моћи да присили своје поданике да наоружане странце прихвате онако како их је он дочекао код Скадра.

То су последњи поуздани подаци о дукљанском краљу Бодину.

Рашки велики жупани

У последњим деценијама XI века Дукља је осетно ослабила, па се језгро српског отпора Византији померило дубље у унутрашњост — у Рашку. С почетка је велики жупан Вукан деловао против Византије са краљем Бодином, али после његовог измирења са Цариградом самостално наставља офанзивну политику.

Већ 1091. извршио је Вукан снажан притисак на суседне византијске области, што је Алексија I Комнина приморало да се позабави обезбеђивањем граница према Србији. Лично је дошао у погранично подручје звано *Зигос*, које је обухватало Косово поље са Липљаном, док се град Звечан налазио у српским рукама, изван *Зигоса*. Пошто је цео тај појас у саобраћајном погледу проходно подручје, цар Алексије је утврдио и преградио све погодне пролазе, али су напади које је припремао српски жупан тиме само закратко одгођени. Вукан је већ 1093. освојио и запалио Липљан, али се под притиском јаких византијских одреда ту зауставио, обавезавши се цару да ће поштовати мир и предати му таоце.

Умирење је, међутим, било краткотрајно. Чим је минула непосредна опасност, Вукан на широком фронту напада византијске крајеве, осваја и пљачка Полог (област око Тетова), потпуно пустоши околину Скопља и продире све до Врања. После тог успешног похода вратио се у своју земљу са богатим пленом и угледом признатог вође. На све то византијски цар поново лично долази у Липљан са великом

војском и најзад присиљава бунтовног српског жупана да поштује дата обећања (1094). Срби су предали таоце, међу којима и два Вуканова синовца, Уроша и Стефана Вукана, а уз њих и двадесет највиших представника српске властеле — »изабраних жупана«.

За свог живота Вукан је још једном напао Византију и поразио њену војску 1106, да би потом поново дао таоце ради учвршћивања мира.

Вуканов утицај у српским земљама непрекидно је растао, нарочито после смрти краља Бодина (око 1101), кад је у Дукљи дошло до унутрашњих нереда, у које се Вукан умешао и по свом нахођењу почео да поставља дукљанске краљеве. Тако Рашка (Раса) од краја XI века постаје најмоћнија српска област и за њу се све више везује појам Србије.

Премештање политичког језгра на север није истовремено, нити брзо, створило услове за поновно окупљање српских земаља у заједничке границе. У политичком погледу самосталне су биле Рашка и Дукља, иако су најчешће признавале врховну власт Византије, а известан степен самосталности свакако је уживало Захумље, вероватно и Травунија. После смрти кнеза Часлава (око 950) процес осамостаљивања започео је и у Босни, која је, можда већ крајем X, а свакако у XI веку, успела да се организује као посебна политичка целина, са својим баном на челу.

Разједињености Срба у великој мери допринели су и утицаји суседних држава, које су се уплитале у политичке прилике Србије. Биле су то најпре Византија и Бугарска, потом држава македонских Словена и затим опет Византија, којој у XII веку велики такмац постаје Угарска. Угарској је 1102. године пошло за руком да припоји Хрватску, а у трећој деценији истог века потчинила је и Босну. Од тада ће она бити стално присутна на Балкану.

Односи између Угарске и Византије били су од прворазредног значаја за Србију (Рашку), нарочито кад су једна с другом ратовале. Током XII века било је неколико таквих сукоба, у којима је узимала учешћа и Србија, због чега је знатан део њене територије трпео велика разарања. Наравно, учествујући у византијско-угарским сукобима, Србија је настојала да из њих извуче и неку корист, пре свега да обезбеди што већу политичку смаосталност. Таква тежња била је оправдана, али не и лако остварљива.

Готово кроз цео XII век, а посебно од смрти цара Манојла I (1180), Византија је вршила снажан притисак на Србију, тако да је она најчешће била у вазалном односу према њој. После смрти великог жупана Вукана и по доласку на власт цара Јована II Комнина (1118–1143), Србија се нашла у независном положају, о чему сведочи и податак да је до 1127. године Византија држала град Рас и имала у њему велики војни гарнизон. Срби су, додуше, ослободили Рас у рату између Угарске и Византије, вођеном између 1127. и 1129, али им је узвраћено тешком одмаздом: српске земље су опљачкане, велики број заробљеника одведен је у Малу Азију и Србија је поново натерана да призна врховну власт Византије.

Град Маглич у клисури доњег Ибра представља типично утврђење које је подизано уз важне средњовековне путеве ради њихове заштите и надзора. Време настанка града није познато, али је вероватно постојао још у време владавине Византије у овим крајевима. Значајна обнова обављена је у XIV веку по налогу архиепископа Данила II.

Ратовање цара Алексија I Комнина против великог жупана Вукана

Вукан — овај човек који је држао сву власт у Далмацији (Србији) беше вешт на речи и вешт на делу — након другог сунчевог обиласка од времена пораза Скита, изашавши из сопствених граница, пљачкао је суседне градове и земље и домогавши се самог Липљана запали га ватром. Цар, сазнавши за ово, није то више сматрао подношљивим, него сабравши потребне снаге, крене против Срба, равно према Липљану — то је мали градић на обронцима Зигона који дели Далмацију од наше земље — да се, ако му пође за руком, супротстави Вукану и заметне жесток бој и, ако му Бог даде победу, да поново задобије Липљан и све остало и врати у пређашње стање. Вукан сазнавши за царев долазак, крену отуда и стиже у Звечан; то је градић у планинској области поменутог Зигона на граници између ромејских земаља и Далмације. Када је аутократор стигао до Скопља, Вукан пошље предлоге за мир и истовремено, скидајући са себе одговорност за непријатељске поступке, сву кривицу свaљујући на ромејске управљаче, рече: »Они су, не желећи да остану у сопственим границама, вршили разне упаде и нанели не малу штету Србији. Што се мене тиче убудуће нећу сличне ствари предузимати, него ћу се повратити и послаћу твом царству таоце од мојих рођака и нећу прекорачити преко твојих граница.« Цар ово прихвати и, оставивши тамо људе да обнове порушене градове и да приме таоце, крену кући према царском граду. Али Вукан оне таоце, иако се од њега тражило, није издавао, него је одлагао из дана у дан, и ни година дана није сасвим прошла, опет је кренуо у пљачку ромејских земаља. И, мада је примио разна писма царева, који га је подсећао на уговоре и обећања, које му је раније био учинио, он и поред свега тога није био спреман да изврши обећање. Тада цар позва себи Јована, сина севастократора и свог рођеног брата, и посла га против онога (Вукана) са довољно снаге. Овај пак (Јован) без ратног искуства, а као младић нестрпљиво желећи битке, оде и, прешавши реку код Липљана, поби палисаду на обронцима Зигона управо насупрот Звечана. Ово није остало непознато Вукану и он му (Јовану) се поново обрати за мир, уверавајући да ће изручити обећане таоце и да ће убудуће одржавати искрен мир са Ромејима. Али то беше голо обећање, пошто се он (Вукан) наоружавао да би га (Јована) изненада напао. Када се глас о Вукановом походу против Јована почео да шири, неки га монах претекне и јави Јовану, уверавајући га да непријатељ стиже. Но овај (Јован) га отера с гневом, називајући га лашцем и варалицом; али стварношћу је убрзо уверен да је вест била тачна. Јер привукавши му се ноћу (Вукан) поби многе војнике у шаторима, а многи безглаво бежећи, нађоше смрт у таласима реке, која је текла доле. Они који су били духом прибранији потраже Јованов шатор и, храбро се борећи, једва га сачуваше. Овако, дакле, највећи део ромејске војске погибе; Вукан, пак, прикупивши своје и прешавши Зигон заустави се код Звечана. Они око Јована видећи их, а не могући због малобројности да се са њим боре, одлучише да пређу натраг реку. Учинивши то, стигоше до Липљана на удаљености око дванаест стадија отуда. Не могавши више издржати, пошто је већи део (војске) изгубио, (Јован) потражи пут према царском граду. На то се Вукан осмели и, како није преостало никога да му се супротстави, поче да пљачка суседне градове и земље. И околину Скопља потпуно опустоши, а делом и попали. Али не само то, него, заузевши и Полог и стигавши до Врања, уништи и опустоши све и одвуче отуда многи плен па се врати у сопствену земљу.

Ана Комнина, *Алексијада*

Српско-угарска сарадња

Настојећи да се ослободи велике зависности од Византије, Србија је успоставила тешњу сарадњу са Угарском, учврстивши ту сарадњу заснивањем сродничких односа. Угарски краљ Стефан II (1116–1131) оженио је свог престолонаследника Белу II (1131–1141) ћерком српског великог жупана Уроша I. Преговори о браку окончани су годину-две пре ступања Беле II на престо, па је Урошева ћерка Јелена постала угарска краљица и стекла велики утицај на двору. Изгледа да је Урош I имао сродничке везе и са дукљанским краљем Ђорђем, али све то ипак није било довољно да Србију ослободи чврстог загрљаја Византије. Прилика за то пружила се тек две деценије касније.

Средином XII века политичке прилике у Европи биле су сложене. Почетак другог крсташког рата донео је многе заплете, чему је допринео и стари антагонизам између Византије и поново ојачале норманске краљевине у Италији. На византијском престолу налазио се Манојло I Комнин (1143–1180), храбар војсковођа и способан државник, који је настојао да Византији осигура превласт у хришћанском свету. Две велике крсташке војске, које су предводили немачки цар Конрад III и француски краљ Луј VII, прошле су 1147. кроз византијску територију старим војничким путем од Београда, преко Ниша и Софије до Цариграда. Присуство велике туђе војске с разлогом је бринуло Византију, па се цар Манојло постарао да је што пре отпреми у Малу Азију. Поход крсташа, међутим, завршио се неславно, а Византију су сви ти догађаји озбиљно уздрмали. Невоље су се још више повећале кад је нормански краљ Рожер II у јесен 1147. године почео да осваја њене градове и острва (Крф, Коринт и Тебу).

Припремајући се да сузбије те нападе, цар Манојло је успоставио савезничке односе са немачким царем Конрадом и Венецијом. Савезнике је нашао и Рожер II, па су уз њега пристали француски краљ Луј и најмоћнији немачки феудалац тога доба из чувене породице Велфа (Гвелфа), као и Угарска и Србија. Придружујући се антивизантијском савезу, Србија је, у ствари, једино тежила да се ослободи зависности од моћног суседа. Ослањање на Угарску било је разложно, јер су им односи били пријатељски, чак срдачни, а политички интереси заједнички. Поред краљице Јелене, на угарском двору се налазио и њен брат Белош, који је стекао највиша достојанства и положаје у Угарској. У исто време, други краљичин брат, Урош II, био је српски велики жупан.

И док се цар Манојло у Валони припремао да нападне Нормане на Сицилији, Урош II је продро у суседне византијске области. Тај и неки други разлози одвратили су византијског цара од намераваног похода и усмерили га против Србије. Његов план је био једноставан: брзим и јаким нападом онеспособити тог најслабијег члана антивизантијског савеза, а потом кренути на јачег. Са одабраном искусном војском Манојло I је напао и освојио Рас, затим град Галич на Ибру и још нека утврђења у Србији. Урош се, међутим, није упуштао у одлучујући битку и византијска војска је готово неометано опустошила нека подручја Србије. Постигнут је видљив успех, али главни циљ није остварен: српска држава је остала способна за борбу, поготово уз угарску помоћ.

За решење на бојном пољу припремале су се обе стране. У јесен 1150. цар Манојло је окупио војску код Ниша и кренуо на север, прешао Велику Мораву и упао у жупу Лугомир. Одатле је напредовао до близу Саве, а потом скренуо и доспео у подручје данашњег Ваљева. Тај маневар, предузет да би се спречило спајање српских и угарских чета, није успео, савезничке војске су се ипак здружиле. До сукоба је дошло недалеко од Ваљева, на речици Тари. По свему судећи, битка је била веома тешка за обе стране, али су Византинци ипак однели победу. Српски жупан био је приморан да прекине отпор и да поново призна врховну власт Византије, уз одређене обавезе: кад византијски цар ратује у Европи, Србија му мора дати помоћну војску од две хиљаде ратника, а пет стотина кад војује у Азији. Та обавеза заиста је извршавана, мада не сувише ревносно. Осим тога, византијски цар је имао права да *наређује* великим жупанима, поставља их, смењује и кажњава за непослушност.

После пораза српско-угарске војске на Тари, Византија је намеравала да казни и Угарску због пружања помоћи Србији, па су непри-

јатељства настављена. Мир је склопљен тек 1155. Урош II је и тада покушао да се осамостали, али се нешто више од покушаја није могло учинити.

Вазални положај у којем се Србија поново нашла, тешке и понижавајуће обавезе према византијском цару, а вероватно и неки други разлози изазвали су немире у земљи и борбе за престо у породици великог жупана. Противници Уроша II довели су на власт његовог брата Десу, али се он није могао одржати без пристанка Византије. Цар Манојло је, међутим, стао на страну Уроша II, па је он враћен на великожупански престо. Као Урошев наследник помиње се (у византијским изворима) Примислав, али кад је и он покушао да раскине вазалне односе, смењен је, а велики жупан постао је Белош, брат Уроша II.

Белош није дуго остао на власти: добровољно је напустио престо и вратио се у Угарску. Тек тада је (1162) цар Манојло поставио за великог жупана Десу, најмлађег Урошевог брата, који је одраније одржавао добре односе са Угарском, па тако наставио и као велики жупан. Византији није одговарала српско-угарска сарадња, јер је намеравала да у блиској будућности потчини и Угарску, па је Деса 1163. позван у Ниш пред цара, ту заточен и спроведен у Цариград, одакле се касније вратио и, према предању, умро и сахрањен у Требињу.

После Десиног свргавања са престола Србија је доведена у још већу потчињеност према Византији, о чему сведочи и редовно извршавање наметнутих обавеза. Српски помоћни одреди ратовали су 1165. и 1167. на страни Византије против Угарске, из чега ипак не треба закључити да су настојања српских жупана против Византије била узалудна. Они, истина, нису могли да прошире државу јужно од Звечана, нити да освоје Косово, али је заузврат граница знатно померена према истоку. О томе нема познатих појединости, знамо само крајњи резултат: док је у X веку српска држава једва допирала до Ибра, средином XII века границе су се нашле знатно источније од Копаоника, местимично већ, долином Топлице, допрле до леве обале Јужне Мораве. Северно од Топлице српска држава избила је на Јастребац, затим преко Западне Мораве на Гледићке планине и Рудник. Цео простор између тих планина и реке Дрине потпуно је припадао српској држави, иако се она тада налазила под врховном влашћу Византије.

Мирослављево јеванђеље је најстарија српска илуминирана књига. Била је исписана крајем XII века по налогу хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање. Минијатура приказује Јована Крститеља који је означен као Жван Батист, што упућује на сликара који је дошао из приморја. Иако по писму и садржају рукопис припада византијској традицији, минијатуре и иницијали рађени су у романичком, западном духу, под посебним утицајем јужне Италије.

Поход цара Манојла I Комнина против Србије и битка на Тари

А идуће године, већ пред крај лета, када путеви за Србију постају најпогоднији за војску која напада, јер тада дрвеће већ почиње да губи лишће, сакупи (цар) војску код Ниша. Сазнавши ту да се из Пеоније (Угарске) шаљу снаге Далматима (Србима) у помоћ, постара се да војска (византијска) пређе преко земље назване Лонгомир (жупа Лугомир око истоимене реке, леве притоке Велике Мораве) да би се Пеонци (Угри), који су напредовали с десне стране, сукобили с ромејском војском. Кад стиже близу Саве, одатле заокрену према другој реци по имену Дрина која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије. Босна није потчињена архижупану Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања…

Док је ромејска војска даље ишла, они који су изашли да набаве сточну храну, сусретоше Хуне (Угре) који су путем пролазили и сукобише се с њима. Чим је цар о томе обавештен, посла протосеваста Јована са војском да притекне у помоћ. И када дође до битке, Хуни се, поражени од Ромеја, бежећи стуштише до самог тока реке Стримона (део Велике Мораве). Изгубивши ту известан број људи, нагнуше у бекство безобзирце, а Ромеји стално бегунцима беху за петама и кад, стигавши до реке Таре (у крају око Ваљева), видеше да нико на њих не иде, сетише се повратка. А цар постави логор на средини пута који води у Сеченицу и не успевајући да сазна где се налази архижупан, био је све дотле у недоумици, а кад је од заробљених Далмата дознао да они очекују у помоћ хунске снаге које тек што нису стигле, поведе тада напред војску. Све док Ромеји не дођоше до реке Таре ни од куда се непријатељ не појави. А кад тамо стигоше, пре но што је сунце зашло за западни хоризонт, појави се безбројно мноштво добро наоружаних Далмата. Ромеји који ово угледаше, дођоше да то јаве обузети ужасом и страхом. Цар, пак, сасвим тачно погоди да је угледна војска управо она помоћ коју Далмати очекују да ће стићи од Пеонаца, а уједно се у ту сврху послужи уходом Хорупом (који рече): »Сада се Далмати спремају да изненада нападну Ромеје«. Наиме, недалеко одатле они беху направили логор. Кад већ убрзо настаде ноћ, ово отприлике смисли. Кад иду у рат, Ромеји имају обичај да, ако где треба да се војска заустави, увече свира труба и то је уговорени знак војницима да ће се и идућег дана остати на истом месту. Како би се дакле заварали они који тај ромејски обичај већ знају, он нареди да се одмах свира, а тајно је сваког стратега понаособ обавестио о својој одлуци и наредио да сваки од њих треба да при сунчеву изласку, наоружавши најодабраније из своје фаланге, мирно стоји и његову наредбу чека. Да би пак остали непримећени, заповеди да оружје прекрију огртачима простих војника.

Они тако поступише. Кад се већ раздани, изађе цар с њима из логора као тобоже полазећи одатле ради снабдевања. Стога нареди да напред пође и неколико сасвим ненаоружаних војника са мотикама и дрвеним лопатама којима обично они који снабдевају војску храном трагају за подземним скровиштима жита… Они још нису били ни одмакли далеко, а неки извиђачи трчећи дођоше цару и испрекиданим гласом и страшно пребледели рекоше да је веома бројна војска постројена у фаланге на супротној обали реке и то не само домородачка, него и безбројно савезничко мноштво, састављено од хунских коњаника па чак и од Халисија који су друге вере него они… Кад цар то чу,

побоја се да малобројни Ромеји у претходници не буду опкољени мноштвом и савладани, па стога крену бржим кораком, терајући такође и стегоношу да га прати; а кад овај поче да се спорије креће јер му се коњ уморио, цар сам узе стег и убрзано продужи и стигавши на неко узвишеније место, даде непријатељима да јасно виде и њега лично и стег. У међувремену стигоше и стрелци до реке и стајаху насупрот Далматима. Дуго су и једни и други мирно чекали не отпочињући битку. Када се појави царев стег, Далмати одступише од моста и пружише Ромејима могућност да их гађају. Приметивши то (стајао је наиме, негде горе, као што је речено, посматрајући развој догађаја) цар и сам појури као да за њима жели да пређе реку. Јер беше он увек, као што сам често истицао, на неки демонски и натпросечно храбар начин одушевљен за ратне окршаје. А Далмати, гоњени од мале групе војника, бежаху ипак све док не западоше у неко беспуће. Вративши се одатле, наиђоше прво на ове (ромејске гониоце) и у насталом сукобу паде их неколико на обема странама. Уочивши цареву присутност, Далмати почеше поново да се растурају, а Ромеји, стално гонећи оне који су бежали, многе и Пеонце и ове (Далмате) побише. Тада Грдеша и Вучина, веома угледне личности код Далмата, допадоше Ромејима у руке. А цар је изнад свега желео да му се навуче његов оклоп. Пошто је утрошио за то извесно време (пратиоци који носе тај оклоп не беху у близини), деси се да су неке ромејске војне старешине, међу којима беху Гифард и Михаило по надимку Врана као и многи други људи способни да самостално делају и вешти да воде војску, гонећи непријатеља заметнули борбу у неком непроходном и непрокрченом честару и тако запали у очевидну опасност. Јер су се Далмати, видевши да су се ови удаљили од осталих Ромеја, били окренули и супроставили им се.

Они дакле беху у таквом положају. А цар, ставивши најзад на себе оклоп, отпуштених узда појури према њима и затекавши их густо збијене на једном месту, јавно их изгрди и оштро прекори пребацујући им кукавичлук и непознавање ратне вештине. Док су се они правдали природом земљишта и дебљином снежног наноса, он пође напред и нареди им да га прате. Убрзо им се придружи и остала ромејска војска. И док они беху у покрету, непријатељска заседа неочекивано искочи и нападе на лево крило Ромеја. Али када цар увиде да је малобројна, процени да се не вреди враћати. Јер стално је без заустављања журио даље не би ли како успео да зароби самог архижупана или оног који је тог дана веома храбро заповедао Пеонцима. Они који су били у заседи ништа вредно помена не учинише и поново се растурише. Учествујући извесно краће време у гоњењу цар остави оне око себе, пошто опази да су се већ преморили и узевши своја два рођака, од којих је један био Јован Дука а други онај што се оженио ћерком севастократора Андроника, такође Јован по имену, а по надимку Кантакузин, крену са њима на непријатеља. Ови (непријатељи) га препознаше по оклопу (јер је сав био богато опточен златом) и нарочито се уверивши по високом и лепо развијеном стасу (доиста је личио на хероја — јер се одликовао изванредном вештином јахања као и спретношћу да влада оружјем оберучке), бестидно нагнуше у бекство… Тада се догоди и овако нешто: један од оних који је претходно од цара био погођен копљем, поврати се од пада и трком се несретник даде у бекство. Када у близини спази цара, исука мач и устреми се да га прободе. Цар га ипак, удари ногом у груди, сруши на земљу и задавши му једну приметну рану крај ока, остави га. Осетивши да се коњ већ уморио под теретом оклопа, а како није желео да се повуче, нареди

Цркву св. Ђорђа, манастира Ђурђеви Ступови, саградио је Стефан Немања 1171, што се види по каменом натпису откопаном при археолошким радовима. Како се налази на врху брда крај Новог Пазара, била је као стратегијско упориште рушена и у првом и у другом светском рату. Данас је црква делимично обновљена. Дуго времена у рушевинама, изгубила је скоро све фреске. Краљ Драгутин је некадашњу одбрамбену кулу поред главне цркве претворио у мали храм и украсио је фрескама 1282/1283.

Кантакузину (он је једини од пратиоца јахао уз цара) да крене напред и заметне борбу са варварима да би их тако и сам, док буду заузети њиме (Кантакузином), могао да стигне. И постиже циљ. Наиме, приближивши се непријатељу што је брже могао, Јован стаде да удара архижупана Вакхина по плећима желећи да га прободе копљем. Међутим, не би кадар да то учини јер се супростављао оклоп. И овај (Вакхин) се окрену, и спази да су му за петама два човека. Били су то цар и онај други Јован (Дука), кога већ споменух. Пошто он (Вакхин) прикупи око себе седморицу својих, ступи у окршај са Кантакузином и настаде борба прса у прса. И кад варвари почеше са разних страна стално да пристижу, Кантакузин се нађе у крајњој опасности и да га цар, стигавши у непосредну близину, не избави из невоље, мислим, да је мало недостајало да овај човек постане жртва варварског мача. Али ни сам цар не би ван опасности. Ценећи, дакле, да ће, уколико се сам супростави седморици који окружаваху Јована, створити могућност да остали, на броју већ до три стотине, нападну обојицу, сматрао је потребним да прво ступи у окршај са мноштвом. Јер било је вероватно да ће, пошто се ови повуку, узмаћи и они што окружују Јована. Подбоде коња и појури у средину. Али, смерајући да једног од њих погоди копљем, промаши га. Јер, док се варварин тамо-амо клатио, празно копље му пројури крај бока. После тога ступи (цар) с њим у борбу изблиза. А сам Вакхин и они око њега спазивши то, напустише Јована тамо и устремише се на цара. Призор беше пун страве. Али цар баци копље и исукавши мач који му је висио са стране жестоко је на њих насртао непрестано задајући и примајући ударце, док се читава битка, пошто се остали растурише, не сведе на њега и Вакхина — човека изузетно храброг и телом претерано големог. После дужег окршаја Вакхин замахну мачем и удари по лицу цара, али није могао да пробије заклон на кациги причвршћен изнад очију. Толико је био јак ударац да су колутови чврсто се утиснувши у месо, дуго остављали трага. Међутим, цар одсече мачем варварину руку и предаде га нећаку живо желећи да поново крене на непријатеља. Али оба Јована (Дука и Кантакузин) и варварин Вакхин одвратише га од намере. Наиме, овај заробљени варварин се претварао да је добронамеран. Показујући му своју косу на глави тиме му је некако давао на знање да ће га пресрести велика војска. У овој борби Кантакузин изгуби два прста на једној руци. Цар водећи око четрдесет непријатељских заробљеника, стиже у логор. Тада се сети онога кога је оборио и окрзнувши га поред ока, на пољу оставио; споменувши тај знак, тражио га је у логору; он ту доиста беше па препозна победника и би од њега препознат. Ускоро дођоше у логор посланици архижупана тражећи да му се недела забораве. По царевој наредби убрзо стиже и сам човек (архижупан) држећи се смерно и понизно. Примивши молитеља, цар му опрости кривицу. А овај се мало придиже са земље где је, ничице се бацивши, пред царевим ногама лежао и заклетвама зајемчи оно што је било уговорено уверавајући да ће за сва времена бити потчињен Ромејима. Он је пристао да ће, ако би цар ратовао на западу, учествовати са две хиљаде војника, а ако се води војна у Азији, да ће поред три стотине, које је раније слао, послати још две стотине.

Завршивши успешно с тим, цар се врати у Цариград.

Јован Кинам, *Епитоме*

Удеони кнез Стефан Немања

У периоду знатне потчињености Србије Византији достојанство великог жупана припало је једном од браће Стефана Немање, највероватније Тихомиру. Остала браћа — Страцимир, Мирослав и Немања, имали су своје *удеоне кнежевине* и признавали врховну власт великог жупана. Судећи по много чему, породица из које је потицао Стефан Немања била је у сродству са породицом српског великог жупана Уроша II, а такође и са дукљанском краљевском обитељи. У доба великих метежа у Србији, највероватније после смрти жупана Вукана (око 1112), Немањин отац Завида склонио се у Дукљу. Ту се, у Рибници (Подгорица, данас Титоград), родио његов најмлађи син Стефан Немања, који је ту и крштен по католичком обреду, јер у то доба онде није било православних свештеника.

Кад су прилике у Србији постале повољније, Завидина породица се вратила у Рас, где је Немања крштен по православном обреду у цркви Св. Петра и Павла, која и данас постоји.

После заточења и смењивања Десе, велики жупан, свакако уз сагласност и подршку цара Манојла, постаје Завидин син Тихомир, а његова браћа, по устаљеном обичају, *удеони кнежеви.* Немањина удеона кнежевина налазила се на истоку српске државе и обухватала је жупе Ибар, Расину, Топлицу и Реке. Приликом једног сусрета у Нишу, цар Манојло је Немању обдарио владалачким достојанством (*царским саном*) и једном жупом — Дубочицом (лесковачки крај), у лични и наследни посед. Стицањем Дубочице, која је до тада била саставни део византијске територије, и добијањем владалачког достојанства, Немања је стекао и

Црква св. Николе покрај Куршумлије једна је од најстаријих српских средњовековних храмова. Подигао је велики жупан Стефан Немања, оснивач дуговеке српске династије, између 1165. и 1168. Две куле и спољашња припрата дозидане су уз цркву накнадно, вероватно почетком XIII века. Последњих година црква је делимично рестаурисана.

већу политичку самосталност у односу на своју браћу, укључив и самог великог жупана. Тај положај Немања је, поред осталог, испољавао и у вођењу верске политике, што је доприносило јачању његовог угледа. Не тражећи сагласност ни своје браће, ни великог жупана што је по обичају требало да учини, Немања је подигао манастир Св. Николе код Куршумлије, а недалеко, на ушћу Косанице у Топлицу, цркву посвећену Богородици. То је, разумљиво, изазвало незадовољство браће, која су га позвала на одговорност и заточила у једну пећину код Раса. Уз помоћ својих присталица, Немања се брзо ослободио, протерао браћу и прогласио се великим жупаном. На том положају налази се Стефан Немања већ 1168. године, а можда и нешто раније.

Борба за самосталност и присаједињење Дукље

Византијски цар није био сагласан са променама у Србији. Немањиној браћи пружио је уточиште и помоћ, па су они сакупили најамнике и кренули на брата. Немања је очекивао напад и чак сазнао да ће бити извршен у правцу Звечана. Битка се заиста одиграла нешто јужније од Звечана, код села Пантина, и Немања је извојевао победу, а један брат, највероватније Тихомир, изгубио је живот.

Упркос томе, Немањин положај није био довољно сигуран, јер је пре свега морао да среди односе са византијским царем. Успевши у томе и учврстивши се на власти, он је, као и многи његови претходници на престолу српског великог жупана, непрекидно тражио прилику да се ослободи превелике потчињености византијском цару. Изгледало је да се таква прилика указала 1171, кад је избио сукоб између Византије и Венеције. На подстицај Венеције у рат је 1172. ушао и Немања, уз подршку Угара и Немаца. Међутим, испрва повољне за савезнике, прилике су се нагло измениле: млетачка флота је страдала од неке епидемије, а у Угарској је дошло до промене на престолу. Немања се наједном нашао усамљен и изложен непосредном нападу византијске војске, коју је повео лично цар Манојло.

Нашавши се суочен са неупоредиво јачим противником, Немања је избегао решење на бојном пољу и ступио у преговоре. Изашао је пред цара и исказао му своју покорност, на шта му је Комнин опростио и повео га са собом у Цариград. И поред тог свесно поднетог понижења, Немања је постигао циљ: у Србију се вратио коначно учвршћен у достојанству и власти великог жупана. Одржао је и задату реч — за царева живота остао је лојалан Византији.

После смрти Манојла I (1180) у Византији су избили унутрашњи нереди, што је ослабило одбрану граница. За кратко време изгубљене су готово све области стечене у ратовима које су цареви из династије Комнина водили током читавог једног столећа. Угарска је већ 1181. успела да врати део Хрватске, Далмацију и Срем, које јој је била преотела Византија, а босански бан Кулин раскинуо је вазалне односе са удаљеним Цариградом и придружио се суседној Угарској.

Кад је угарска војска започела ратне операције на десној обали Дунава, покушавајући да загосподари долином Мораве, у рат је ушао и Стефан Немања (1183). Угарска и српска војска опустошиле су околину Ниша и продрле до Софије, али се онда угарски краљ наједном нагодио са Византијом и вратио се у своју земљу. Немања се на то није освртао, наставио је нападе на византијску територију, не само на својим источним границама већ и у другим правцима. Посебан значај имао је продор у Дукљу, коју је у то доба »силом држао грчки народ«, тако да је чак прозвана *грчка област.* Овај поход био је утолико значајнији што се Дукља сматрала Немањиним *отачаством* и *правом дедовином.*

Рашка војска освојила је и разорила градове Дањ, Сард, Скадар, Свач, Улцињ, Бар и Котор, искоренивши у њима византијске присталице. Они који су по тим градовима били уз Немању остали су на својим местима, уз уобичајене обавезе према новом владару.

Град Котор био је поштеђен разарања, Немања је чак тамо пренео и »свој двор«, односно једну од резиденција. Освајање дукљанских градова завршено је 1186. године, осим Бара, који се, изгледа, одржао нешто дуже или пак

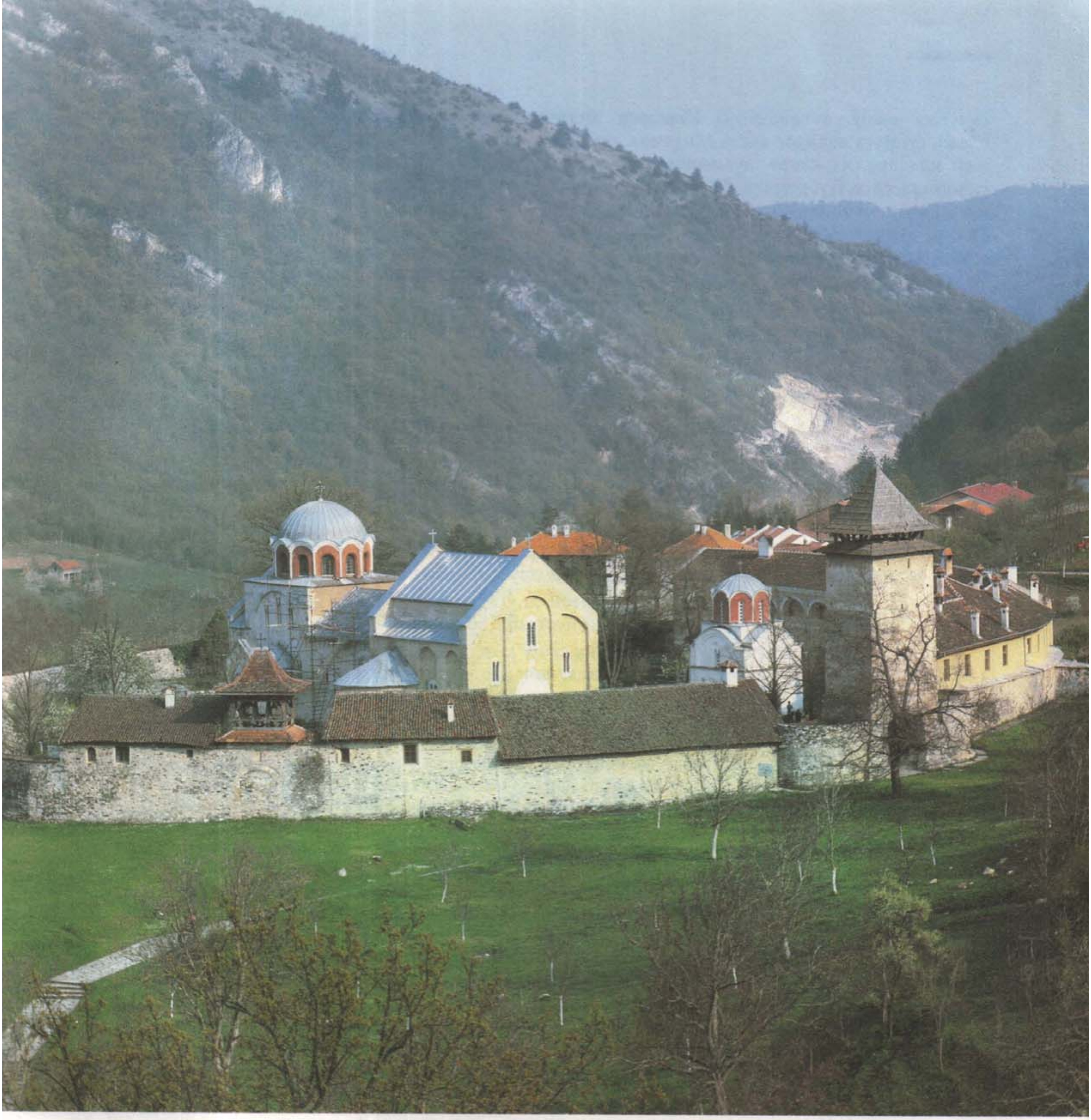

Најзначајнија задужбина Стефана Немање, манастир Студеница (с краја XII века) лежи изнад истоимене речице, која се улива у Ибар код Ушћа. Место за свој манастир, у коме ће и почивати, Немања је пажљиво одабрао тамо где је било »пусто ловиште зверова«. Осим главног Богородичиног храма, очувана су још два: св. Николе из XIII века и Краљева црква из 1313/1314. године. Улазна кула и трпезарија су из времена настанка манастира, а остала здања из XVIII и XIX века.

сачувао своју аутономију. Кнегиња Десислава, супруга великог кнеза Михаила, последњег владара из старе дукљанске династије, склонила се у Дубровник 20. августа 1189. У њеној пратњи налазили су се барски надбискуп Гргур, жупани Чрнеха и Црепун, казнац Грдомил и друга властела.

Немања се није задовољио освајањем Дукље, тј. саме Зете. Са браћом је покушавао (1184–85) да освоји Дубровник и Корчулу, али су после почетних успеха претрпели неуспех, па је 1186. закључен мир. На једном примерку уговора, састављеном латинским језиком, налази се ћирилички потпис великог жупана и његовог брата кнеза Мирослава. Други примерак је (о чему сведочи каснија пракса) вероватно био исписан српском ћирилицом, али није сачуван.

Стефан Немања ратује са Грцима и ослобађа српске области

После овога устаде у Константинову граду други цар, љут и крвопролитник, и поквари мир с Пречасним и Светим (Немањом). Развалив уста своја, мишљаше да прогута и државе других, што не учини, безумник, нити постиже такве намере, него, хотећи наудити Незлобноме и Светоме, нанесе на се погибао своју, и хулу на царство своје, и опустошење на земљу своју.

Јер пође пречасни свети Симеон са угарским краљем, и дође до града, по имену Средсца, и разруши га и опустоши до краја.

А кад се угарски краљ врати у своју државу, Свети, растав се од њега, отиде са силом својом на град Перник, па и њега разруши силом својом и опустоши и град Стоб, и град Землн, и град Велбужд, и град Житомитски, и град Скопље, и град Лешки у Доњем Пологу, и град Градац, и град Призрен, и град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли. Те градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас. Земље њихове, и богатства њихова, и славу њихову приложи богатству и слави отачаства свога, и слави велеможâ, и народа свога.

Придодаде земљи отачаства свога област нишавску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога до краја с међама својим.

И живљаше у захваљивању Богу и у молитвама дан и ноћ.

Победи непријатеље своје као Мојсеј Амалика, крст Христов неослабно носећи пред очима и њиме односећи победу над непријатељским варварима.

Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ, и градове у њој, сазидане од руку њихових, тако да се прозвала грчка област, а којима су имена: Дањ град, Сардоники град, Дриваст, Росаф град звани Скадар, град Свач, град Улцињ, град славни Бар.

А Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ, који је и до данас.

Остале градове пообара, и поруши, и претвори славу њихову у пустош, истреби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области. Народ свој у њима неповређен остави да служи држави његовој, са страхом, и са уреченим данком од Светога.

Стефан Првовенчани, *Живот светог Симеона*

Нове границе српске државе

Није се ратовало само у Приморју. До краја 1189. Стефан Немања је проширио и источне и југоисточне границе своје државе. Српска војска освојила је и разрушила градове Сврљиг, Равни и Козаљ (Кожељ) у долини Тимока, затим Перник, Стоб, Землн, Велбужд (Ћустендил) и Житомитск југозападно од Софије и, најзад, Скопље, Призрен, град Лешки у Доњем Пологу и Градац.

Већину тих градова Немања, међутим, није задржао. Не може се чак поуздано тврдити ни које је од њих намеравао да трајно запоседне. Ниш је, рецимо, држао седам година, а извесно време под његовом влашћу налазили су се Скопље, Призрен и градови у Пологу.

Ратујући на тако широком фронту и на више страна, Немања је спретно искоришћавао многе тешкоће у које је тада западала Византија, па се прикључивао њеним противницима. Са Угрима је освојио Софију, а кад су Нормани 1185. ушли у Драч и Солун, он је без већих тешкоћа допро до градова у Дукљи и нападао Дубровник. Склопио је савезништво и са вођама бугарског устанка Петром и Асеном, али највероватније тек пошто је сачекао да најпре постигну видљивије успехе (после 1186).

Посебну пажњу Немања је посветио сарадњи са немачким царем Фридрихом I Барбаросом, тада најмоћнијим владаром у Европи. Барбароса је припремао војску за трећи крсташки рат, чији је део требало да пређе и преко српских земаља. Добро упознат са крсташким намерама, што показује да је пратио догађаје у Европи, Немања је крајем 1188. упутио посланство у Нирнберг, где је тада боравио немачки цар. Посланици су поздравили Фридриха I Барбаросу и обавестили га да му српски велики жупан припрема свечан дочек у Нишу, за који је тада још речено да је будућа Немањина престоница. Са поклонима од Барбаросе, посланство се вратило у Србију и известило о успеху мисије.

У лето 1189. велика крсташка војска под заповедништвом римско-немачког цара прешла је Дунав код Браничева и упутила се старим војничким путем на југ, непрекидно узнемиравана од локалног становништва, које јој ни најмање није било наклоњено. Кад су се крсташи приближили Нишу, Немања је са братом Страцимиром и великом пратњом изишао у сусрет Фридриху I Барбароси и исказао му своје поштовање. Крсташка војска је лепо дочекана и снабдевена храном и осталим потребама.

У Нишу је српски велики жупан започео са Фридрихом Барбаросом преговоре, изражавајући спремност да настави акције против Византије, па ако у њима узме учешћа и немачки цар, вољан је да му стави на располагање војску од 20.000 војника. Заузврат тражи да му цар призна оно што је освојио и што ће освојити од Византије, истичући да је до тада запосео и територију између Ниша и Софије. Најзад, уколико цар пристане на те предлоге, Немања је спреман да прихвати вазални однос према њему. Немачки цар, међутим, ипак није

Богородичина црква у манастиру Студеници имала је веома богат скулпторални украс, од којих је, срећом, највећи део остао на местима како је првобитно био постављен. Приликом археолошких радова откривени су делови скулптуре, какав је и овај капител са краја XII века, чија се намена тек наслућује.

био спреман за рат против Византије. Прихватио је само део предлога, но и то је било довољно за успостављање пријатељских односа између Фридриха I Барбаросе и Стефана Немање.

Присуство велике крсташке војске на византијској територији представљало је озбиљну опасност за Цариград, па се цар Исак II Анђео потрудио да је пребаци у Малу Азију, што је учињено с пролећа 1190.

Крсташка војска није постигла очекиван успех, а уз то се 1190. Барбароса утопио у једној речици у Малој Азији, па је тако трећи крсташки рат пропао. Одлазак крсташа из европског дела Византије омогућио је цару Исаку II Анђелу да се више посвети борби против Бугара и Срба. Касно у јесен 1190. његова војска је из Филипопоља (Пловдива) кренула против Немање и сукобила се с њим негде на Јужној Морави. Победа је припала византијском цару, али је српска војска сачувала борбену способност, тим више што је и даље контролисала простране области до којих царска војска није допрла. Било је стога најцелисходније да се зараћене стране измире, што је и учињено. Немања је вратио цару Исаку II неке територије, највероватније оне најкасније заузете, али су под њим трајно остале знатне територије које су раније припадале Византији.

Захваљујући сачуваним обавештењима, прилично исцрпним, може се тачно установити шта је Немања задржао под својом влашћу. Према казивању њега самог и његовог сина Саве, српској држави прикључене су следеће области и жупе: Зета (Дукља) са градовима, Горњи и Доњи Пилот — освојени од Арбанаса, а од Византије: Патково, Хвостно, Подримље, Кострц, Дршковина, Ситница, Лаб, Липљан, Дубочица, Ушка, Реке, Поморавље, Загрлата, Левач, Белица, Горња и Доња Лепеница. Тако су се у српској држави нашли, поред Зете и Пилота, цело Косово и Метохија, осим Призрена, затим све жупе уз леву обалу Јужне и Велике Мораве, почев од Дубочице на југу до Лепенице на северу. Територија српске државе простирала се, дакле, према истоку до Јужне и Велике Мораве, прелазећи местимично и на њихове десне обале (Поморавље), према југу је захватала цео простор од Грделичке клисуре до долине Јасенице на северу, а од Грделичке клисуре граница се повијала према југозападу све до ушћа Дрима, остављајући на византијској страни Врање, Иногоште, Мораву (Горњу), Прешево, Призрен и Полог.

Од ушћа Дрима у Јадранско море државна граница подударала се са природном и водила у правцу запада дуж морске обале до ушћа Цетине. На том простору једино Дубровник са околином није припадао Србији. Као саставни делови српске државе сматране су, поред Зете, старе историјске области Травунија (Требиње са Конавлима), Захумље и неретљанска област, као и Мљет, док се Корчула у то време осамосталила.

За разлику од источних и јужних, подаци о северним и западним границама су знатно оскуднији. Поуздано се зна да је Дрина одвајала Босну од »остале Србије«, али вероватно не до ушћа. Нема никакве сумње да се српска држава простирала на северу између Дрине и Велике Мораве, тако да су у њеним границама биле планине Рудник, Сувобор, Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколска планина, Рожањ, Јагодња, Борања и Гучево.

За територију северно од тих планина, према Сави и Дунаву, не може се поуздано рећи шта је припадало Угарској а шта Србији. Граница која је водила дуж Дрине скретала је од Вишеграда према југозападу, прелазећи највероватније преко планинских масива Јахорине, Бјелашнице и Битовње, тако да је цела долина Неретве припадала Србији, као и узан приморски појас између Неретве и Цетине — од XIII века познат као Крајина.

Велико и добро очувано Распеће Христово на западном зиду Богородичине цркве у Студеници настало је између 1. септембра 1208. и 31. августа 1209. године. Византијски сликари, највероватније из Цариграда, радили су у Студеници по упутствима Немањиног сина монаха Саве, будућег првог српског архиепископа. Друга двојица Немањиних синова, Вукан и Стефан, били су ктитори фресака у задужбини свога оца.

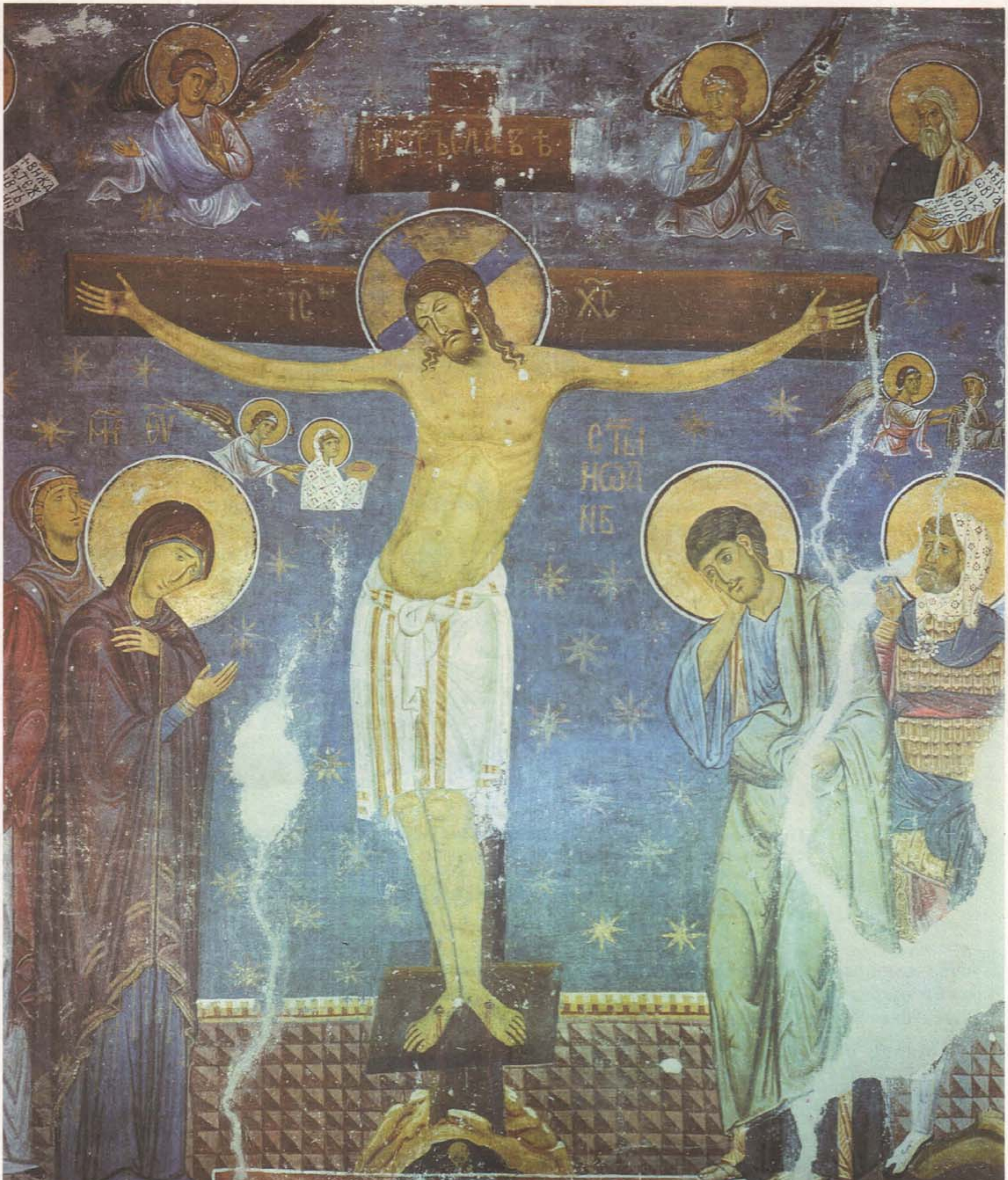

Самостална држава и њено уређење

За области и жупе које су припојене Србији не каже се да су освојене, већ се изриком наглашава да су Немањина *дедовина.* Он је само *обновио, учврстио* и *уздигао* своју пропалу *дедовину* тиме што је изнова стекао све те територије. Употреба таквих израза недвосмислено потврђује да су у етничком погледу припојени крајеви већ тада, а вероватно и раније, били претежно насељени Србима и да су као такви сматрани саставним деловима Немањине »земље српске«. Овим се, наравно, не искључује присуство извесног броја Влаха, па и Грка, али су већину становништва сачињавали Срби.

касније сажето исказао у оснивачкој повељи манастира Хиландара. У уводном делу он истиче да је Бог поставио неке владаре за цареве, друге за краљеве, а треће за господаре (*владике*), па тако: »утврди Грке царевима, Угре краљевима«, а онда и њега »постави за великог жупана«.

По Немањиним речима, политичка самосталност његове државе има дугу традицију, јер Бог »по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском«. Међутим, он не занемарује чињени-

Прецизно клесане две грлице, постављене једна према другој са представом лозе између њих, део су горњег дела једног дводелног прозора. Као и сви други рељефи на фасадама студеничке Богородичине цркве са краја XII века, и овај фрагмент доказује велико мајсторство анонимних скулптура.

Миром закљученим после битке на Морави (1190) Византија је признала Србији све поменуте области и жупе, а самим тим и нове државне границе. Српска држава је тада и стварно и формално извојевала политичку самосталност, а велики жупан је постао суверен владар. Стефан Немања је био сасвим свестан насталих промена, што је неколико година

цу да међу државама и владарима — чији суверенитет искључиво зависи од божје милости — постоји хијерархијски поредак, на чијој лествици српски велики жупан заузима ниже место од угарског краља, а поготову византијског цара, коме припада највише место.

Мирни савезнички односи између Србије и Византије, успостављени после битке на Мора-

ви, учвршћени су и склапањем брака између Немањиног сина Стефана и византијске принцезе Евдокије, синовице цара Исака II Анђела, ћерке будућег цара Алексија III Анђела (1195 – 1203). Била је то прва византијска принцеза удата за сина српског владара, вероватно већ тада назначеног као престолонаследника. Кад је Евдокијин отац постао цар, он је свом зету Стефану доделио достојанство севастократора, које по рангу долази непосредно после цара и деспота. Истина, додељивањем и прихватањем те титуле Стефан Немањић се бар формално потчинио византијском цару, али је зато његов углед у хришћанском свету осетно порастао.

Српски велики жупани нису владали државом на централистички начин као византијски цареви. Према старом обичају, они су власт делили са својим најближим рођацима — браћом, синовима или стричевима. Тако је Стефан Немања као велики жупан најпре делио власт са браћом Страцимиром и Мирославом, а касније и са синовима Вуканом и Растком. Мирослав је господарио у Хуму и носио титулу великог кнеза хумског, а вероватно исту и Страцимир, чија се удеона кнежевина, изгледа, налазила негде на северу српске државе (око Западне Мораве). Кад је Немања припојио Дукљу, управу је преузео његов најстарији син Вукан, стекавши такође титулу великог кнеза.

Из непознатих нам разлога кнез Мирослав је касније напустио своју кнежевину и у Хум је дошао Немањин најмлађи син Растко. Како је био још млад и без неопходног искуства, државне послове уместо њега водила је његова најугледнија властела. Кад је Растко напустио Србију да би се закалуђерио у Светој Гори и постао монах Сава, у Хуму су се нашли потомци кнеза Мирослава. Слично се десило и у Зети, где ће се неколико деценија помињати потомци кнеза Вукана.

У управљању државом велики српски жупани, а вероватно и удеони кнежеви, ослањали су се на свој једноставан али ефикасан управни апарат. Најистакнутији његови представници били су *казнац* и *тепчија*. *Казнац* се бринуо о државним финансијама, док је *тепчија* вероватно водио рачуна о владаревим земљишним поседима. *Казнац* и *тепчија* били су представници централне управе, док су у унутрашњости земље значајно место имали жупани. Титула жупана је, иначе, била веома стара и позната још од досељавања Словена. Жупани су били најистакнутији представници родовске аристократије, која се — како је временом централна власт јачала — све више стављала у службу владара. Поред цивилне, постојале су и војне власти, али њих није увек једноставно раздвојити једну од друге.

Војска и наоружање

Најистакнутије војне старешине средњовековне Србије називале су се *војводе.* Не може се поуздано утврдити коликим је бројем војника заповедао један војвода, али је за време краља Милутина, на пример, његов *велики војвода* Новак, звани Гребострек, имао под командом две хиљаде коњаника. Наравно, није сваки војвода носио титулу великог војводе, који је у војсци заступао владара.

Нижи војни заповедници били су *десетници, петидесетници, сатници* и *тисућници.* Десетник је под собом имао десет војника, петидесетник педесет, сатник сто и тисућник хиљаду војника. Остављајући по страни занимљиво питање да ли се тисућник истовремено могао називати и војвода, наведена подела показује да је српска војска била организована по декадном систему, као и у другим европским државама тог доба.

Војни заповедници су понекад учествовали и у цивилним пословима. Тако је Немањин сатник Јура заступао свог владара у Котору

1186. године, а имотски сатник Војислав Радошевић хумског жупана Радослава.

Главни терет војне службе у Немањино доба носили су људи једноставно названи *војници*, а касније *властеличићи*. Војну службу duговали су и сви припадници властеоског сталежа, укључујући и најмоћније — *велможе* и *бољаре*. Најмногобројнија категорија зависног становништва, која се бавила земљорадњом, сточарством или занатима, није непосредно учествовала у војној служби, изузев једног слоја *Влаха војника*. Заузврат, то становништво је испуњавало читав низ разних обавеза и према држави и према својим феудалним господарима, чиме је на посредан, али нимало лак начин омогућавало успешно одржавање војске.

Сви ратници — војници и велможе — били су обавезни да се о сопственом трошку опреме за рат и наоружају. То су им омогућавали приходи убирани са њихових поседа — властеоских баштина. Знатан део војника, међутим, није располагао особито великим материјалним средствима, па је дуготрајна војна служба била за њих велики терет и трошак. Војници баштиници могли су издржати само неко време у ратним походима, па је отуда њихова војна служба морала бити ограничена на известан рок.

Савременици истичу храброст и борбеност српске војске, али указују и на то да се она нерадо борила у туђим земљама. За војевање изван граница српски владари често су користили најамничке одреде, које срећемо и у Немањино доба. Покушавајући да свргну Немању са престола, његова браћа су унајмила шаролику војску у којој је било Грка, Турака и Фруга (Франака). Немања је, међутим, са домаћом војском тешко поразио најамнике на Косову, код села Пантина, јужно од Звечана.

Према страним изворима, српска држава је пред крај XII века била у стању да мобилише двадесетак хиљада пешака и коњаника, што је за оно доба била велика војска. По правилу, властела су били коњаници, исто као витезови у Западној Европи.

Наоружање је било за оно доба разноврсно, већ према томе о каквој се јединици радило. Помоћни одред који је Србија била дужна да даје Византији средином XII века био је пешадијска јединица наоружана копљима и дугим штитовима. За борбу на већем растојању од давнина су се користили лук са стрелама и праћка са каменим или металним пројектилима. Срби су употребљавали и отровне стреле. Смртоносан отров, коришћен током целог средњег века, справљао се од лишћа и корења биљке налепа (једић или једич).

Најубојитије оружје за борбу изблиза био је мач, симбол средњовековног витештва. Зависно од величине, мачем се борило једном или двема рукама. Познат је из 1326. године велики мач дворучњак који је припадао властелину Стефана Дечанског Бранoју Бранивојевићу, господару Стона и Пељешца. Такав мач био је тежак и замарао је ратника, њиме је могао да рукује само изузетно снажан човек. Корице мачева су понекад украшаване сребром или златом, бисерима и драгим или полудрагим камењем. Богато украшени скупоцени мачеви били су доступни само најимућнијој властели. Оштрице мачева имале су своју еволуцију: у почетку су служили за сечу, а касније (средином XIV века) за бод и сечу. Поред мачева употребљавани су ножеви, касније и бодежи.

За борбу изблиза и на растојању коришћено је и копље. Било их је различитих величина — краћа од једног метра служила су за бацање, док је пешадија имала посебна копља, за пола метра виша од војника (дужа од два метра), док су коњичка била још дужа.

У борби против ратника у оклопу биле су ефикасне оковане бојне палице са металним перима и жлебовима. У снажним рукама ударац бојном палицом разбијао је сваки шлем или оклоп, ломио руку у оклопу и отварао место кроз које може да продре мач.

За одбрану су, поред штитова, ратници носили разне оклопе, који су штитили главу, врат, груди, руке, шаке и ноге. На глави се најчешће носио шлем. Шлемови су имали разноврсне облике, неки су чак подсећали на шешир,

Богородичина црква манастира Студенице саграђена је око 1190. године. Њене фасаде прекривају тесаници белог мермера вађеног у близини манастира, изузев куполе, која је била саграђена од опека, малтерисана и потом, изгледа, бојена тамно црвеном бојом. Са западне стране цркве Немањин унук краљ Радослав дозидао је око 1230. непропорционално велику спољашну припрату са две полукружне капеле.

па су тако и називани. Делови оклопа израђивани су од плетива металних верижица, познатих у старом српском речнику као *брније*. Било је и оклопа од коже ојачане металним верижицама или плочицама. Оклоп који штити цело тело био је тежак, замарао је и ратника и коња. Зато су га навлачили непосредно пред битку, уз неопходну помоћ са стране.

Богата властела и владари волели су украшене оклопе. Оклоп византијског цара Манојла I Комнина у којем се борио против Срба 1150. године био је сав у злату и штитио га од главе до пете. Поред оклопа за људе постојали су и делови оклопа за заштиту бојних коња.

Зидине градских утврђења нападане су разним бацачким справама, које су на знатно растојање избацивале тешку ђулад. За јуриш на зидине коришћени су покретни дрвени торњеви, са чијих се платформи вршио напад на круништа зидова, а за проваљивање вратница на утврђењима служили су тзв. *овнови* — греде са гвожђем оклопљеним врхом, којим се ударало у дрвене градске капије. У нападу на градове византијска војска имала је неупоредиво веће искуство од српске, не само у XII веку него кроз цео средњи век. Временом су и Срби очигледно савладали ту ратну вештину, јер се другачије не може објаснити како је Стефан Немања за кратко време освојио и порушио читав низ утврђених византијских градова.

У Немањино доба српска војска је имала извесна, мада недовољна, искуства и у поморском ратовању. Дубровник и Корчула, много вичнији томе, успешно су одбијали све њене нападе с мора.

Обавезе зависног становништва према владару и држави

Обављање војне службе у средњовековној српској држави, као и обезбеђивање осталих њених функција, захтевало је да владар и властела располажу знатним материјалним средствима. Та средства су прибављана првенствено убирањем прописаних дажбина и извршавањем обавеза зависног становништва у корист владара и феудалаца.

У зависно становништво спадали су, пре свега, сви земљорадници, затим сточари-Власи, занатлије и људи посебних занимања.

Већ у Немањино доба, а и нешто касније, тачно су утврђене основне обавезе зависног становништва. Према *Закону светога Симеона и светога Саве*, који обухвата скуп тих обавеза на поседима манастирских властелинстава Студенице и Милешеве, земљорадници су сврстани у неколико категорија, зависно од права која су уживали и обавеза које су извршавали.

Главнину српског становништва сачињавали су земљорадници — *меропси*. Блиски по основним обавезама били су им *сокалници* и *отроци*, као и разне занатлије (*мајстори*) на манастирским поседима. Сви они били су дужни да испуњавају предвиђене обавезе према држави, тј. владару и према својим феудалним господарима. Зависни земљорадници, додуше, нису непосредно обављали војну службу, али је на њих зато падао главни терет тзв. *градозиданија*, а донекле и *градобљуденија*. Целокупно становништво града и његове околине било је дужно да учествује у *градозиданију*, под којим се подразумевало не само подизање утврђења него и његово одржавање, непрекидне поправке и доградње. Отуда је та обавеза била дуготрајна, а у ратним годинама и тешко бреме за народ. О чувању града и стражарењу на утврдама свакако су се, поред сталне војне посаде, старали и грађани.

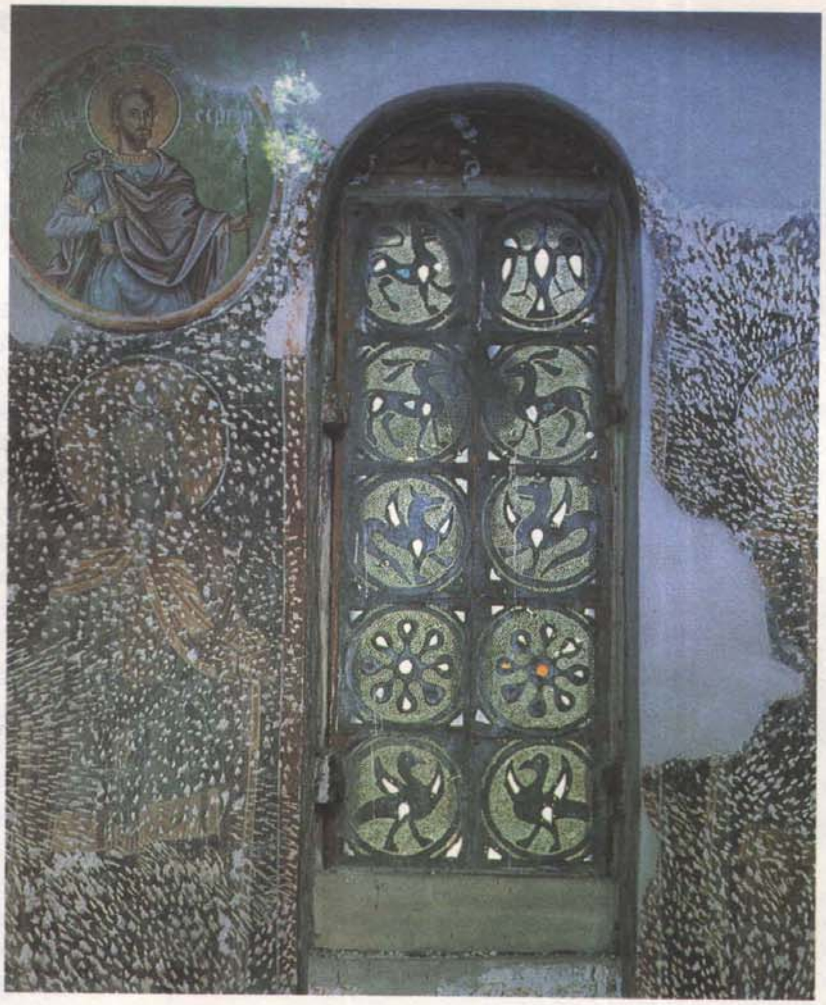

Са колико залагања и раскоши је грађена Богородична црква манастира Студенице види се и по очуваним детаљима. Северни дводелни прозор испод куполе једини има првобитна оловна окна учвршћена на дрвеном раму. Окна су била тако избушена да се оцртава лик разних животиња и птица, чија тела су украшавана обрађеним комадима разнобојног стакла.

Земљорадници су, такође, били дужни да владару или држави годишње дају утврђену количину житарица. Та дажбина, у почетку најважнији приход за државу и владара, називала се *соће* и испрва се састојала од једне мерице жита, тзв. *кабла,* а касније је могла бити прерачуната у новац. Један кабао процењиван је на дванаест тадашњих динара или једну *перперу,* како су се називали и византијски златник и обрачунска новчана јединица у Србији. Под перпером се увек подразумевало дванаест сребрних динара.

Поред *соћа,* зависно становништво давало је и *оброк,* под којим се подразумевало давање хране владару, његовој пратњи и осталима којима је припадало то право кад негде законаче или проборавe неко време. Уз оброк је ишао и *позоб* — храна за коње оних којима је припадао *оброк.* Владара и његову увек многобројну пратњу није било лако угостити, па је *оброк* разрезиван на територијално-управне јединице — властелинства, села, жупе и градове. Основне намирнице у *оброку* били су хлеб и месо, а за *позоб* овас и сено.

Право на *оброк* су у најстарије доба уживали владар и његова пратња, затим властела и угледни посетиоци, *гости,* у које су убрајани и трговци. *Оброк* је припадао и владаревим псарима и коњушарима, као и свим посланицима, било да иду на владарев двор, било да их владар некуд шаље.

Соће и *оброк* биле су најважније дажбине убиране у корист државе и владара.

Позобу је био сличан *провод* — обавеза давања сточне хране приликом владаревог пролаза без задржавања. Свако село давало је »једну крину преводну« од 24 *кабла царева,* односно 410 данашњих литара житарица. Владаревим коњима се морала обезбедити и со, па су о томе касније издате посебне уредбе.

Долазак владара у неку жупу или властелинство повлачио је за собом дужност преношења владаревог пртљага. Та се обавеза називала *понос* и падала је на терет зависног становништва. Владар је имао право да од својих поданика захтева и *помоћ* у ванредним приликама а обавезно кад крштава или жени сина, или кад подиже дворове и друге зграде. Није искључено да се *помоћ* тражила и у другим сличним приликама.

Странци су према владару имали обавезе које су се најчешће сводиле на давање тзв. *дара,* а пошто је такав »дар« био неизбежан, називао се и *посилни дар.* Зависни сточари-Власи имали су нешто другачије обавезе према владару и држави: били су дужни да дају коње и, што је битно, да према важећим прописима шаљу одређен број опремљених *војника.*

Српски владари убирали су и приходе од царина, посебно на со. Владару је припадала једна десетина увезене соли, а приближно толико и од вредности све друге робе која се продавала по *трговима.* Први уговор којим је утврђен положај дубровачких трговаца у Србији, посебно у тргу Дријевима на ушћу Неретве, закључио је Немања 27. септембра 1186, у своје име и у име своје браће — кнежева Страцимира и Мирослава. Један примерак тог уговора, састављен на латинском језику, потписали су ћирилицом велики жупан Стефан Немања и кнез Мирослав.

Обавезе према феудалним господарима

Поред уобичајених обавеза према држави или владару, зависно становништво средњовековне Србије извршавало је и многобројне обавезе, не увек једнаке по врсти и по величини, према својим феудалним господарима. Уједначавање тих обавеза није било могуће зато што су зависни људи сврставани у различите друштвене категорије и зато што су њихови феудални господари припадали различитим друштвеним слојевима. Није било свеједно да ли је неки феудални господар властелин или пак црквена институција, манастир. Њихове потребе и њихов положај нису били исти, па су и зависном становништву наметане обавезе у складу с тим, мада је укупан терет био приближно исти. На великим властелинствима је живело више врста зависних људи, свака са утврђеним правима и обавезама, па су тако међу обавезама *меропаха, сокалника, придвораца, отрока, занатлија, сточара Влаха, рибара, уљара* (пчелара) и оних који су се бавили посебним занимањима, већином занатима, постојале видне разлике.

Према *Закону светога Симеона и светога Саве меропси* су, као најмногољуднија група зависних земљоделаца, били дужни да обрађују земљиште од девет *мати,* а изузетно седам и по, што исказано савременим мерама даје безмало 85, односно око 70 ари (један *мат*=939,18 квадратних метара). На толикој парцели *меро-*

пах је био дужан да сваке године уредно обави све пољопривредне радове за производњу житарица, од сетве до вршаја, а све овршено припадало је господару.

Да би се благовремено обавили сви потребни послови, у сезони пољских радова *меропах* је за рачун господара морао да утроши једну трећину своје радне снаге и трећину рада једне сточне запреге.

Сличну обавезу имали су и *отроци,* којима је било одмерено осам *дана орања.* За *дан орања* могао се свакако узорати један *мат,* можда и више. У производњи житарица *сокалници, придворци* и сеоске занатлије имали су у поређењу са *меропсима* обавезу мању за три *мата,* што значи да су обрађивали нешто више од 56 ари. То смањење учешћа у пољским радовима постојало је зато што су *сокалници, придворци* и *занатлије* обављали и друге послове за рачун господара, сваки из свог умећа (*сокалници,* на пример, грађевинске радове и превоз).

Поред обрађивања деоница за производњу житарица, *меропси* су били дужни и да жању три дана и приближно исто толико времена проведу у *житотребљенију* (чишћењу житарица). Даље, сви зависни морали су да припреме господару потребне количине сена, па су за ту сврху најчешће одрађивали три дневнице, а виноградарске послове у властелинском винограду обављали су на деоници од једног *мата.* На манастирским поседима ова виноградарска обавеза обухватала је и *попове* и *дијаке.*

Сеоско становништво обезбеђивало је за господара и једну врсту пива од пшенице и хмеља, с тим што је било дужно да донесе и једно и друго, и то три *кабла* пшенице (један кабао = 17,08 литара) и један *уборак* хмеља (један уборак = 22,77 литара) по глави.

Зависни људи посебних занимања (млинари, пчелари, рибари, ловци итд.) били су ослобођени обављања пољопривредних радова, али су зато за господара радили послове којима су били вични.

Сеоско становништво довозило је господару дрва за огрев и луч за осветљење, учествовало у лововима као погонич и у риболову, а два до три пута годишње доносило је *поклоне* — обично погачу, кокошку или нешто друго за јело.

Велики троделни прозор (трифора) на олтарској апсиди Богородичине цркве у Студеници, са краја XII века, многи сматрају најлепшим у својој врсти код нас. Украшен плитким, фино резаним рељефима са реалним и фантастичним бићима, као и разноликом стилизованом флоралном декорацијом, прозор је искусно пропорционисан у односу на источну фасаду храма. Цео украс је романичког карактера и дело је неког талентованог скулптора, највероватније са нашег јужног приморја.

Феудални господари убирали су и *траварину* за коришћење својих пашњака, можда један до два одсто од стоке на испаши, било лети било зими.

Као искључиво сточари, Власи су имали другачије обавезе од сељака и занатлија. Извршавали су их двојако: давањем *великог десетка* од стоке и давањем *малог десетка* уз обављање разних послова за господара. Велики десетак, под којим се подразумевала стварна десетина стоке, био је знатно ређи и давали

су га тзв. *Власи поклоници,* који су, поред тога, у јесен давали *покрове* (покриваче), а на пролеће по два »брава јалова«. Друге обавезе од њих нису тражене. Власи под малим десетком, што је био најчешћи случај, давали су господару по две овце годишње, једну са јагњетом.

Категорија *Влаха војника* била је годишње дужна да даје по један *покров црвени* или *окроју* (комад готове тканине). Војници су, осим тога, чували и напасали *пастухе* (ждрепце) и превозили робу за господара. У случају преке потребе (»у зло време«) војници су били дужни да оружјем штите стоку својих господара на пашњацима, а уза све то обављали су и војну службу, чија садржина није довољно позната (била је одређена посебним *законом*).

За разлику од војника, сиромашни Власи (*убози*) нису давали готове тканине, али су зато морали да прераде у тканине вуну коју би им послао господар. Власи *ћелатори* чували су овце и осталу стоку својих господара и као остали Власи учествовали у превозу робе. Обично су влашка домаћинства била обавезна да превезу по товар пшенице и вина тамо где им се нареди, али и да доносе со из Приморја до господаревог дома.

На територији српске средњовековне државе цркви као институцији припадао је тзв. *бир духовни* и *врховна.* На име тих дажбина зависни земљорадници су на појединим властелинствима давали цркви по једну мерицу жита (*лукно*) или два динара, а уз то и тридесет *повесма* лана (повесмо је онолико ланених влакана колико се може смотати око преслице). Сточари су уместо житарица и лана давали *кругове сира.* И земљорадници и сточари, али и властеличићи били су дужни да цркви дају годишње и по два јагњећа крзна.

Посматране у целини, дажбине у корист цркве нису представљале превелико оптерећење за зависно становништво.

Црквене прилике

Стефан Немања је испољавао посебну бригу за све послове од значаја за православну цркву у својој држави. Још као удеони кнез почео је да гради у Топлици код Куршумлије манастир Св. Николе, а у истом крају и манастир посвећен Богородици. То је изазвало подозрење његове браће, па су га позвали у Рас и затворили, а он се тада заветовао светом Ђорђу (Ђурђу) да ће му *послужити* ако се избави. Дошавши на власт, испунио је завет и у Расу подигао манастир на врху оближњег брда, које доминира околином. То су чувени Ђурђеви Ступови. И у другим приликама Немања се, кажу његови биографи, обраћао светоме Ђорђу за помоћ, па и уочи битке код Пантина на Косову, из које је изишао као победник и тако се учврстио на престолу. Ђурђеве Ступове изузетно је поштовао и краљ Драгутин, који је тражио да после смрти буде тамо пренет из *Сремске земље,* где је владао.

Успешно започевши ратовање против Византије 1183. године, Немања се по ондашњем обичају поново заветовао, овога пута самом Христу, да ће саградити »храм пречисте и пренепорочне матере твоје добротворке, и ту ћу испунити завете моје«. Тако је на речици Студеници, левој притоци Ибра, сазидан храм посвећен Богородици Добротворки, данас једноставно познат као Студеница.

Манастир Студеница је убрзо стекао велики углед, не само због своје лепоте већ понајпре зато што су у њему касније почивале »часне мошти српског светитеља и заштитника

српске државе светога Симеона« — Стефана Немање. Студеница је због тога названа *лавром* или *великом лавром* светога Симеона. Уживајући највеће поштовање и углед међу свим црквама и манастирима средњовековне Србије, у манастирској хијерархији Студеници је трајно припало челно место. Организација свакодневног живота и рада, као и студеничког властелинства, послужила је за углед многим манастирима широм Србије.

Немања је основао, обновио или потпомогао многе цркве у својој земљи, али и изван ње. Њему се приписује још и оснивање манастира Светог Николе на Ибру (у месту Казновићи или Кончулу), затим цркве Свете Богородице на реци Бистрици, десној притоци Лима, и женског манастира посвећеног Богородици у Расу. Обновио је манастир Светих Арханђела у Скопљу и Светог Пантелејмона у Нишу. Слао је богате дарове чак у Јерусалим — *Великој цркви* (патријаршији) и цркви Св. Јована Претече, затим Св. Теодосију »у Пустињи«, Богородици Евергетидској у Цариграду, Св. Димитрију у Солуну, Св. Петру у Риму, Св. Николи у Барију итд. Даривање цркава у иностранству, поред верских побуда, имало је и политички значај, јер су на тај начин успостављане живље везе између Србије и других земаља.

И Немањина браћа подизала су манастире: велики кнез хумски Мирослав манастир Св. апостола Петра и Павла на Лиму у Бијелом Пољу, са касније дозидана »два ступа«, а велики кнез Страцимир моравски Градац код Чачка, посвећен Богородици, и такође са »два ступа«.

Обичај градње цркава и манастира поштовали су сви Немањини потомци, па и они који нису били владари. Његов унук Стефан, Вуканов син, сазидао је (1252) манастир Морачу на истоименој реци, а други Вуканов син, жупан Дмитар, познат и као монах Давид, цркву Давидовицу (1282) у Бродареву на Лиму.

Сви значајнији манастири, било да је њихов ктитор (оснивач) био Немања или неко од блиских му рођака, добијали су приликом оснивања земљопоседе са зависним становништвом, који су сачињавали манастирско властелинство. Сви такви поседи уписивани су у посебне исправе (*повеље* и *хрисовуље*), које су издавали и потврђивали сами српски владари. На жалост, већина повеља и хрисовуља уништена је током векова.

Подизање цркава и манастира, оснивање њихових властелинстава и велики дарови постојећим манастирима — све је то највидљивији доказ Немањине верске политике. Осим тога, он је будним оком пратио и збивања у области црквеног учења, поготову кад се у Срби-

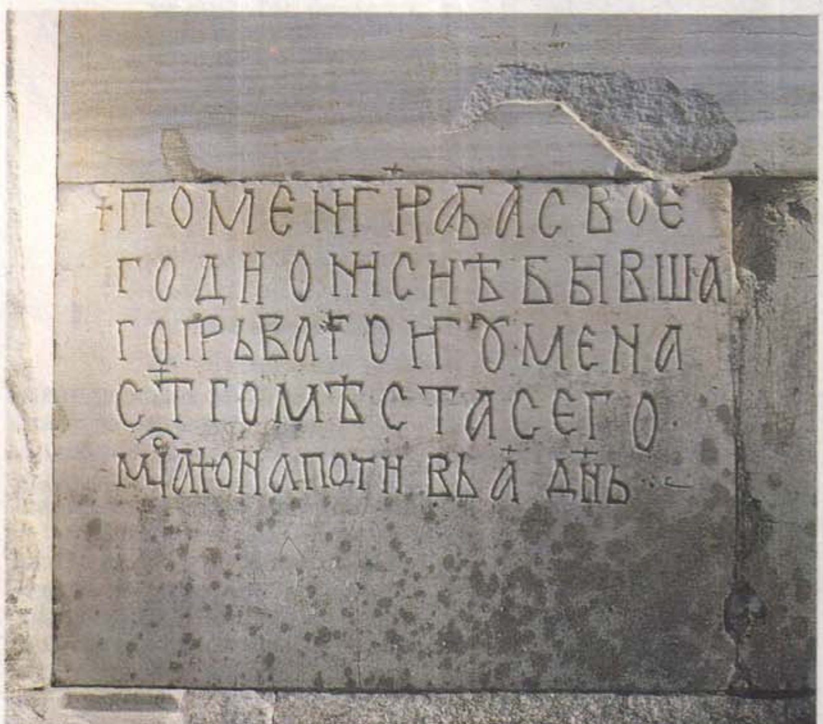

У јужни зид Богородичине цркве у Студеници уграђен је и део надгробног споменика првог студеничког игумана Дионисија, који је преминуо 1. јуна непознате године крајем XII века. Плоча је не само спомен на најстаријег игумана, већ и леп пример врло старог српског писма клесаног у мермеру.

ји (можда и нешто раније) почела да шири једна јерес, тј. верско учење које је одступало од учења званичне цркве. Изгледа да су у питању били богумили. Јерес је узела великог маха, па су је прихватиле и најкрупније велможе, што је изазвало озбиљне сукобе и припретило јединству српске државе.

Немања је због тога сазвао велики државни сабор, на коме је јерес осуђена, а њеним присталицама објављен беспоштедан рат. На богумиле је Немања послао поуздану војску са *правоверним* и њему оданим велможама, и тако — по речима биографа — »једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје, а домове њихове и све имање сакупив, разда прокаженима и убогим. Учитељу и начелнику њихову језик уреза у грлу«. Спаљене су тада и богумилске књиге, њихово деловање углавном је онемогућено, а политичка моћ скршена. Упркос томе, Српска црква ће и касније морати да води сталну борбу против јереси.

Немањином победом над јеретицима коначно је учвршћено православље у Србији и оно од тада постаје пресудан чинилац у етничкој свести српског народа.

На ктиторским композицијама XIII века приказују се често ктитор или поворка Немањића како, уз посредство Богородице, приносе Христу симболично модел храма. Христос се обично слика како благосиља, седећи на престолу са отвореним јеванђељем. Тако је насликан и у манастиру Милешеви око 1225. године, док му модел цркве приноси краљевић, будући краљ Владислав.

Стефан Немања прогони јеретике у Србији

Дође један од правоверних војника његових (Немањиних), па, пав на колена, с узбуђењем и унижењем многим говораше му:

— Господине, ја сам међу најхуђим слугама твојим најмањи, и, видев усрдност твоју према владици твоме Господу Исусу Христу, и пречистој владичици Богородици, и овим светим угодницима њиховим, заштитницима твојим, који крепким дланом подржавају твоју власт неповређену, усудих се јавити твојој моћи да се мрска ти и триклета јерес већ укорењује у држави твојој.

А овај пречасни свети мој господин, ни мало не задоцнев, одмах призва свога архијереја, по имену Јефтимија, и чрнце с игуманима својима, и часне јереје, и старце и велможе своје, од малога до великога, па говораше светитељу, и чрнцима, и свима сабранима:

— Дођите и видите, оци и браћо, ако сам и најхуђи међу браћом својом, али Господ Бог и пречиста владичица Богородица, мати његова, не гледа на лице човечје, него удостоји мене најхуђега, који верујем у једнобитну нераздељиву Тројицу, да чувам ово предано ми стадо, које видите сада, да се не посеје кукољ лукавога и одвратнога ђавола.

— И никако нисам мислио да је он у области мојој, а већ сад чујем да се лукави брзо укоренио и да хулу наноси на светога Духа и да дели недељиво божаство, што говораше безумни Арије, пресецајући недељиво божаство, што рекоше свети и богоносни оци: »Ко ти, Спасе, ризу раздра?«, рече: »Арије, безумни, који Тројицу пресече.« Тако и ови безумни иду за учењем његовим, и не знајући, бедници, да ће, пошто су тако веровали, сићи с њим, триклетим, на дно скровишта адових.

И док је говорио овај Свети, и док је била велика препирка, дође кћи једнога од велможâ његових правоверних, удата за мужа од тих кривоверних, која је била у њих и сазнала нечисте одвратности њихове, али се нимало не косну вере њихове, и, павши к ногама Светога, исповедаше јасно, говорећи му:

– Господине, господине мој, ево видим како твоја владавина испитује о овој мрској и одвратној вери: уистину, господине мој, бих испрошена по брачном закону, у оца мојега, слуге твога, који је мислио да је јединоверство у твојој држави. И бих у тих законопреступника, и видех господине, да заиста служе отпаднику од славе божје, самоме сотони. И не могући трпети смрад глухих кумира и мрске јереси, истргавши се из руке њихове и пребегавши, вапијем држави твојој: порази крстом оне који се боре с нама, да науче нечастиви непријатељи како је моћна вера твоја, господине.

А Свети, изведав ову пред сабор свој, сабран противу те лукаве јереси, изобличи кривоверје њихово, и саветова се са светитељем својим Јефтимијем, и нимало не задоцнев, посла на њих војску, наоружану од славних својих, говорећи:

— Ревнујући поревновах за Господом Богом сведржиоцем.

Као некада пророк Илија, који је устао на бестидне јереје, и он изобличи безбоштво њихово, и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим.

Учитељу и начелнику њихову језик уреза у грлу његову, што не исповеда Христа, сина божјег.

Књиге његове нечастиве спали, изагна га, запретив да се никако не исповеда нити помиње триклето име.

И сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој, него да се слави јединобитна и нераздељива и животворна Тројица: Отац и Син и Свети Дух, свагда и сад и увек на веке векова. Амин.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*

Изнад улаза у Немањину задужбину у полукружном удубљењу — лунети исклесан је монументални високи рељеф са представом Богородице са Христом на престолу и два анђела. Уз њих су урезани српски натписи. Тако истакнуто место дато је лику Богородице зато што је главни храм у Студеници био њој и посвећен. Уз основне романичке одлике, на композицији се примећује и византијски утицај. Захваљујући томе што је убрзо дозидана спољашња припрата краља Радослава заштитила овај рељеф, на њему се у знатној мери очувала позлата, као и боје на скулптури.

Стефан Немања — монах Симеон

Српски велики жупан Стефан Немања, побожан и дубоко одан православљу, завршио је живот као монах Симеон. Зашавши у девету деценију живота, а пошто се на византијском царском престолу учврстио таст Немањиног сина Стефана Алексије III Анђео (априла 1195), Немања је одлучио да се одрекне престола и да се закалуђери.

Сазван је државни сабор на коме је остарели велики жупан за наследника одредио средњег сина Стефана, уместо најстаријег Вукана, који је остао да господари Зетом као велики кнез (по дукљанској традицији често називан и краљем), што ће наследити и његов син Ђорђе. Најмлађи Немањин син Растко требало је, по очевој жељи, да управља Хумом. Он је заиста неко време и боравио у Хуму (1190/91), али се одрекао достојанства великог кнеза да би постао светогорски монах. Растко Немањић, много познатији као свети Сава, отишао је најпре у руски манастир Св. Пантелејмона на Светој Гори, а потом у грчки манастир Ватопед, где се замонашио и добио име Сава. Тако је, у том тренутку без династичких трзавица, решено наслеђе српског великожупанског престола, после безмало три деценије Немањине владавине.

Као монах Симеон (од 1196), Немања је неко време боравио у Студеници, а његова жена Ана, као монахиња Анастасија, у Богородичином манастиру у Расу. Сава је убрзо позвао оца да му се придружи и Немања је стигао у Ватопед 2. новембра 1197. До његовог доласка Сава је као и остали монаси водио уобичајен побожан и богоугодан живот, али кад су се нашли заједно, — Сава као добар познавалац

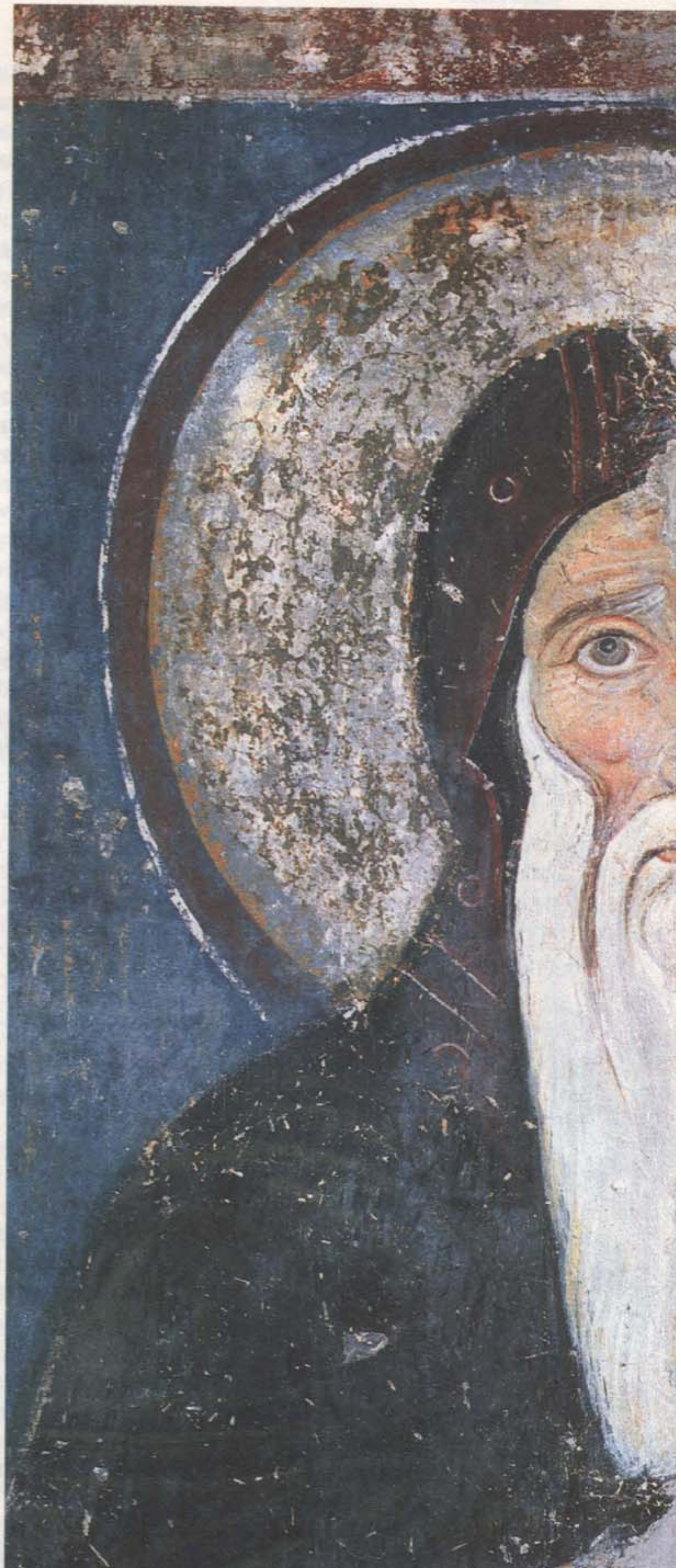

Портрети Стефана Немање, настали за његовог живота, су пропали. Ипак, допола очуван портрет оснивача чувене династије, већ као монаха, из манастира Милешеве, највероватније даје тачну представу како је Немања изгледао. Милешевске фреске настале су око 1225, мање од три деценије од његове смрти, па су сећања још била жива. Осим тога, најмлађи син Растко, у монаштву Сава, бринуо је око живописања Милешеве и свакако се постарао да лик његовог оца буде што веродостојнији.

црквених и светогорских прилика и Немања као искусан државник, иако у дубокој старости (умро је у 86-ој години) — развили су веома плодотворну делатност. Богато су обдарили и на друге начине потпомогли све светогорске манастире, па су их због тога неки сматрали својим другим ктиторима. Тиме је њихов и иначе велик углед још више порастао не само у Светој Гори него и у читавом православном свету.

У исто време одлучили су да на Светој Гори подигну српски манастир, чиме би се Срби придружили другим хришћанским народима — Иверцима (Грузинима), Русима и Бугарима, који су као својеврсне верске и културне репрезентанте већ имали своје манастире на Светој Гори, тој жижи верског и културног живота онога доба и касније кроз многе векове.

Подухват је изискивао мноштво послова — од обезбеђења материјалних средстава до разрешавања многих правних проблема. Све је ипак обављено за најкраће време, првенствено захваљујући подршци византијског цара, српског великог жупана, светогорског протата и великих светогорских манастира.

Пронашавши један стар и запуштен манастир по имену Хиландар, Симеон и Сава су га готово из темеља подигли, проширили и опремили, у чему их је издашно помагао велики жупан Стефан Немањић. То ће касније чинити и сви други српски владари.

Византијски цар Алексије III Анђео осигурао је својим хрисовуљама пуну аутономију Хиландара, онакву какву су уживали најугледнији светогорски манастири. Основано је и хиландарско властелинство, које се мањим делом налазило на Светој Гори или у њеној близини, а знатно већим у Србији, у околини Призрена. Временом ће хиландарски поседи у српској држави постајати све многобројнији и богатији.

Подизање српског манастира, чија је црква посвећена Ваведењу пресвете Богородице, у једном од најважнијих средишта тадашњег православља, иако само по себи богоугодно дело, имало је за српску средњовековну државу посебан политички, културни и међународни значај. Из Хиландара, у коме су боравили монаси Срби и божја служба вршена на српском језику, убрзо је почео да зрачи снажан утицај на целокупан верски живот у Србији, а тиме и на књижевност, уметност, право, па и на научна знања тог времена. Заштићен од текућих потреса у друштву, династичких смена и ратовања, а скоро потпуно безбедан од освајача (осим гусарских с мора), Хиландар је вековима чувао и очувао своју улогу једног од најзначајнијих верских и културних средишта Србије. Заслуга за то припада Стефану Немањи и његовом сину Растку.

Хиландарска повеља Симеона Немање

Искони створи Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над свим створењем својим. И једне постави цареве, друге кнезове, друге господаре, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од сваког зла које наилази на њ. Зато, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и законе даде и нарави установи, и господаре над њима, по обичају и по закону распоредивши својом премудрошћу.

Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском, и Бог свакојако управљаше на боље људима, не хотећи човечје погибли, и постави ме великога жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању. И обнових своју дедовину и већма утврдих Божјом помоћу и својом мудрошћу, даном ми од Бога, и подигох пропалу своју дедовину и придобих: од морске земље Зету и са градовима, а од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу. И Божјом помоћу и својим трудом то све придобивши, поспешењем Божјим, пошто је моја

владавина одасвуд примила мир и тишину, почех подстицати мисао своју и поучавати ум свој да желим и да се бринем за душу своју, у који ћу број бити убројан у дан страшнога суда, и како би ми било могуће примити анђелски и апостолски образ, и последовати Владичиним речима: »Узмите јарам мој на се и научите се од мене, јер сам кротак и смеран срцем; јарам је мој благ и бреме моје је лако«.

Када је прошло много времена, Владика мој премилостиви не превиде мољења створења свога, но као штедри трудоположник и наградитељ, који рече пречистим својим устима: »Не дођох призвати праведника, но грешнике на покајање«, и пошто ми се по милосрђу његову изненада указало погодно време, и све овога света, част и слава дође ми као ништа, и сва красота овога живота и диван изглед, показа ми се као дим, а Христова љубав све више се везиваше за мене, макар и недостојног, ја одмах оставих владавину моју и све моје, различно моје, пошто се тако изволело Христу и пресветој Госпођи Богородици. И удостоји мене грешника свога јарма благога и сатвори ме заједничара часнога и анђелског и апостолског образа малога и великога. Када се ово свршило са мном, пошто се овако устројило, оставих на престолу мојем и у Христу дарованој ми владавини љубљеног ми сина Стефана, великога жупана и севастократора, зета Богом венчанога кир Алексија, цара грчкога. И макар и недостојан да се наречем слуга Христов Симеон монах, благослових га својим благословом, као што благослови Исак Јакова сина својега, да он напредује у сваком делу добром у владавини својој, и да буде добросрдан према крстијанском свету, и да се брине за цркве и за оне који служе у њима, и да не буде никако зазоран од Творца свих и Господа.

А после овога, вољом Владике мога Исуса Христа, као што објављује Писмо: »Ниједан пророк није примљен у своме отачаству«, поче се подизати мисао моја да напустим познате моје и децу и нађем неко место, и да ту добијем спасење. И не остави мене Владика мој, ни моје жеље, јер се још више радује због грешника који се каје. Изиђох из отачаства свога у Свету Гору, и нађох манастир некада бивши, звани Хиландар, Ваведања свете и преславне Владичице наше Богородице, где не беше камен остао на камену, но сасвим развaљен. И потрудивши старост своју, уз помоћ сина ми великога жупана Стефана, удостоји ме Владика мој да му будем ктитор. И делове његове уништене потражих и обнових га по вољи Владичице Богородице, и пошто испросих парике од цара у Призрену, дадох од њих манастиру у Светој Гори Светој Богородици у Милејама: села Непробишта, Момушу, Сламодрави, Ретивљу, Трње, Ретивштица, Трновац, Хоча и друга Хоча и трг ту, и два винограда ту насадих; и четири пчелињака: један у Трпезама, други у Дабшору, трећи у Голишеву, четврти у Парицима, а за сваким пчелињаком по два човека; и планину Богачу; а од Влаха, Радово судство и Ђурђево, а свега Влаха 170. И дадох од стоке што сам могао, и у Зети кобиле и соли 30 мерица. И ако ко од манастирских људи или Влаха побегне под великога жупана или код кога другог, да се опет враћају; ако ли од жупанових људи дођу у манастирске људе, да се опет враћају. И све што дадох манастиру у Свету Гору, да не треба ни моме детету, ни моме унучету, ни моме рођеноме, ни коме другом. Ако ли ко ово измени, да му Бог суди и да му је света Богородица супарница на страшном суду оном и ја грешник Симеон.

Свети Сава, *Хиландарска повеља Симеона Немање*

Канонизација Симеона-Немање

Стефан Немања није дуго поживео у Хиландару, мада је дочекао да види завршетак изградње манастира. Умро је у присуству сина Саве и других монаха 13. фебруара 1199. године. Немања је, ван сваке сумње, оставио изузетно дубок траг у целокупном политичком и верском животу српског народа. Његове су заслуге биле видљиве, а крај живота колико побожан толико и неочекиван. Због тога су се његови синови — Сава и нарочито Стефан, а у извесној мери и Вукан — побринули да се монах Симеон прогласи за светитеља. На томе се радило упорно и смишљено, свакако са знањем и уз подршку светогорских монаха и високих представника православне цркве. Било је то потребно како из верских тако и из политичких разлога.

Млади хришћански народи, међу њима и српски, нису имали прилике да у новој вери, у времену њеног учвршћивања, дају апостоле, мученике и црквене оце. У крилу хришћанске цркве њихова је улога била много скромнија у поређењу са политичким утицајем који су брзо стекли у Европи. Због тога се наметала потреба да и они добију хришћанске светитеље из сопствене средине. Истина, канонизација појединих личности из јужнословенских народа почела је прилично рано, али ниједан од тих светаца није прихваћен на целом простору насељеном Србима. За разлику од таквих, народу, у ствари, недовољно познатих личности, култ владара-светитеља имао је све изгледе да се учврсти на територији целе државе.

За проглашење светитеља морала се до у танчине поштовати утврђена процедура и прибавити сви потребни *докази.* Требало је, на пример, да тело будућег светитеља остане сачувано извесно време после смрти, а да онда из њега потече миришљаво уље — свето миро. Такође су се морала догађати разна чудотворства, најчешће исцељења неких болести. Све се то, наравно, дешавало са телом Симеона-Немање. Остало је сачувано у гробу и Сава га је после неколико година пренео у манастир Студеницу, у српску земљу. Ту се и свето миро појавило у неколико махова, тако да је Симеон

Поштовање Стефана Немање је узело маха убрзо после његове смрти, па је проглашен за светитеља. Његов унук краљ Радослав је у јужној капели дозидане спољашње припрате наложио да се око 1235. насликају и четири сцене посвећене Немањи. Најочуванија је композиција на северном зиду над улазом, у којој је приказано како се испред Студенице дочекују Немањине мошти, пренете из Хиландара. На фресци су представљени синови како носе очев одар, студенички монаси са иконом Богородице, као и Богородичина црква и манастирски бедеми у позадини.

понео епитет Мироточиви, а било је и више случајева исцељења. Канонизација је могла бити окончана.

Према тадашњим веровањима, а посебно Стефана Немањића, свети Симеон је постао заштитник српске државе и њених владара. Он је у више махова, како пише у *Житију,* избавио из невоље српског великог жупана Стефана Немањића. Помогао му је у борби против бугарског велможе Стреза, против епирског господара Михаила, против бугарског цара Борила и латинског цара Хенриха Фландријског. Пружао му је помоћ и у преговорима са страним владарима, тако да је на разне начине штитио виталне интересе српске државе. Све је ово брижљиво описао Стефан Немањић у *Житију светог Симеона.* Стефан је заиста имао разлога да многе своје успехе припише оцу, пошто га је он мимо обичаја одредио за наследника, а тиме и његове наследнике за будуће српске владаре. Канонизацијом Стефана Немање, према чврстом веровању, српски владари, држава и цео народ добили су свог »заступника пред Богом«, који ће их штитити и избављати из невоља. Убрзо се Немањином култу придружио и култ светог Саве, па су отац и син, свети Симеон и свети Сава, назван први српски просветитељ, постали симболи српског народа, његове црквене и политичке самосталности, битни чиниоци у етничкој свести, из које нису ишчезли све до најновијег времена.

Лик Христа Емануила на престолу краси такозвано Вуканово јеванђеље, сада у Публичној библиотеци у Лењинграду. Уз Мирослављево јеванђеље, то је најстарији српски илуминирани рукопис, јер потиче из 1200/1202. Јеванђеље је преписивало неколико писара, од којих је један био старац Симеон. Он је оставио запис из кога се види да је јеванђеље исписано у пећини крај Раса, најстаријој престоници српских владара, за великог жупана Вукана, па је рукопис и назван по имену ктитора.

Борбе око престола

Почетком тринаестог века Србија се нашла у сложеним унутрашњим и спољнополитичким приликама, које су се почеле заплитати већ пред крај XII века. Угарска је вршила притисак на северним границама преко Саве и Дунава, а на западу из Хрватске, преко Цетине, на Крајину и Хум. Византија, на коју се Србија ослањала после битке на Морави, западала је све дубље у невоље и завршила падом династије Анђела и заузећем Цариграда од стране крсташа (1204). Српски велики жупан развео се (1200/1) од Евкодије, ћерке византијског цара, не марећи много за тешкоће свога таста. Тај развод показао је, међутим, да ни односи између браће Стефана и Вукана нису добри: Вукан је уз велике почасти пружио гос-

топримство Евдокији на њеном путу из Србије за Цариград.

Као удеони кнез, Вукан је, по дукљанској традицији, носио и титулу краља, што му је на известан начин признавао и папа Иноћентије III (1198–1216),ословљавајући га као »предрагог нам у Христу сина Вукана, светлога краља Дукље и Далмације«. У самој Зети његова

Сцене посвећене последњим годинама живота Стефана Немање из јужне капеле спољашње припрате Студенице из око 1235. доста верно описују догађаје из последњих година XII века. На композицији *Одлазак св. Симеона Немање на Свету Гору,* само делом очуваној, насликана су и његова два старија сина — Вукан и Стефан. Иако није настала за њихова живота, фреска верно описује ликове ова два српска владара.

краљевска титула налазила се у званичној употреби као »краљ Диоклије, Далмације, Требиња, Топлице и Хвосна«. (Топлица и Хвосно су средњовековне жупе, ова последња позната и као *земља,* што ће рећи област, док су Диоклија, Далмација и Требиње старе историјске области. Под Далмацијом се подразумевао само део истоимене византијске *теме,* и то јужни, док су Требиње и Дукља захватали Приморје од Дубровника до Бојане.) Вукановом краљевском титулом нису, дакле, биле обухваћене све српске земље, поготово не оне најважније, па је имала ограничен значај, што га је навело на то да од папе затражи краљевску титулу за све српске земље. Иноћентије III је, међутим, био спремнији да такву титулу додели Стефану Немањићу, али су га одвратили угарски краљ Емерик и сам Вукан. Одатле до оружаног сукоба између браће није остало много. Рат је избио најкасније у лето 1202. и Вукан је уз помоћ угарског краља збацио Стефана, прогласивши се српским великим жупаном. Одмах је поново покушао да од папе издејствује краљевску круну, али, упркос доброј вољи у Риму, није успео.

Управо у то време избио је рат између Бугарске и Угарске, па су Бугари 1203, под царем Калојаном, прегазили Вуканову Србију. Бугарска пустошења била су страшна и бацила су земљу у хаос, што је омогућило Стефану Немањићу да поново започне борбу са Вуканом и поврати престо. То, истина, није ишло тако брзо, јер је Вукан био на власти и 1204. Следеће године браћа су се измирила и у Србији је успостављено стање као у време Немањиног силаска са власти: Стефан Немањић је као велики жупан имао врховну власт у целој држави, док је Вукан са титулом краља господарио удеоном кнежевином Зетом. Последице братоубилачке борбе биле су веома тешке, не само због ратних разарања већ много више због настале глади и зараза које су покосиле велики део становништва.

Ради успостављања чврстог мира Стефан и Вукан су замолили Саву да очеве мошти пренесе из Хиландара у Србију. Сава им је спремно изишао у сусрет и вероватно већ почетком 1206. стигао у Хвосно, где су га Стефан и Вукан сачекали, па су сва три Немањина сина допратила очеве посмртне остатке до Студенице. На молбу своје браће, Сава је остао у Србији пуних десет година, управљајући Студеницом

као архимандрит. За то време развио је разноврсну и плодну делатност, тако да је његов боравак у земљи имао изузетан значај за унутрашње учвршћење и развој српске државе. Заједно са Стефаном бринуо се о заштити државних интереса, на начин који је допуштало његово монашко звање, па је у више махова водио преговоре са суседним владарима. Разлога за његово учешће у дипломатским мисијама било је тада и превише.

Запоседање нових крајева

У источним и средишњим деловима Балканског полуострва дешавале су се бурне промене. Крсташка војска која је кренула у четврти крсташки рат, уместо да ослобађа Свету земљу од неверника, освојила је Цариград и загосподарила пространим деловима Византијског царства. Од освојених области образовано је тзв. Латинско царство, са царем и патријархом (латинским) у Цариграду. Та крсташка творевина није била ни јединствена ни добро организована, него састављена од више вазалних, у ствари, самосталних држава. Једна је позната као Солунско краљевство, са седиштем у Солуну, друга као Ахајска кнежевина (Мореја) на Пелопонезу, док је од грчких области Атике и Беотије образовано Атинско војводство. Посебну целину сачињавали су млетачки поседи, састављени од многих острва и острваца и појединачних градова.

Византинци, боље речено Грци, сачували су власт у западним деловима Мале Азије, са Никејом као главним градом, где је боравио и васељенски патријарх. Ту је Теодор Ласкарис основао тзв. Никејско царство. Грци су се одржали и у Епиру, где је створена друга грчка држава. Никејско царство и Епирска држава су годинама настојали да обнове Византију. Временом су Никејци стекли предност, тако да се појам Византијског царства све више везује за њих.

Комадање Византије створило је Србији нове суседе. У односима са њима од великог значаја био је став Епирске државе, у почетку и Латинског царства, а касније Никејског. Стари суседи Угарска и Бугарска чешће ће утицати на збивања у Србији, док су односи са Босном били коректни, по својој прилици и пријатељски.

Нови и стари српски суседи настојали су да на Балканском полуострву преузму улогу Византије, што је изазивало честе ратове и осетне промене граница. Српском великом жупану требало је много државничке вештине и снаге да преброди сва искушења, али је успео не само да сачува политичку самосталност и наслеђену земљу него да је и осетно прошири.

Повољна прилика за припајање нових крајева указала се после смрти бугарског цара Калојана (1207). Његова држава се распала на неколико мањих и већих целина, чији су господари најчешће били у међусобном сукобу. Стефану Немањићу је тако пошло за руком да припоји Ниш и нишку област, коју је до битке на Морави и држао његов отац, а потом се нашла под влашћу Византије и Бугарске. Поред Ниша, освојени су Врање са околином и подручје око горњег тока Јужне Мораве (*Морава*), Призрен са ширим подручјем и Горњи и Доњи Полог (крај око Тетова).

Освајањем нишке области, а раније и *Поморавља,* под контролом српске државе нашла се подужа деоница важног пута Београд – Цариград, а тиме је стечено и пространо плодно и за обрађивање погодно земљиште. Ово подручје ће бити од изузетног значаја за српску државу, али и за њене суседе, па ће га Срби упорно од њих бранити и постепено проширивати током целог тринаестог века.

Прстен великог жупана, потом краља Стефана Првовенчаног очувао се уз његове мошти које се налазе у Студеници. То је редак предмет за који поуздано знамо да је припадао лично једном средњовековном српском владару. Израђен је од злата и украшен орнаментом од филигранских плетеница. Прстен се најпре датовао у крај XII и почетак XIII века, али се у последње време сматра да је то дело неког домаћег мајстора и да је нешто старији. Тако би прстен могао бити део старог, наслеђеног породичног накита.

Одбрана Немањиног наслеђа

У *Житију светога Симеона* Стефан Немањић каже да се неколико пута избављао из великих тешкоћа захваљујући помоћи и *чудима* светога Симеона. Тако су, према том казивању (по својој прилици једностраном), Стефана из »чисте зависти« напали бугарски цар Борило и његов зет, владар Латинског царства, Хенрих Фландријски. Латини и Бугари дошли су до Ниша, али их је Стефан ту једне ноћи изненада напао и унео толику пометњу у њихове редове да су се у нереду повукли.

Бугарски напад је имао, међутим, своју предисторију. Стефан Немањић је својевремено пружио подршку обласном господару Стрезу, блиском рођаку бугарских владара, тако да се он захваљујући Србима учврстио у Просеку на Вардару и загосподарио знатним делом Македоније. Стрез је заузврат неко време признавао врховну власт српског великог жупана, али пошто је лако и брзо мењао савезнике, односи између њих постајали су постепено све гори и најзад се претворили у отворен сукоб.

Култ оснивача династије великог жупана Стефана Немање, потоњег смерног светогорског монаха Симеона, неговао се током трајања српске средњовековне државе, па и касније. Лик Симеона Немање и његовог сина Саве, првог српског архиепископа, вековима ће се понављати. У манастиру Сопоћанима, у капели посвећеној Стефану Немањи — Симеону Српском, насликане су крајем XIII века сцене из последњих година живота овог српског светитеља. Добро очувана фреска дочека Немањиних моштију понавља у многоме старију слику из Студенице, настalу око 1235.

Стрез је прешао на страну српских противника и припремао се за напад. Стефан је покушао да га одврати преговорима, чак је и брата Саву слао и дипломатску мисију, али до споразума није дошло. Убрзо су, међутим, Стреза убили његови дворани и опасност је отклоњена.

Стефан је био угрожен и од господара Епира Михаила I Анђела, који је освојио и сам Скадар. Узалуд је покушао да се споразуме с њим, кад се поново догодило нешто необично: Михаила I задесила је иста судбина као и Стреза — убили су га његови људи (1214).

Србији је после тога још једном запретила опасност, можда највећа, кад су се против ње удружили латински цар Хенрих Фландријски и угарски краљ Андрија. Према плану тог напада требало је да се њихове војске споје код Ниша и одатле крену дубље у унутрашњост српске државе. Овога пута опасност је отклоњена и дипломатском и војном акцијом. Стефан Немањић се нагодио са угарским краљем у непосредним преговорима вођеним у Равном (Ћуприји), пре него што су се угарска и латинска војска спојиле, да би одмах потом кренуо на Хенриха Фландријског, који је једва извукао живу главу, захваљујући углавном посредовању краља Андрије.

Све ове успехе Стефан приписује светом Симеону, који је, ето, за њега »посредовао код Христа, Богородице и других светитеља«. Овакво његово схватање јачало је култ оснивача династије Немањића, што је било у интересу српске државе и њеног владара.

Приликом археолошких радова на западној капији манастира Студенице откривени су делови фресака са портретима ктитора. Један фрагмент представља великог кнеза Вукана, најстаријег сина Стефана Немање, и настао је у исто време када и најстарији живопис у Студеници — 1208/1209. Вуканов лик се препознаје по фрескама из студеничке спољашње припрате, где су на сценама из последњих година живота Стефана Немање приказани његови синови.

КРАЉЕВИНА

Портрет св. Саве Српског из манастира Милешеве, насликан око 1225. године, највернија је његова представа, јер је настао за живота и остварење је обдареног уметника. Као трећи син Стефана Немање, са световним именом Растко, замонашио се рано у Светој Гори. Основао је независну српску цркву 1219. и био њен први архиепископ, написао живот свога оца, обављао дипломатске мисије за своју браћу и синовце, био зналац уметности и просветитељ, те је својом активношћу утиснуо печат целокупном духовном животу средњовековне Србије.

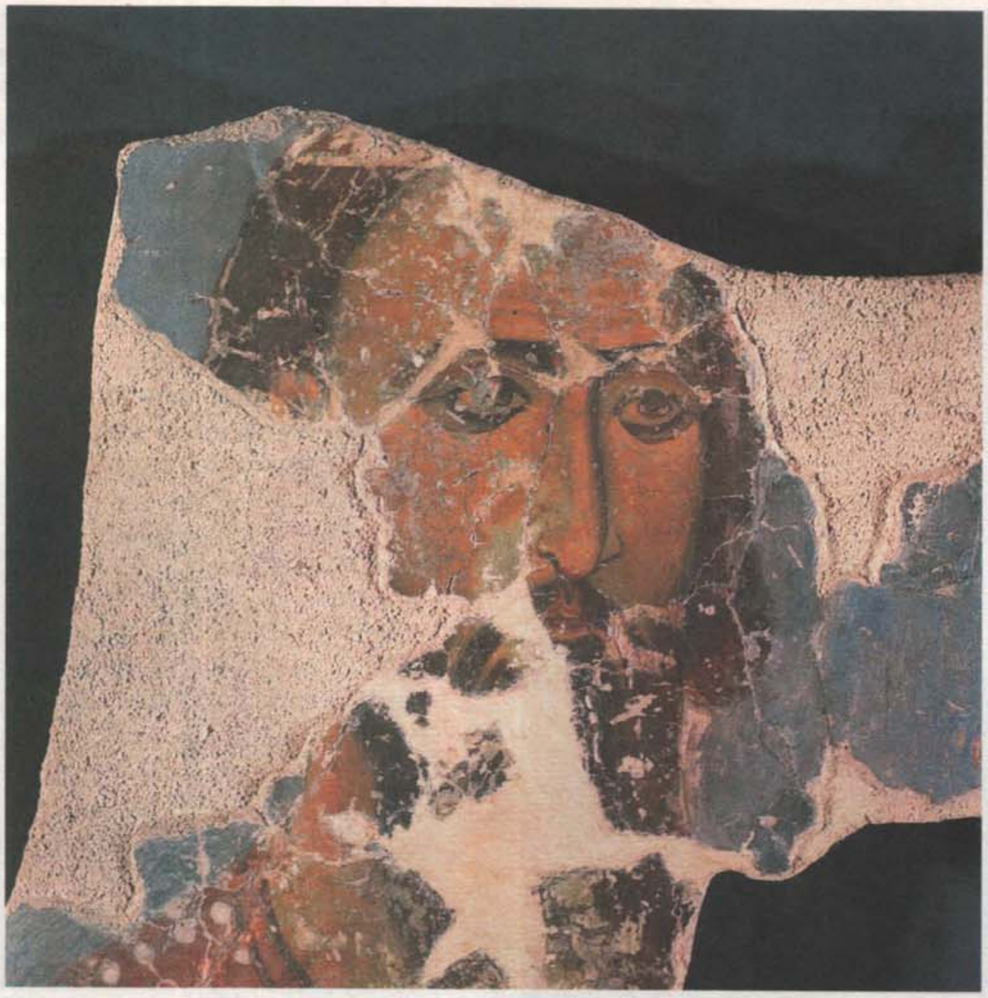

Крај западног улаза у манастир Студеницу, поред брата, великог кнеза Вукана, насликан је 1208/1209. и Стефан, тада велики жупан, потоњи краљ Првовенчани. Приказивање портрета владара крај или изнад улаза значајних здања било је уобичајено још у римској царској уметности. Ову традицију продужили су и Византинци. Сећајући се Цариграда и Солуна, св. Сава Српски је највероватније наложио да се уз капију Студенице прикажу портрети његова два брата — владара и, лако је могуће, Стефана Немање и њега самог са једне стране, и Христа, Богородице и два анђела са друге стране.

Краљевска круна

Велики жупан Стефан Немањић успео је постепено да се ослободи спољних притисака, не само пружањем снажног оружаног отпора већ и успостављањем пријатељских односа са суседима. Његов велики успех представља и приближавање Млетачкој републици (Венецији), у то доба најутицајнијој сили на Балканском полуострву. Пријатељски односи учвршћени су Стефановом женидбом Аном, унуком млетачког дужда Енрика Дандола, што се, изгледа, збило већ 1207/8, а не 1216/17, како се донедавно сматрало. Стефан је и раније настојао да створи добре везе са Западом, нарочито у време кад је узалуд покушавао да добије краљевску круну од папе, али су сад околности биле другачије. Пошто је успешно отклонио опасност од Латина, Бугара и Епираца, Стефан је обновио преговоре са папом, користећи све своје утицајне везе. Резултат није изостао.

Поједини угледни манастири имали су своје посебне светиње — мошти светитеља, предмете који су им припадали или чудотворне иконе. На фресци из око 1235, која у јужној капели Радослављеве припрате у Студеници приказује дочек Немањиних моштију са Свете Горе, насликана је и једна икона са којом Студеничани излазе у сусрет поворци са моштима. На доњи део иконе прикачена је пурпурна везена тканина. По својој прилици, то је једини сачуван траг о чувеној студеничкој икони Богородице Евергетиде, којој је Студеница и посвећена.

Године 1217. папа Хонорије III упутио је преко својих посланика краљевску круну српском великом жупану Стефану Немањићу.

Био је то изузетно велик политички успех и српске државе и српског владара. Са краљевским венцем он се у постојећој хијерархији хришћанских владара изједначио са осталим краљевима, а српској држави је у међународним оквирима и формално призната потпуна самосталност. Додуше, краљевско достојанство имали су одраније дукљански владари, али је оно било ограничено на малу територију, док је главнина српских земаља остајала и даље изван дукљанске краљевске титулатуре. Да је Дукља била краљевство, знали су добро и Стефан и Сава, па су зато у преговорима наглашавали папи да се Дукља називала »велико краљевство од почетка«. Био је то јак аргумент, јер је Дукља представљала тек једну област државе Немањића и, што је нарочито значајно, била и *отачаство* Стефана Немање.

Стекавши краљевски венац, Стефан није постао само краљ Дукље и уз њу Далмације, Травуније и Захумља, него и »свих српских земаља«. Отуда су га савременици прозвали *првовенчани* краљ.

Углед Стефана Првовенчаног порастао је како међу хришћанским владарима тако и у самој српској држави, што је исказано и посебном одредницом у краљевској титули: по узору на византијске цареве, он се назива и *самодржац,* што је дослован превод византијског царског епитета *аутократор.*

Додељивање краљевске круне српском владару изазвало је незадовољство угарског краља, који је себе сматрао краљем Србије још од времена кад је Вукан Немањић постао велики жупан уз његову помоћ. Претња с те стране отклоњена је преговорима које је са угарским краљем вешто и мудро водио Сава Немањић.

Манастир Жича код Краљева саграђен је око 1210. по налогу тадашњег великог жупана Стефана Првовенчаног. По оснивању независне српске цркве 1219, манастир је постао њено прво средиште и то остао до друге половине XIII века, када је његову улогу преузела пећка црква св. Апостола. Жича је током векова више пута страдала, па су првобитне фреске из друге деценије XIII века мало очуване. Највећи део садашњих жичких фресака потиче из времена обнове у доба краља Милутина, у другој деценији XIV века.

Српска аутокефална црква

Док су још вођени преговори с папом око добијања краљевске круне, Сава Немањић је напустио Србију и отишао у Свету Гору. Изгледа да се није слагао са Стефановим превеликим ослањањем на Запад, али када је краљевска круна добијена, добри односи међу браћом поново су успостављени. Другачије се иначе не може објаснити готово изненадан Савин одлазак у Никеју, куда се упутио са јасним циљем, разрађеним планом и великим изгледима на успех.

Дошавши у Никеју, Сава се обратио с молбом цару Теодору I Ласкарису и васељенском (цариградском) патријарху Манојлу Сарантену Харитопулу да за српску државу оснују посебну архиепископију и да неког од монаха из његове пратње именују и посвете за архиепископа. Цар и патријарх су изашли у сусрет тој молби, али су за архиепископа именовали и посветили Саву Немањића. Знајући да би убудуће избор архиепископа могао наići на разне тешкоће, Сава је још замолио да Српска архиепископија буде проглашена аутокефалном, чиме би епископи у српској држави добили право да из своје средине бирају и хиротонишу (посвећују) архиепископе, без тражења саг-

ласности од византијског цара и васељенског патријарха. Цар и патријарх су и то прихватили, па је тако Српска архиепископија постала аутокефална 1219. године.

При повратку у Србију архиепископ Сава је прво свратио у Свету Гору, одсео најпре у Хиландару и посетио све светогорске манастире. У исто време обавио је и део неопходних припрема за организовање српске аутокефалне цркве, па је, поред осталог, из Хиландара повео у Србију известан број способних монаха, достојних да буду епископи или да обављају друге важне послове. Из Свете Горе свратио је у Солун, где се задржао неко време да набави или дâ на препис црквене књиге (*књиге законске*), неопходне архиепископији. Пред крај 1219. или почетком 1220. Сава је са пратњом стигао у Србију, где је најпре посетио брата Стефана, Првовенчаног краља. Вероватно су већ тада донете и неке важне одлуке значајне за организацију српске цркве. Затим је отишао

У манастиру Грачаници, око 1320. године, први пут у српском сликарству представљена је лоза Немањића, у ствари генеалошко стабло ове породице. У подножју се налази Стефан Немања у владарској одори, од кога полази лоза која обухвата владаре, чланове владарске породице и архиепископе краљевског порекла. На овом детаљу су краљ Стефан Првовенчани и архиепископ Сава II, његов четврти син. У врху је краљ Милутин, коме анђели доносе знаке краљевског достојанства. Над целом композицијом бди Исус Христ и благосиља династију Немањића.

у Студеницу и тамо наставио започете послове.

Оснивањем Српске аутокефалне цркве био је незадовољан, па и огорчен, архиепископ Димитрије Хоматијан, поглавар Охридске архиепископије, под чијом се духовном јурисдикцијом налазила до тада цела територија српске државе. Тим чином он је био лишен неколико епископија, многих верника и — позамашних прихода. Његово незадовољство се повећавало из године у годину, нарочито кад је архиепископ Сава почео да својим људима, највероватније Србима, замењује епископе које је поставио Хоматијан. То незадовољство, међутим, није имало већих последица за Српску цркву, пошто су њу одмах прихватили васељенски патријарх и никејски цар, а, по свој прилици, и Теодор I Анђео, владар Епирске државе, на чијој се територији налазило седиште Охридске архиепископије и чијом је ћерком био ожењен Радослав, најстарији син Стефана Првовенчаног. Своје незадовољство Хоматијан је исказао и у писмима упућеним васељенском патријарху и архиепископу српском Сави, али се, како изгледа, све на томе и завршило.

Писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана светом Сави (одломак)

Димитрије, милошћу божјом архиепископ Прве Јустинијане (Охридске архиепископије) и целе Бугарске, и свети и божански сабор архијереја подложних његовој епархији, пречасном међу монасима и сину великог жупана Србије, господину Сави, благодат од Бога и мир и у Светом Духу поздрав.

Одавно нам је стигао глас о твојој часности како си оставио своју земљу и родбину и цело очинско наслеђе и, просто речено, свет и све што је у свету, те у раној младости дошао у приморски Атон, Свету Гору, која због синова аскета настањених на њој и јесте и зове се Света Гора. Тамо си се постригао и примио монашки живот и постао пријатељ тамошњим испосницима, који се свима снагама јуначки боре против непријатеља Сатане. Већ си се и преко граница прочуо као славан међу монасима.

А касније, не знамо како да кажемо, запевана је друкчија песма и оповргнута је величанственост гласа који се био пронео о теби. Наиме испосник Сава је оставио Атон и тамошње подвиге, вратио се натраг као они који се предомишљају и окрећу ка злу и на које се тужи и свето јеванђеље, те је постао скоро оно што је првобитно био. Јер га је љубав према отаџбини заробила и ураграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у Србији; претворила је испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвела га за посланика околним владарима, и тако је повученост коју је стекао као монах жртвовао световном општењу. Потпуно се упустио у световне бриге и у светско слављубље, почео је да учествује у гозбама, да јаши коње најплеменитије пасмине, лепе, окићене заставама, да води са собом многу послугу, да се размеће у свечаним поворкама раскошном и разноврсном пратњом. Идући даље тим путем, зажелео је и достојанство јерарха, отишао не знамо куда и добио наједанпут то достојанство, те се вратио у отаџбину, проглашавајући се величанствено архијерејем Србије. Тамо је рукоположио и многе архијереје, без назначења или и за нека одређена места, не знамо. Укратко речено, не само да је повредио монашке завете, него је уздрмао и сам устав о црквеним стварима.

Када смо чули о теби ове и друге сличне ствари, једне раније, а друге недавно, нисмо им поверовали у потпуности, јер знамо да су причања понајвише лажна. А мислили смо и да није наше да истражујемо зашто си отишао из Свете Горе у своју отаџбину и како си се земаљским пословима бавио. Јер никада нисмо имали обичај да испитујемо животе других, да би их корели и осуђивали, пошто то потпуно забрањује и божја заповест. Јер каже се: »Не судите да вам се не суди«. И не судите пре времена, и све остало што у истом стиху свете речи предају.

Али ако си рукоположен за архијереја, наше је, и то мислимо у великој мери, да питамо: како, и за коју цркву? У томе се служимо упуствима божанских и светих канона и благочастивих закона. Ако си ти, блажени, сада постао архијереј, као што се чуло на све стране, ми желимо да сазнамо где. Ако у Србији, питамо како? Ако рукоположењем најсветијег цариградског патријарха, питамо зашто? Јер, ако си постао митрополит на основу права, од старине принадлежног царевима да обнављају градове и да их од нижег степена, наиме епископског, уздижу на виши митрополитски или архиепископски, као што говоре канони 12. и 17. Халкедонског сабора и 38. канон сабора који се био састао у Трулу на царском двору, тада је требало да си ти пре тога био епископ, те да би се могао узвисити од нижега на почасније и више. Али ти нити си био епископ нити уопште имаш царску одлуку, која би потврђивала твоје рукоположење. А и где је данас царство, коме припадају и остала па и ово достојанство, пошто сада многи врше власт по областима, а нико није сачувао неокрњено царско достојанство? А пошто већ нема правог царства, то и твоме рукоположењу сасвим недостаје правна основа.

Ако си, наводно због тога што је Србија без епископа, постао нов архијереј, видиш ипак, јер ни теби није потпуно непознато, као ни ма коме другом, да се Србија налази у епархији престола Бугарске и да Србија има епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске (тј. охридски). Према томе, ти си се противно канонима заодео архијерејским достојанством, угазио си у туђу област и заборавио си се, учинивши себе, како изгледа, из безумља одговорним за преступ против одредаба божанских канона и без потребе пореметивши или, боље речено, побркавши границе добро установљене од отаца. Према томе, по псламопевцу, ти си се обукао у њихову клетву као у хаљину.

Ако треба истину да кажемо, онда кад си већ, оче, преузео архијерејство због ревности према јеванђељу, требало је, по великом боговеснику Павлу, да не проповедаш тамо где је Христос познат, како не би зидао на туђем темељу, него, као што је писано, да виде они који нису чули о њему. И не би нико, ко се руководи благочестивом мишљу, осудио твоје рукоположење као очевидно из апостолске ревности потекло. Ако не постоји место докле проповед апостола није стигла, јер се, као што знаш, њихов глас раширио по целој земљи, а Србија божјом милошћу живи побожно и хришћански на темељу положеном од апостола и њом управља архијереј кога су јој оци дали, ниси, дакле, из ревности према јеванђељу, него си из славољубља ускочио у архијерејско достојанство, ти си га на свој грех и опасност преузео, као оне животиње које желе да нападну некога и саме налете на најоштрији мач. Ето, како питање твоје пресвећености одводи у неупутност.

Па још ако је и то истина да си затекао епископа канонски постављеног, оног у Призрену, и да си га тирански из епископије избацио, нагнавши га, јадника, да дâ оставку, наравно да би се, под изговором оставке, зло сматрало слободним од одговорности, а да си уместо њега поставио тамо оног који је теби по вољи, онда си излио на себе гнев канона, боље рећи гнев Бога због гажења канона...

Пошто тако свети и божански канони заповедају и пошто нам не би личило да прећутимо дело које се тако очевидно показује неупутно, ево саборно објављујемо твојој часности да, ако одступиш од права која од старине припадају нашој епархији, а која ти сад незаконито држиш, добро ћеш учинити, јер то би значило да си се предомислио као онај који се опаметио, да си постао свестан неканоничности тога свог предузећа и вратио се на пут којим су од старине ишли твоји преци, ти ћеш можда и опроштај добити за ту мудрост. Ако ли, пак, неодступно будеш остао при свом дрском делу и ако одржиш своју упорност, презревши ово наше писмо, па сам себе учиниш подложним казнама канона, којом ти законито претимо са снагом права, ми те подвргавамо одлучењу од свете и живоначалне Тројице и искључујемо те из заједнице верних као преступника заповести светих и божанских канона и као нарушиоца и смутитеља црквеног устава, који су свети оци од почетка установили. А према томе ће и они који с тобом опште бити подвргнути истим казнама, били они у црквеном реду или световног чина и положаја.

За предаваоца овог нашег саборног писма одредили смо преосвећеног епископа Скопља, у Господу љубљеног нам брата и саслужбеника, господина Јована, како би и живим гласом ово што је написано протумачио твојој часности.

Месеца маја, индикта 8.

Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави*

Српске епископије

Из Студенице је први српски архиепископ Сава прешао у манастир Жичу, тек завршен, тако да га је и осветио. Манастирска црква била је посвећена Вазнесењу Господњем (отуда и назив *Дом Спасов*) и према првобитној замисли требало је да се убудуће сви српски краљеви и архиепископи уводе у достојанство искључиво у њој. Тако је испрва и било, али се из више разлога касније није одржало. Као седиште архиепископије, Жича је имала под непосредном јурисдикцијом сопствену епархију (владичанство, област), а духовна јурисдикција Српске православне цркве се простирала над свом државном територијом. То је остварено на тај начин што су, поред постојећих, основане нове епископије са посебним епархијама, тако да су старе и нове епархије покриле целу државу. Тада Српска црква није имала епископија изван државних граница.

За време Стефана Првовенчаног постојале су у Србији три епископије потчињене Охридској архиепископији: Рашка, Призренска и Липљанска. Сава је основао седам нових: Зетску, Хумску, Дабарску, Моравичку, Будимљанску, Хвостанску и Топличку. Тако је Српска аутокефална црква приликом оснивања обухватала десет, односно једанаест епископија, рачунајући и Жичку.

Седишта епископија налазила су се у катедралним храмовима: Зетска у цркви Св. Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској; Хумска у цркви Св. Богородице у Стону; Дабарска у цркви Св. Николе у Бањи код Прибоја; Рашка у цркви Св. Петра (Св. Апостола) у Расу код Новог Пазара; Моравичка у цркви Св. Ахилија у Ариљу; Хвостанска у Богородици Хвостанској (Малој Студеници) близу Пећи; Будимљанска у цркви Св. Ђорђа (Ђурђе-

вим Ступовима) у Будимљу код Иванграда; Топличка у Св. Николи код Куршумлије; Призренска у цркви Св. Богородице у Призрену, познатије као Богородица Љевишка; и, најзад, Липљанска у Грачаници (црква Св. Богородице).

Епископије су располагале и знатним материјалним средствима, која је приликом оснивања обезбеђивао владар, било да им је даровао властелинства или уступао посебне приходе од тргова, царина и сл. Временом су се и приходи и земљопоседи епископија повећавали, а са ширењем српске државе пред крај XIII и у XIV веку растао је и број епископија.

Оснивање Српске аутокефалне цркве и њених епископија померило је дотадашњу границу између католичке и православне цркве на запад, јер је западна граница тадашње српске државе излазила на Дрину и прелазила Неретву. Њена јурисдикција допирала је дотле, што, свакако, не би било могуће да већина становништва није припадала православној цркви. У Приморју, између Цетине и Бојане, живео је и сразмерно велик број католика, који су се налазили под јурисдикцијом Дубровачке и Барске надбискупије (архиепископије), са више бискупија (епископија). Српска црква и држава нису спречавале ни ометале делатност католичких бискупија међу становништвом њихове вероисповести, једино су забрањивале мисионарску делатност католичког свештенства међу православцима.

Ипак, због многобројности католика у тим крајевима, делатност Зетске и Хумске епископије била је отежана. У извесној мери то је случај и са Дабарском, због суседства са Босном, у којој је било *јеретика* — припадника тзв. *цркве босанске.* У сукобима са католицима Зетска епископија се одржала, док је Хумска имала скромније резултате, чак је касније променила и седиште — из Стона у цркву Св. апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу. Истина, тај премештај био је добрим делом изнуђен: Србија је изгубила Хум, па је и њена црква на том подручју остала без неопходне заштите.

Основни циљ Српске архиепископије на челу са Савом Немањићем било је учвршћивање и продубљивање хришћанског учења међу најширим слојевима народа, у чијем су се памћењу и обичајима још налазили свежи трагови старе вере. За такво деловање били су неопходни упућени и поуздани људи, богомоље, књиге и предмети за богослужење. Сава се о свему томе старао још од времена кад је био старешина Студенице, а поготово сад као архиепископ. Стефан и он остварили су крупан подухват изградњом манастира Жиче. Биографи наводе да је Сава подигао и више нових цркава и многе старе обновио и поправио, а како је градња од тврдог материјала задавала велике, понегде и непремостиве тешкоће, наређивао је да се подижу и цркве од дрвета. У најнеповољ-

Архиепископ Арсеније, који је после св. Саве постао предводник српске цркве, врло је брзо после смрти проглашен за светитеља. У манастиру Сопоћанима насликан је око 1265. године, у олтару, међу најугледнијим представницима источне цркве. Неупућени би могао да обријани врх главе — тонзуру код Арсенија повеже са обичајима западне цркве. Међутим, и у православној цркви, по узору на источне испоснике, врло рано се усталила тонзура. Св. Сава Српски је такође бријао највиши део главе, па га је следио и његов први наследник.

нијим околностима постављани су велики крстови на погодним местима у насељима.

Учене монахе Сава је доводио углавном из Свете Горе, највише из Хиландара, али је свештенство школовао и по домаћим манастирима, пре свих у Студеници. Још док је био њен архимандрит, он је непосредно утицао на образовање монаха и личним примером служио им као узор, нарочито захтевајући да се верски обреди врше као у Светој Гори, тј. у Хиландару. Кад је као архиепископ по други пут дошао у Студеницу, затекао је више изучених монаха, које је одмах могао да посвети за попове, ђаконе, подђаконе и чатце, а најспособније за епископе и протопопе. Ове последње слао је као егзархе (изасланике) са верским, управним и пореским овлашћењима »у све крајеве отачаства свога да попуњују недостатке«. Мисија протопопа имала је и сасвим овоземаљски значај, јер је по народу постојало много бракова склопљених без црквеног благослова. Протопопи су добили задатак да све брачне парове венчају по хришћанском обреду, без обзира на то да ли су млади или стари, са децом или без деце. Терет мисионарске делатности, наравно, нису носили само протопопи, већ пре свега епископи и њихово парохијско свештенство.

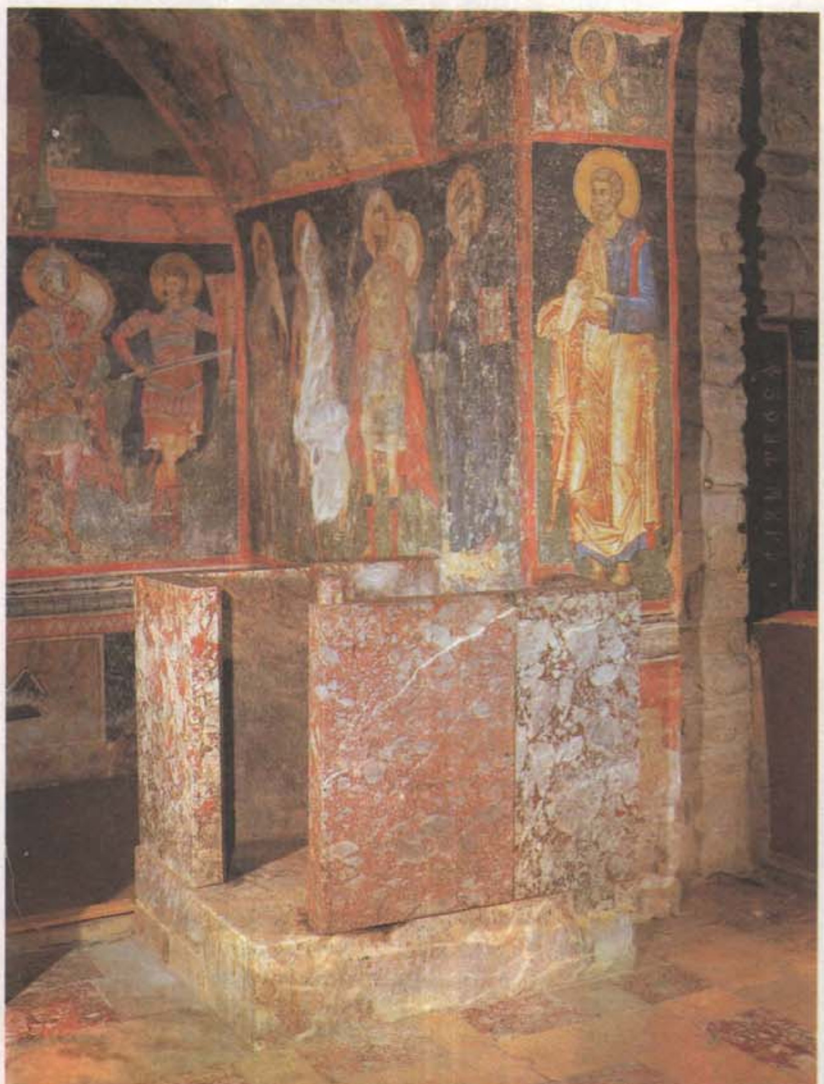

Најстарија црква Пећке патријаршије — Свети Апостоли — имала је веома богат камени украс у унутрашњости, из XIII века, али је он доста пропао. Од ниског каменог иконостаса има само трагова. На месту некадашњег архиепископског седишта очувала се једино мермерна преграда.

Монаштво

Монаси (калуђери) српске православне цркве нису вршили непосредну мисионарску делатност у друштву онако као неки монашки редови католичке цркве. Српско монаштво било је организовано по узору на византијско, пре свега светогорско. За архиепископа Саву изричито се каже да је у српским земљама завео »сваки устав Свете Горе«, што значи да су се монаси добровољно подвргавали тешким условима живота, обавезивали се на беженство (целибат), сиромаштво и послушност.

У организационом погледу и по начину живота постојала су два типа монаштва: киновијски (*општежитељни*) и скитски (*пустињачки*). Манастири са киновијским начином живота организовани су као чврсте заједнице којима управља игуман са широким овлашћењима, али ипак у договору са најистакнутијим монасима (*старцима*). Монаси су се без поговора покоравали игуману, а приватну својину нису имали. Пуноправан власник свега био је једино манастир као установа, односно формално светитељ којем је манастир посвећен. У јавним пословима такве манастире заступали су њихови игумани.

Под много тежим условима живело је пустињачко или еремитско монаштво, код којег је најважнија била усамљеност. Усамљеник није то могао постати по властитој жељи, већ одлуком манастирског сабора, који је процењивао да ли је неки монах у стању да се подвргне најтежим условима живота. У изолацији, највише по двојица-тројица, монаси су проводили време у посту и молитвама, али су се често бавили и књижевном делатношћу.

Манастири са *општежићем* нису тежили ка потпуној одвојености, него су остајали у додиру са народом. Будући да су многи располага-

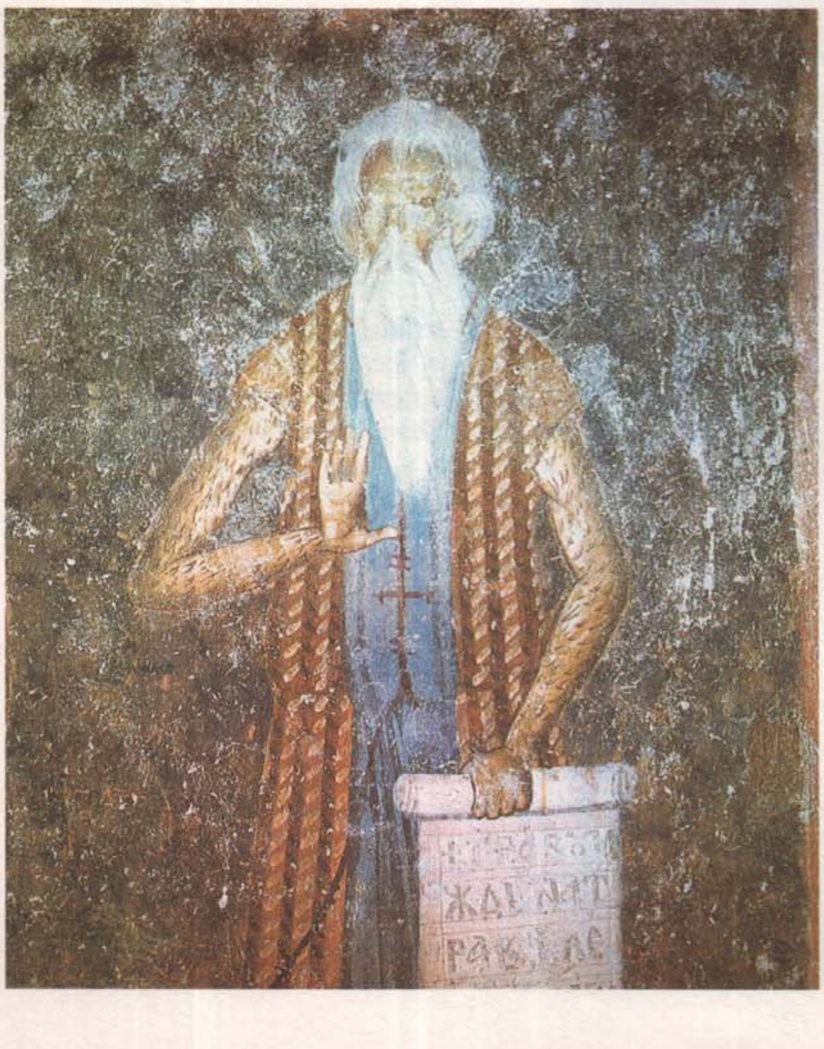

Монаси пустињаци су у средњовековној Србији уживали велики углед због свога живота пуног одрицања. Светитељи међу испосницима су често приказивани на фрескама по црквама. Павле Тивејски, светитељ из III – IV века, насликан је у припрати цркве манастира Сопоћана око 1265, одевен у рогоз, са свитком на коме је исписана строга монашка поука: *Траву једи, на трави лежи, травом се покри, имај железно срце.*

ли значајним приходима са својих поседа, могли су да преузимају и неке обавезе које у новије доба припадају држави: старање о сиромашним и незбринутим људима, помоћ у гладним годинама, лечење болесних итд. Тиме се, међутим, њихова улога није исцрпљивала.

Многи већи манастири постали су и значајна културна жаришта преводећи или преписујући не само црквене него и световне књиге, законе, одредбе и сл. Потреба за украшавањем цркава, за живописом, и уметничком израдом предмета за богослужење и црквених одежди, упућивала је имућније манастире и њихове осниваче на то да помажу и подстичу уметност и уметничко занатство, а понајвише градитељство и фреско-сликарство.

Увођење »сваког устава Свете Горе« у српске манастире и цркве спровели су Сава Немањић и, постепено, архиепископи после њега, образовани углавном у Светој Гори. Основа тог устава (типика) потиче још из времена подизања Хиландара и Карејске ћелије Савине у светогорској Кареји. Најпре је сачињен *Карејски типик* (1199), коме су као узор послужиле одредбе из једног ранијег грчког пустињачког типика за живот два-три монаха пустињака, а исте године и *Хиландарски типик,* који представља превод и адаптацију уводног дела типика грчког манастира Богородице Евергетиде у Цариграду. Са мањим изменама *Хиландарски типик* Сава је прописао и за Студеницу, а како су Студеница и Хиландар имали примат међу српским манастирима, утицај њихових типика, као образаца поншања и рада, био је пресудан за све.

У животу и организацији целокупног друштва средњовековне Србије, не само манастира, прворазредан значај има *Номоканон* или *Крмчија светога Саве* — зборник црквених и државних закона и правила са тумачењима, коришћен у Византији. Међутим, византијске одредбе нису дословно преузете и тек само преведене на српски, већ је Сава извршио пригодан избор и коначну редакцију оних за које је сматрао да се могу примењивати у свакодневном животу српске државе и цркве. Правне норме у *Крмчији светога Саве* сматрају се најстаријим и најважнијим законима у српској држави, после којих су дошли сви остали, на њих ослоњени, па и *Душанов законик.*

Именујући епископе, Сава је међу својим ученицима бирао само »часне мужеве који могу управљати људе по божаственом закону и по предању светих апостола«, а онда им предао *законске књиге,* међу којима се на првоме месту налазио његов *Номоканон.*

Средњовековни сликари су се при раду користили сликарским приручницима у којима се, поред осталог, описивало како треба сликати поједине светитеље. Свети Павле Тивејски је приказан у Грачаници око 1320. управо како налаже најпознатији сликарски приручник монаха Дионисија из Фурне: »Павле Тивејски, старац са брадом дугом до појаса, у палмово-рогозној одећи«.

Књижевност

Манастирски типици и номоканони, строго узев, не убрајају се у књижевна дела са уметничком вредношћу, али то не значи да таквих дела није у Србији било и пре Саве Немањића. Он и његов брат Стефан, први српски краљ, налазили су се међу најобразованијим људима свога времена. За Саву је познато да се озбиљно бавио књигом и пре одласка у Свету Гору, док о образовању и даровитости Стефана Немањића речито сведочи његово дело *Житије светога Симеона.*

Дуги су и заобилазни били путеви ране српске књижевности. Иако под јаким утицајем византијске књижевности, посебно њеног центра у Охриду, она је сразмерно рано испољила оригиналност и особеност. Широм света чувено *Мирослављево јеванђеље* из 1185. године, као и нешто млађе *Вуканово јеванђеље,* најбољи су докази вредности српске књижевности до XII века, усмерене највише на превођење и преписивање библијских и литургијских књига.

У XIII веку најважнија књижевна средишта средњовековне Србије образовала су се у Хиландару, Студеници, Жичи, Милешеви и Пећи. Ту је извршено нормирање *рашке ортографије и писмености* и створена су значајна дела главних књижевних родова тога доба — *житија* и *службе.* Томе је, ван сваке сумње, највише допринело установљење српских православних култова, првенствено оних светородне династије Немањића и најистакнутијих представника цркве. Улога зачетника и овде припа-

Старо српско племство учествовало је врло живо у свим државним пословима уз свога владара. Међутим, племићи су се налазили уз владара и у другим приликама. Када је Урош I сахрањивао своју мајку Ану, из венецијанске движдевске породице Дандоло, он је наложио да се тај догађај овековечи фреском у Сопоћанима (око 1265). На слици се, уз породицу умрле, предвођену краљем Урошем I, приказују и ожалошћени племићи, одевени доста једноставно.

да Сави Немањићу, али и његовом брату Стефану.

Карејски, Хиландарски и *Студенички типик* Сава је сачинио из практичних разлога, али је већ у *Хиландарском типику* из 1199. године забележено и кратко житије св. Симеона, једног од ктитора Хиландара. Опширан опис живота св. Симеона, право ктиторско житије, Сава је написао тек после доласка у Србију (1206), за уводни део *Студеничког типика.* У том делу Сава се ослонио и на уводни део друге хиландарске повеље, коју је 1200/2 издао велики жупан Стефан, са изузетно лепим уводом (*аренгом*), који се с разлогом приписује осведоченом књижевном таленту Стефана Првовенчаног. Његово још значајније дело, *Житије светога Симеона,* опширније је и по садржини потпуније од оног Савиног. Као световна личност и државник, Стефан је посебно истакао *овоземаљска* Немањина дела и његове политичке заслуге за српску државу, како за живота, као владара, тако и после смрти, као светитеља — *чудима* која је чинио.

Непроцењива је заслуга Стефана Немањића што је родоначелника династије, тада већ светитеља Симеона, приказао међу свецима на небу као главног заштитника српске државе и њених владара. На тај начин се, у духу времена, српски народ придружио осталим хришћанским народима и изједначио се с њима у заслугама за цркву. Био је то пресудан елемент у доктрини о суверенитету српске државе. Коначно је имала све: сопствену територију (»српску земљу«), једноимени народ, краљеве из светородне династије, цркву и — светитеље.

Култу светога Симеона Мироточивог убрзо се придружио култ светога Саве, *првог српског просветитеља,* са равноправним учешћем у заштити државе и цркве. Током целог средњег века, па и касније, веровало се да оба та светитеља, заједно и истовремено, штите животне интересе српског народа, државе, цркве и владара. Но, с обзиром на природу деловања у духовној сфери, трајнијој од политичко-државничког рада и пресудној за образовање националног идентитета, култ светога Саве се брже и одређеније уобличио него култ светога Симеона, који се касније свео у црквене оквире.

Кратко *Житије светога Саве* написано је убрзо после његове смрти (1236) и преноса моштију из Бугарске у Србију (1237), али је тек светогорски монах Доментијан, средином XIII века, написао његово опширно хагиографско житије. Напоредо са састављањем житија оба свеца сачињене су им и службе, али у њима је знатно мање историјских чињеница, а у поређењу са житијима и мање оригиналности.

Темељи књижевног стваралаштва у Србији били су, дакле, постављени и његов даљи развој и успон омогућени на најбољи начин.

Школе

Образовање у средњовековној Србији стицало се претежно у окриљу цркве. Они који су намеравали да се замонаше учили су у манастиру да читају и пишу, мада су долазили и они већ писмени. Манастири су тако представљали својеврсне школе, не само места за богослужење. А богослужење је захтевало писменост. Црквене књиге — јеванђеља, апостоли, псалтири, требници, служабници (литургијари), октоиси итд. били су свакодневно потребни и зато су манастири развијали велику књижевну делатност, о чему су остали видљиви трагови по нашим библиотекама, музејима и манастирским ризницама. Црквене књиге су у манастирима преписиване (умножаване), исправљане и превођене, најчешће са грчког језика, а најученији и најдаровитији монаси састављали су *службе* српским светитељима и писали њихове биографије (*житија*).

Манастири, међутим, нису били једина места у Србији где се стицала писменост и опште образовање. Према неким одредбама из XIV века, њима је чак забрањивано да се баве подучавањем млађих дечака. Они су се могли образовати и другде, посебно код парохијског свештенства, које је, изгледа, чак било дужно (или је то чинило само, по обичају) да бар једног од својих синова или ког другог описмени и образује за богослужење у парохијској цркви.

Писменост и друга знања одраслији дечаци и младићи стицали су и по *училиштима,* која су водили световни учитељи. На жалост, мало се зна о томе где су се све училишта налазила и шта је све служило као подстицај за њихо-

во оснивање. Вероватно су се налазила по већим насељима или при властеоским дворовима. На основу расположиве грађе тешко се може говорити о облику наставе и о предметима који су изучавани, али је извесно да се није остајало на читању и писању, мада је то било најважније. Училишта су, наравно, била доступна једино синовима угледних властеоских породица, додуше, поглавито оним који израна испоље склоност ка књизи и учењу.

За савлађивање читања и писања ваљало је уложити поприлично труда. У средњовековној Србији коришћена су два основна облика слова — један за књиге, други за писма и писане саставе. Слова за књиге била су лакше читљива и уједначене величине, а за писма неједнака, али се њима лакше и брже писало. Посебне тешкоће приликом писања и читања настајале су због употребе скраћеница: неке речи сажимане су изостављањем појединих слогова или самогласника, што је понекад доводило до тога да се једна реч могла прочитати на више начина.

Учећи слова школарци су писали по навоштеним таблицама, које су се могле употребити више пута. Иначе, главни материјал за писање били су ручно произведен папир и пергамент, који се добијао посебном обрадом јагњећих и телећих кожа. Пергамент је био дуготрајан, али прилично скуп. Његови листови могли су се користити неколико пута, јер није било тешко састругати претходни текст.

За увежбавање читања ученици су претежно користили црквене књиге, првенствено *псалтир* и *часловац.* Познавање садржине црквених књига није, наравно, давало довољно знања чак ни монасима, а поготово световним лицима, тако да су коришћене и књиге са другим садржајима.

Саставни део богослужења било је црквено појање, па се пажња обраћала и најнужнијем музичком образовању, које су Срби прихватили од Грка. У српској средњовековној музици употребљаване су *неуме,* нотни знаци који су означавали како треба отпевати поједине слогове. Временом су настали и српски музички приручници са објашњењима за термине и знакове (један се чувао у београдској Народној библиотеци, али је изгорео у пожару од немачког бомбардовања априла 1941).

Један од лепих примера раних српских рукописа је богато украшен *Паримејник* београдске Народне библиотеке из прве половине XIII века. (Паримејник је књига у којој су пророштва или похвале посвећене неком хришћанском светитељу или празнику.) На 109 очуваних листова распоређено је чак осамдесет иницијала и пет заставица, које се састоје од преплета и реалних, односно фантастичних животиња.

Медицина

По манастирима средњовековне Србије водила се и брига о здрављу монаха. Излажући се дуготрајном посту, у ствари гладовању, и одричући се много чега неопходног за нормалан живот, монаси су често побољевали. Зато су при већим манастирима осниване болнице, које већ на прелазу из XII у XIII век налазимо у Хиландару и Студеници. Под *болницом* се углавном подразумевала већа манастирска ћелија са лежајевима и постељином, а понекад и посебна зграда у манастирском дворишту. Број постеља био је невелик — десетак-дванаест, пошто су то ипак биле болнице намењене првенствено лечењу монаха. За разлику од осталих просторија, болничка је бивала грејана у хладне дане, а о болесницима су се старали монаси-болничари. Болесници су до-

бијали храну бољу него иначе и лекове од природних састојака, за које се веровало да ће их излечити.

Знања из медицине била су за данашње појмове скромна, али на нивоу који је одговарао времену. Ипак, релативно рано наилазимо на медицинске приручнике, који су садржавали стручна знања почев од антике, првенствено Хипократа и Галена, до каснијих искустава и метода лечења у грчкој (византијској) медицини, мада није увек једноставно разлучити шта је била народна а шта стручна медицина.

Насељавајући се у новој домовини, Словени су својим знањима из медицине додали оно што су нашли код староседелаца, а убрзо упознали и народну медицину примењивану у Византији. Скуп тих сазнања и начин њихове примене у лечењу болести обликовао се у оно што називамо народном медицином. Та знања су се кроз векове допуњавала, што не значи да су бивала потпунија и тачнија.

Узроци болести и честих великих зараза (епидемија) у то доба углавном су приписивани натприродним силама, па се на њих покушавало деловати такође неком врстом натприродних сила. После примања хришћанства, као саставни део лечења неких болести, читане су пригодне молитве, али се у исто време прибегавало и врачању и гатању.

Чланови споредних грана династије Немањића добијали су на управу поједине области српске државе. Син великог кнеза Вукана, најстаријег сина Немањиног, Стефан Вукановић управљао је Зетом средином XIII века. Током владавине подигао је 1251/1252. и велики храм манастира Мораче и о томе оставио камени натпис над западним улазом. У њему поносно истиче да је син Вуканов и унук Немањин. Изнад натписа очувала се и првобитна фреска Богородице са Христом и два анђела из око 1260. године.

Лековите траве представљале су од давнина основицу народне медицине, јер је вековно искуство тачно уочило, и за будућа поколења запамтило, њихова својства и бољке које могу излечити или какве ране зацелити. Било је, међутим, много болести које у то доба није могла излечити ни народна ни стручна медицина. Смртност становништва била је велика, а нимало ретке глади, као последица елементарних непогода или ратних пустошења, остављa-

Краљ Радослав, унук Стефана Немање, није подигао за живота посебну задужбину. Уместо тога дао је да се сагради веома пространа спољашња припрата уз чувену задужбину свога деде — Богородичну цркву у Студеници. У јужној капели ове припрате насликан је око 1235. како приноси модел припрате Стефану Немањи, као светитељу и заступнику породице на небу.

ле су не једном целе крајеве годинама пустим. Према ондашњем схватању, узрочник таквих недаћа био је ђаво, који мрзи људски род, али су присутне и друге демонске силе. Неке су болести изазивале вештице, за друге су били криви вампири, вукодлаци и друге нечастиве силе. Борба против тих сила била је најчешће по садржини нерационална, али се у нечему ипак успевало, нарочито кад су биле у питању душевне болести.

За душевне болести се веровало да *часне мошти* светитеља имају исцелитељску моћ и да се сугестивном моћи молитава могу *одагнати зли дуси* који су опсели душевног болесника. У житијима светитеља о томе се често говори, по својој прилици не без разлога. Исцелитељску моћ имале су нарочито мошти светога Симеона и светога Саве, које су лечиле *раслабљене, обузете бесом* и све оне који су *мучени дусима нечистим.*

Постојање медицинско-апотекарских приручника несумњиво показује да се у средњовековној Србији нису ослањали само на исцелитељску моћ молитава и светитељских моштију, већ да су се у ширим размерама користила тадашња стручна медицинска знања. О томе сведочи и постојање болница, не само манастирских него и оних по градским насељима, као што је болница у Призрену, за коју се зна, а вероватно и у другим већим градовима. У Котору је чак било неколико болничких установа и апотека. Почеци оснивања здравствених установа у Србији везују се за крај XII и почетак XIII века, односно за период деловања светога Саве и Стефана Првовенчаног.

На фрескама које илуструју догађаје из хришћанске историје нађу се често, и у византијском и у српском средњовековном сликарству, и епизоде на којима се сагледава људска свакидашњица. На фресци *Рођење Христово* из Сопоћана (око 1256) приказано је купање новорођеног Христа. Док једна жена сипа топлу воду у малу каду, друга опрезно прстом проверава топлоту. Једино нимб око главе малога Христа подсећа да је у питању представа религиозне садржине.

Наследници Стефана Првовенчаног

За време краља Стефана Првовенчаног српска држава је очувала и проширила границе и у постојећој хијерархији држава и владара изједначила се са осталим европским краљевинама. Политичка самосталност употпуњена је, дакле, стицањем краљевске круне и оснивањем самосталне цркве, са архиепископима, који су не само постављали и посвећивали епископе већ су имали право и да краљевском круном крунишу (*венчавају*) српске краљеве. Прва српска краљевска круна дошла је, додуше, Стефану Немањићу из Рима, али је, по неким изворима, његовог најстаријег сина и савладара Радослава као *младог краља* крунисао први српски архиепископ Сава (Радослав је постао савладар због болести свога оца). У сваком случају, зна се да је Сава крунисао краљевском круном Радослава после смрти Стефана Првовенчаног.

Кад је постала краљевина, српска држава је била угрожена са више страна. Добијеној краљевској круни нарочито се противио угарски краљ, сматрајући себе краљем Србије. Овакво схватање укоренило се у Угарској од тренутка кад је она помогла Вукану Немањићу да постане велики жупан и владар српске државе. Опасност са те стране отклонио је архиепископ Сава дипломатским путем.

Притисак није вршен само из Угарске него и из Бугарске и епирске државе, тј. Солунског царства. Господара Епира Михаила I наследио је његов брат Теодор I Анђео (1214–1230), који је за кратко време постигао значајне политичке успехе, загосподаривши не само Епиром и Тесалијом него и Македонијом и Тракијом, а 1220. Скопљем. Четири године касније освојио је Солун и прогласио се царем. Царском круном крунисао га је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан. Тим чином Теодор I је постао у сваком погледу раван својим супарницима — бугарским и никејским царевима — у настојању да се задобије Цариград и сруши Латинско царство.

У припрати манастира Милешеве њен ктитор краљ Владислав, тада још само другорођени син Стефана Првовенчаног, наложио је око 1225. да се прикажу сви дотадашњи угледни Немањићи. Та скупина, која је започињала Стефаном Немањом, завршавала се ликом ктитора-принца Владислава, са моделом Милешеве. Тек касније, када је постао краљ, неспретно му је досликавана круна на глави, чији се траг и данас примећује.

Моћ Теодорова постепено је расла, а како се његова држава на широком простору међила са српском, за Стефана Првовенчаног било је од прворазредног значаја упостављање пријатељских односа са таквим суседом. Тај циљ остварио је заснивањем родбинских веза — оженивши (1219/20) свог најстаријег сина и наследника Радослава Аном, ћерком Теодора I Анђела. Кад је Стефан Првовенчани умро, Радослав је владао од 1228. до пред крај 1233. године.

Радослав Немањић рођен је у браку српског великог жупана и византијске принцезе, а кад се и сам оженио византијском принцезом, његове везе са византијским владарским породицама веома су ојачале и проузроковале његову крајње византофилску оријентацију. Краљ Радослав је до те мере био прожет византијским утицајем да је уз своје име додао и византијско царско презиме Дука, које је користио у својим грчким потписима на повељама и натписима на свом кованом новцу.

Радослављева наклоност према Византији није се, међутим, зауставила на томе. Од Охридске архиепископије, која ни најмање није била наклоњена Српској, затражио је одговор на нека канонска питања, заобишавши тако поглавара Српске цркве, свога стрица Саву. Била је то непосредна опасност и за српску државу и за њену младу аутокефалну цркву. Њени представници нису превидели ту политичку грешку, али су кривицу приписали краљици Ани. Неколико деценија касније, монах Теодосије је тим поводом написао да је Радослав у почетку био »изванредан«, али касније »постаде покоран жени, од које и би повређен умом. Властела је негодовала због неурачунљивости ума његова и одступила од њега«.

Архиепископ Сава је био врло незадовољан поступком свога синовца, па је напустио Србију и упутио се у Палестину да обиђе света хришћанска места, али и да учврсти везе са најзначајнијим центрима православља и њиховом подршком ојача ауторитет Српске цркве. У Јерусалиму је успоставио добру сарадњу са тамошњим патријархом и добио од њега до-

Настала 1218/1219. као задужбина једног принца из куће Немањића -- Владислава, сина Стефана Првовенчаног, Милешева је историјском судбином израсла у један од најугледнијих српских манастира. Милешевски ктитор ће постати краљ, а у цркви ће пуна три и по столећа, све до спаљивања на Врачару у Београду, почивати мошти св. Саве, највећег српског светитеља.

зволу да подиже српске манастире у Палестини. На повратку је у Никеји посетио цара Јована Ватаца (1222 – 1254), па преко Свете Горе и Солуна приспео у Србију. Сава Немањић је на том путу без сумње постигао један од својих најзначајнијих циљева: Српска аутокефална црква стекла је подршку и поштовање не само у Никеји и Светој Гори већ и у Палестини, а посебно код јерусалимског патријарха.

Односи између српског архиепископа и краља нису се поправили, али је Радослав баш у то време изгубио своју најважнију подршку. Теодор I је настојао да освоји Цариград и обнови Византијско царство, али је слично хтео и бугарски цар Јован II Асен (1218 – 1241). Њихово супарништво изазвало је битку код Клокотнице, притоке Марице, априла 1230, која се за Теодора I завршила тешким поразом. Последице су убрзо осетили и Србија и њен краљ. У касну јесен 1233. српска властела је свргнула Радослава и на престо довела његовог млађег брата Владислава. Бивши краљ и краљица склонили су се у Дубровник, а отуда прешли у Драч. Пошто га је Ана, изгледа, ту напустила, Радослав се вратио у Србију и замонашио се. Као монах Јован, други српски краљ сахрањен је у Студеници.

Долазак на власт краља Владислава (1234 – 1243) убрзо је, с добрим разлогом, изазвао промену српске спољне политике. Победник на Клокотници, бугарски цар је постао најмоћнији владар Балкана, па се у Србији јавила оправдана тежња да се с њим успоставе пријатељски односи. То је учињено Владислављевом женидбом са Белославом, ћерком Јована II, тако да је, по схватањима цркве, српски краљ тим чином постао *син* бугарског цара. А како однос између *родитеља* и *сина* подразумева однос старијег према млађем, може се, полазећи са таквог становишта, говорити о томе да је српски краљ био потчињен бугарском цару. У сачуваним изворима, међутим, нема поузданих доказа да је српска држава заиста била потчињена Бугарској. Та »потчињеност« била је више номинална него стварна, мада не значи да се краљ Владислав није ослањао на свог моћног бугарског таста, као својевремено његов брат Радослав на свог епирског.

Кад се Владислав учврстио на престолу, архиепископ Сава је поново кренуо да обиђе

света места. Претходно је сазвао сабор у Жичи, на којем је одредио за наследника свог ученика и дугогодишњег сарадника Арсенија, који ће Српском црквом управљати три деценије (1234–1263).

Обишавши поново јерусалимског патријарха и света места, Сава се упутио у Александрију, посетио тамошњег патријарха, египатске пустињаке и Синај, да би преко Јерусалима стигао у Антиохију код антиохијског патријарха, такође значајне личности православља. Уз пут је набављао многе свете реликвије и разне црквене предмете потребне српским манастирима. Враћајући се преко Цариграда, Сава се задржао у Трнову, где је посетио бугарског цара Јована II Асена и патријарха Јоакима. У Трнову се, међутим, тешко разболео и убрзо умро, 14. јануара 1236. године (данас је то 27. јануар). Следеће године краљ Владислав је пренео Савине мошти у своју задужбину манастир Милешеву.

Сава Немањић је, често путујући и посећујући најугледније личности онога доба, имао јасан циљ да коначно учврсти положај Српске аутокефалне цркве међу православним црквама. Тај циљ је, без сумње, постигнут и аутокефалност Српске цркве више није могла бити спорна. Она, додуше, није била спорна ни од самог почетка, али је захваљујући успостављеним везама са источним патријарсима Српска православна црква заузела чврсто место и стекла дужно поштовање међу православним хришћанима. Овим и многим другим делима Сава Немањић је заиста много учинио за српски народ, цркву и државу.

Није стога чудо што је у српском народу култ светога Саве почео да се успоставља још за његова живота, а после смрти и преноса посмртних остатака у Милешеву то је и формално обављено. Свети Сава, заједно са светим Симеоном, сматран је међу светитељима најважнијим духовним заштитником српске државе и народа. Окупљање српских земаља у јединствену заједницу увек се вршило око њиховог култа. Без њихове заштите није се могло ни владати ни управљати српским земљама. То је наглашавао и деспот Стефан Лазаревић, почев од 1405, а знао је и велики босански војвода Стефан Вукчић Косача, који је узео титу-

(Горе) Новац се у средњовековној Србији почео ковати у време краља Радослава (1228–1234). На новцу чанкастог облика приказан је краљ у владарском орнату, док му Христос симболично ставља круну на главу. На реверсу, другој страни новца, представљено је попрсје арханђела Михаила.

Случајно откривен још пре сто година код Будимља, запон хумског кнеза Петра, из око 1234. године, редак је пример једног до наших дана сачуваног украсног предмета српског племства. Изливен од злата са једноставном орнаментиком и натписом, запон је данас изузетна драгоценост Народног музеја у Београду.

У Милешеви, задужбини свога брата Владислава, био је приказан око 1225. и тадашњи престолонаследник, будући краљ, Радослав. Одевен у богато везену одећу, он носи на глави дијадему. У скупини Немањића Радослав стоји одмах иза оца Стефана Првовенчаног, полуокренут ка источном зиду, на коме су насликани оснивач династије Стефан Немања као монах Симеон и Радослављев стриц, тада још жив, архиепископ Сава.

лу херцега, и то »херцега од светога Саве«. Милешева се налазила у његовој области, а господарење над знатним деловима старих српских земаља упућивало је и овог обласног владаоца да води рачуна о култу светога Саве. Ово постаје утолико занимљивије кад се зна да је Косача у верским питањима сарађивао не само са православнима него и са католицима и са присталицама *цркве босанске,* па ипак се определио за заштиту светога Саве.

Светосавски култ није ослабио ни у доба турске владавине. Кад је 1593. почео аустријско-турски рат, запретила је опасност од устанка Срба на широком простору од Ердеља до Јадрана. Турци су проценили да ће уништити култ светога Саве ако спале његове мошти, па су то и учинили 27. априла 1594. године (данас: 10 мај) у Београду, на Врачару. Пре тога су спалили и Милешеву. Наравно, Турци не само што тиме нису угрозили култ светога Саве него су, напротив, још допринели његовом учвршћивању међу Србима.

Краљ Владислав се убрзо суочио са тешкоћама на западним границама своје државе. Најпре се сукобио са Дубровником због уточишта које је пружио збаченом краљу Радославу. Спор је ипак доста брзо изглађен, чак је закључен и уговор између српског краља и Дубровника (1235), али односи никада нису постали истински добри, због старог спора између Дубровачке и Барске надбискупије.

Знатно озбиљнији сукоб избио је између Србије и Угарске, која је покушала да поседне Хум, иако га је — као и Крајину између Неретве и Цетине — Србија држала још за време Стефана Немање и Стефана Првовенчаног. Те области биле су део српске државе и Владислав је одмах после преноса моштију светога Саве повео војску у Крајину. Задржавши се неко време на Цетини, успоставио је сарадњу са градом Сплитом и са Сплићанима закључио уговор о пријатељству (23. јуна 1237).

Четири године касније Србија се нашла у вртлогу збивања који је захватио цело Балканско полуострво. Јуна 1241. умро је бугарски владар Јован II, па је краљ Владислав остао без важног ослонца. Исте године у пролеће Монголи (Татари) су провалили у Угарску и прогонећи њеног краља Белу IV допрли до Далмације.Напали су Трогир и Сплит, затим Дубровник, а у српској држави Котор, Свач и Дриваст. Почетком 1242. протутњали су преко Србије и Бугарске, на путу до Црног мора, где им је боравила главнина. Бугарска је тада опустошена и њен владар Калиман (1241 – 1246) је био присиљен да плаћа данак Татарима.

Србија је такође претрпела штету, али због тешко проходног планинског земљишта татарска коњица није могла да се залеће далеко и да пустоши на ширем простору. Пролазак Татара кроз Србију, смрт Јована II и претварање Бугарске у татарског вазала — све је то озбиљно пољуљало положај краља Владислава. Непознате су многе појединости о збивањима која су тада захватила Србију, али су она довела до промене на престолу. Владислав је лишен власти, а *краљ српски и поморски* постао је средином 1243. године Урош I, млађи брат Радослава и Владислава Немањића.

(Десно) У припрати манастира Сопоћана, живописаној око 1265. године, насликан је не само ктитор Урош I, већ и чланови његове породице. Краљ Урош приступа са сином Драгутином, престолонаследником, Богородици на престолу, а иза њега се налази краљица Јелена са сином Милутином, касније чувеним владаром.

Почетак владавине Уроша I

Односи између краља Уроша I (1243–1276) и његовог брата, бившег краља, сређени су сразмерно брзо, тако да је Владислав мирно проживео у Србији још пуне две деценије. Његов син жупан Деса није, међутим, имао значајнију улогу у државној управи.

На почетку Урошеве владавине спољнополитичке прилике су биле повољне за Србију. Ниједан сусед није био кадар да угрози њену самосталност: Угарска је била опустошена провалом Татара, Бугарска такође, а уз то је признавала и њихову врховну власт. Цариград

Манастир Сопоћане код Новог Пазара саградио је краљ Урош I крајем шесте деценије XIII века. У време Велике сеобе 1690. манастир је опустео, делом се обрушио и тек 1926. цео је обновљен, изузев спољашње припрате, дозидане у време цара Душана, за коју се поуздано не зна како је изгледала. Знаменити и као грађевина, Сопоћани су постали славни у свету по својим фрескама из око 1265.

су држали немоћни Латини, неспособни за веће подухвате, а Никејско царство и Епирска држава су се исцрпљивали у међусобним сукобима око византијског наслеђа.

Ипак, тако је било само првих година Урошевог краљевања, али пошто се он налазио на престолу дуже од три деценије, имао је прилике да доживи и велике промене у своме суседству. Угарска се брзо опорављала, а Никејско царство све више потискивало Епир и најзад, 1261. године, освојило Цариград и обновило Византију. У том сукобу Никејско царство постигло је велики успех још 1242, кад је примолало Теодоровог сина Јована Анђела, господара Епирске државе, да се одрекне царских ознака (инсигнија) и положи заклетву верности. Две године касније деспот Јован Анђео је умро. Никејски цар Јован III Ватац се припремао

Ана Дандоло, из чувене венецијанске породице из које су бирани луждеви, била је жена Стефана Првовенчаног и мајка краља Уроша I. Када је умрла, у време настанка Сопоћана и у манастиру била сахрањена, сликари су око 1265. приказали њен погреб. Око одра Ане Дандоло окупљени су син Урош I, снаја краљица Јелена Анжујска, унуци, будући краљеви Драгутин и Милутин, архиепископ Сава II, остала родбина, племство. Али, да би се увећао значај покојнице, сликар је насликао да и Христос присуствује сахрани, а анђео над Анином главом прима њену душу приказану као одојче.

да у Епиру уклони његовог наследника, али како је 1246. умро бугарски владар Калиман, он је искористио прилику да заоседне многе градове и простране области које су дотле улазиле у састав бугарске државе, на њеним јужним и западним границама. Заузет је Велбужд, затим Просек, Прилеп, Велес, Овче поље и Скопље, а крајем 1246. и Солун. Никејско царство постало је најмоћнија држава на Балкану, која се на широком простору граничила са Србијом. Границе су, вероватно, биле на Шар-планини и Скопској Црној гори, а изгледа да се у оквирима државе Уроша I налазио и Полог, који је својевремено освојио Стефан Првовенчани, још као велики жупан (1208).

Нагло јачање Никејског царства ипак није угрозило Србију, пошто је српски краљ био у добрим односима са својим новим суседима. Епирци су били знатно ослабљени, па иако су задржали Драч, нису вршили јачи притисак на Србију. Краљ Урош је сарађивао и са неким албанским феудалцима, посебно са Големом, господаром Кроје, за којег се сматра да је био и у сродничким односима са Немањићима. Успостављени су добри односи и са Дубровником, па су краљ Урош и дубровачки кнез потписали уговор о пријатељству.

Дубровник и Србија средином XIII века

Уговори између српског краља и Дубровника обично су исписивани у два примерка, па је једна страна предавала текст другој. По свом облику, а донекле и по садржини, такав уговор је својеврсна заклетва: једна страна је обрицала другој пријатељство, лојалност, верност, чување мира, али су истовремено давана и сасвим одређена обећања којима се решавају разна питања и отклањају неспоразуми. Дубровчани су се заклињали да неће нападати земље и поданике српских владара, да ће давати уговорене дажбине и плаћати уобичајене царине на робу, а српски краљеви да неће нападати Дубровник и да ће омогућити кретање и по-

(Лево) Средњовековна Србија је током свог трајања била чврсто повезана са градом-републиком Дубровником, који се налазио у њеном залеђу. Иако је повремено бивало и сукоба, везе Србије и Дубровника су увек остајале чврсте. Српски владари су давали дубровачким трговцима повластице, а ови су трговали по Србији и чинили разне услуге владарима и властели.

словање његових трговаца у својој држави, истовремено им гарантујући личну и материјалну безбедност и судску заштиту.

Обе стране су се, даље, обавезивале да ће сукобе и спорове решавати мирним путем, што се заиста и чинило — на састанцима (*на станку*) мешовитих судова у којима је свака страна имала једнак број судија. У XIII и XIV веку било је много и различитих спорова. Покретане су парнице између појединаца због крађе стоке, али су расправљани и спорови око утврђивања граница (том приликом би присуствовали и представници државних власти).

Дубровачка територија била је испрва мала — захватала је простор између Ријеке дубровачке и жупе Жрновнице. Грађани Дубровника имали су њиве и винограде у Ријеци дубровачкој и у Жрновници, али су за њихово коришћење морали плаћати годишњу дажбину названу *могориш. Могориш* је, иначе, веома стара дажбина, о којој пише још Константин Порфирогенит у десетом веку. Краљ Владислав је Дубровчане ослободио *могориша* за винограде у Жрновници, али је за оне у Ријеци дубровачкој плаћан све док Турци нису покорили државе у дубровачком залеђу.

Поред *могориша*, који је био мала дажбина, а са развојем привреде чак симболична, Дубровчани су према српским краљевима имали и знатно већу обавезу, познату као *српски доходак* или *светодмитарски доходак*, пошто се плаћао на Дан светог Димитрија. У доба краља Владислава Дубровчани су на име *српског дохотка* плаћали хиљаду перпера, највероватније византијских златника, и још педесет лаката тканине *скрлата.* Уколико би Дубровчани пружали српским владарима помоћ на мору, као што су повремено чинили у доба Немањино и Стефана Првовенчаног, бивали би ослобођени плаћања те дажбине.

За време Уроша I *српски доходак* је заокружен на 2.000 перпера у млетачким или дубровачким грошевима. Перпера је ту била обрачунска јединица од 12 грошева или динара. Један млетачки дукат вредео је увек 24 млетачка гроша (матапана). *Српски доходак* у том износу Дубровчани су плаћали најпре српским краљевима и царевима, а онда босанским владарима, кад су ови загосподарили дубровачким залеђем.

Поред плаћања *српског дохотка* Дубровчани су се обавезали српском краљу да у граду држе његове царинике, ради убирања дела прихода (царине) од продаје соли за извоз у Србију, јер су се трговина сољу и њен извоз налазили под строгом контролом државе. Дуж оног дела јадранске обале од Неретве до Бојане који је припадао Србији или се налазио под њеном контролом, со је могла да се извози у српске крајеве само са четири *трга солска*: Дријева на Неретви, Дубровника, Котора и трга светог Срђа на Бојани. Од свих њих у XIII веку једино трг у Дубровнику није припадао Србији.

Барска архиепископија

Добри односи између краља Уроша и Дубровника почели су да се кваре због давнашњег спора између Барске и Дубровачке архиепископије (надбискупије). Кад је Барска надбискупија 1247. остала неко време без поглавара, дубровачки надбискуп је поднео тужбу папи против барског каптола зато што се, наводно, одметнуо од њега. Захтевао је да се у Бару признају његова права и упутио изасланство, према коме је барски кнез, истина, био предусретљив, али су га грађани и домаће свештенство дочекали узвицима: »Шта је папа, наш господин краљ Урош је нама папа!«

Дубровачки клер је, међутим, остао упоран, највише због тога што је папа Иноћентије IV изузео Босну из његове јурисдикције и потчинио је надбискупији Калоче у Угарској. Други ударац претрпела је Дубровачка надбискупија кад је папа за барског надбискупа поставио енергичног Ђованија (Јована) Карпинија, личност добро познату у католичкој цркви, који је као мисионар боравио и међу Монголима у Каракоруму, неколико деценија пре Марка Пола.

И сродници династије Немањића подизали су, по угледу на владаре, монументалне задужбине. Кнез Стефан Немањић, син Немањиног најстаријег сина Вукана, саградио је велику цркву манастира Мораче, изнад истоимене реке код Колашина, дугу преко 24 метра и високу око 20 метара. Храм је око 1500. доста оштећен, па су највиши делови здања обновљени између 1560. и 1570. Током вековне борбе Ровчана и Морачана са Турцима, манастир је био место зборовања на којима су се доносиле важне одлуке.

Спорне тврдње изложене су папи почетком 1252. Дубровачки надбискуп се заклео да су се под јурисдикцијом његове надбискупије налазили Захумље, Травунија и Србија, односно и Босна, тако да се она простирала до граница Сплитске, Калочке и Драчке надбискупије. За Барску, дакле, нема места. Барски надбискуп је, међутим, под заклетвом изјавио да су у Далмацији (провинцији) постојале само две надбискупије — једна у Салони, друга у Дукљи. Седиште прве премештено је у Сплит, друге у Бар. Дубровачка црква би зато требало да буде потчињена Сплитској надбискупији.

Папа је на то одредио комисију са задатком да у року од шест месеци на лицу места провери стварно стање. Комисија је најпре дошла у Дубровник и ту обавила посао, а онда кренула у Бар, али дубровачки надбискуп није смео да ступи на српску територију, јер је краљ Урош, наводно, припретио да ће му одрати кожу. На то је увређени надбискуп одговорио изношењем и других тешких оптужби, које су српског краља и његовог брата приказивале као заклете непријатеље католика, што није била права истина. У те оптужбе мора се оправдано сумњати, нарочито стога што је Урош био ожењен Јеленом »од рода фрушког« (француског) из породице Анжујаца, владара Јужне Италије.

Краљица Јелена је целог живота устрајно штитила католике у српској држави, подизала је чак и католичке самостане по Приморју. Ипак, нема сумње да је у то доба краљ Урош био непријатељски расположен према Дубровнику. Његова војска опустошила је градску околину јула 1252, али се већ у августу Дубровник откупио великим данком. Мир је склопљен, али ни тада нису створени услови да дубровачки црквени поглавар дође у Бар. Изгледа да српски краљ заиста није хтео да изда потребна јемства за његов долазак и безбедан повратак.

Спор који је деценијама водио Дубровник против Бара ближио се крају. Кад је 1252. умро Јован Карпини, папа је потврдио новог барског надбискупа, а убрзо и следећег. Без неких изгледа на успех, изложени великим трошковима и угрожавани од краља Уроша, Дубровчани су на крају одустали од спора (1255), који

Велика композиција *Успења* — смрти Богородице — из манастира Сопоћана (око 1265) је огромна по димензијама и заузима скоро цео западни зид наоса. Та монументална композиција изузетне лепоте уздржано описује бол апостола, архијереја, жена јерусалимских, анђела и самога Христа због смрти Богородице.

се тако завршио без одлуке, што је свакако одговарало Барској надбискупији.

Пре тога Дубровчани су предузели још један покушај. Године 1253. закључили су уговор са бугарским царем Михаилом Асеном (1246 – 1257) с намером да заједно истерају из Србије краља Уроша, његовог брата Владислава и сав род Немањића. Бугарима су се Дубровчани обавезали да ће им помоћи на мору, нарочито приликом освајања градова, очекујући заузврат да прошире сопствену територију и приморске градове ставе под јурисдикцију своје надбискупије. Уз то би трајно осигурали и сва стечена права у српским земљама. Бугари су смерали ништа мање него да освоје целу Србију, па су 1254. у савез увукли и хумског жупана Радослава, потомка Немањиног брата Мирослава, великог кнеза хумског. Бугарска војска продрла је дубоко у Србију и Полимље, опљачкала и цркву Св. Петра код Бијелог Поља, али тај продор није озбиљније угрозио положај краља Уроша. Као добри познаваоци прилика у свом залеђу, Дубровчани су тада проценили да је много пробитачније измирити се са српским краљем, па је мир успостављен већ августа 1254, а важност ранијих уговора и обичаја обновљена.

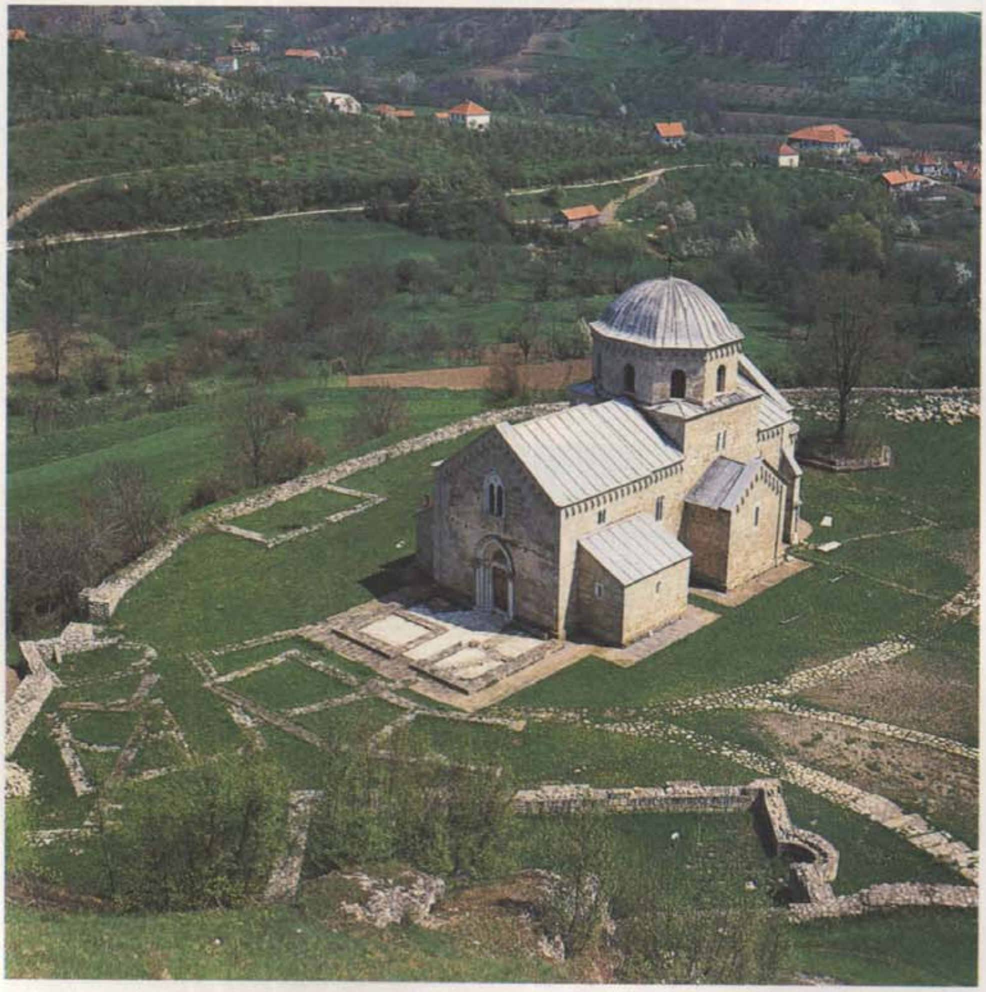

Краљица Јелена Анжујска, жена Уроша I, била је штедри ктитор не само православних, него и католичких храмова у приморју српске државе, с обзиром на то да је потицала из француске породице Анжу. Њена најзначајнија задужбина је манастир Градац из око 1270, грађен делом под утицајем готике. Описујући труд краљице Јелене око подизања Градца, њен биограф архиепископ Данило II каже да је она сакупила за овај посао најбоље уметнике и да је давала радницима »много и небројено злато нештедимице« — да се не би неко од њих осећао оштећеним.

Краљица Јелена
(одломци из житија)

Ова благочастива и христољубива блажена госпођа Јелена била је од племена фрушког (француског), кћи славних родитеља, који су били у великом богатству и слави. Њу снабде добри и најмилосрднији Бог од њезине младости, унапред знајући све будуће. Ова благочастива и христољубива би дана од својих родитеља да буде жена великом српском краљу Урошу. Са њиме проводећи живот славно и дивно, имали су и деце, и пошто се такво дело догодило мужу њезину од сина свога Стефана краља (Драгутина), као што смо указали у напред писаном, и после смрти мужа њезина примивши од вазљубљеног сина свога достојни део државе земаља многих и красних...Оваква је била нарав ове блажене: оштра речју, а блага по природи, непорочна животом, у заповедању кротка, да обрати доброразумним речима, да теши нелицемерно и безлобно, а колика је свесрдачна њезина смелост к Богу, просто казати била је украшена сваком врлином. Опевану и свехвалну благодат имађаше, коју је примила просвећењем св. Духа, познавајући све књиге, била је готова да одговори сваком ко је пита. Њена реч била је растворена сољу, и не нађе се у њој лицемерност, као што је има у неких, да некога поштује, а другога да презире. Великога и малога, богата и ништа, праведника и грешника, болна и здрава, свакога од њих једнако је поштовала и свакоме дужну част одавала... никада није остављала милостиње, но је увек имала раширену руку своју за давање ништима и маломоћним, хромим и слепим.

Ова госпођа блажена Јелена распињући тело своје толиком љубављу истините вере, којом је могуће угодити Господу, не само да се бринула за једину душу своју, но и удовицама и сиротама и ништима и свима који требају, небројено богатство земаљског царства свога нештедимице раздаваше, да су се сви око ње дивили таквој врлини и богољубљу њезину. И није само овим била задовољна, но овоме додаде још и другу врлину. Заповеди у целој својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у свом дому, обучаваше сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски пол. А када су одрасле, удаваше их за мужеве да иду у своје куће, обдарујући их сваким богатством, а на место њих узимала је друге девојке као и прве…

Када је после овог прошло неко време, паде богоугодна мисао на срце ове госпође блажене Јелене… И тако поче зидати предивну цркву у име пресвете Богородице празник Благовештења, на месту званом Градац… Заповедила је да се сакупе сви народи њезине државе и када је то учинила, изабрала је од њих најбоље уметнике, хотећи да подигну предивно уздизање тога храма, много и небројено злато нештедице дајући свим радницима, да нико од њих не буде увређен насиљем, или да ко у нечем негодује, но свима доста преизобилно даваше, као мудри и разумни строитељ. Ова блажена госпођа Јелена даваше им и храну у згодно време…

А када је помоћу Божјом свршен овај храм Пресвете, као што се какав добар војник, који се прослави у победи и угодно послужи цару, радује примивши многе и драгоцене дарове из његове руке, тако се и ова христољубива весељаше свршивши овакво дело, и говораше: »Слава Богу који ме је удостојио да свршим овакво дело«. И са зборовима свештених јереја који су се помолили за утврђење цркве, и пошто је било свенoћно стојање (бденије) и велико

славословље, све подобне божаствене песме на похвалу пресвете Богородице празнику Благовештења њезина, тако и ујутро светло празноваваши и свршивши свету литургију, осветише цркву, утврдивши је молитвама на вечно и непоколебљиво пребивање, духовно и телесно утешивши све оне који су дошли на ово празновање, а раздаде тога дана и многе дарове и милостиње. Утврдивши црквени устав, сакупивши изабране монахе, заповеди им да ту пребивају, установивши им законско издржавање (утврђене обавезе), које држе непромењено и до сада, такође и целом црквеном клиру, као што у тај дан установи блажена, а и најчаснији игумани који управљају њезиним домом, тако чине бојећи се Бога и заповести Божје. И сама још за живота свога испуни овај дом пресвете Богородице сваким изобиљем, наиме божаственим књигама и свештеним сасудима златним и сребрним, украшеним драгоценим камењем и другим лепотама. Иконе оковане велелепним златом и посуте одличним бисером и драгим камењем, и пуне моштију светих, златоткане завесе, и друге црквене потребе дарова, да се не може исказати. Укратко речено: сав живот свој и неисказано богатство славе свога земаљског царства ту дарова. Приходе и села многа изабрана приложи том светом месту, утврдивши хрисовуље са својим потписом, у којима су набројани сви њезини прилози и све што је на потребу храму Пресвете, све даде говорећи: »Ти сама, о пресвета моја Владичице, испуни овај Твој свети дом сваким изобиљем«. Ту постави власти и начелнике ђаконе (служитеље), који ће управљати богатим имањем и ризницама манастирским… Ова госпођа моја блажена Јелена, провођаше свој живот на земљи целомудрено и побожно, и ово су њезини трудови и подвизи и богоугодна дела. Ако кога треба именовати, чији живот превазиђе човечје умове, то је достојно (именовати) тебе о најблаженија. Трудове твоје и бодра подвизања расплодила си на стотину и била си од Господа даровани светилник преславном отачаству своме српској земљи, сијајући многосветлим чудима као сунчаним зракама.

Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*

Како се манастир Жича, прва српска архиепископија, налазио исувише близу северним границама српске државе и стога био угрожен од непријатељских упада, у другој половини XIII века средиште српске цркве преселило се у Пећ. Главна црква постали су Свети Апостоли, саграђени средином XIII века на старим темељима.

Србија између Епира и Никеје

Од јесени 1254, кад је умро никејски цар Јован III Ватац, на Балканском полуострву почели су да се нижу крупни догађаји. Смрт Јована III настојао је да што пре искористи бугарски цар Михаило Асен, који је већ почетком 1255. кренуо у освајање пространих области и градова Никејског царства, почев од долине Вардара па на запад до Албаније. Јованов наследник Теодор II Ласкарис није се помирио с тим и после дуготрајне борбе успео је да поврати изгубљене крајеве и 1256. присили Бугаре на мир.

За време тих непријатељстава Србија се сматрала савезником Никејаца, мада не превише поузданим. Другачије није ни могло бити, јер је српски краљ, поред моћних никејских и бугарских владара, морао да води рачуна и о ставу угарске круне. Некако у то доба Угарска је у непосредном суседству Србије образовала тзв. Мачванску бановину, која је обухватила пределе око доњег тока Саве и представљала саставни део низа угарских бановина од Јадрана до Карпата. Те бановине имале су задатак да бране Угарску од спољних напада, али и да служе као полазне тачке даљег угарског ширења. На челу бановине налазио се бан, најчешће члан владарске породице или великаш који ужива краљево поверење. Бановине су имале локалну војску и посаде по градским утврђењима. Средином XIII века мачвански бан постао је одбегли руски кнез Ростислав Михаилович, зет угарског краља Беле IV и таст бугарског владара Михаила Асена.

У манастиру Ариљу (сада у истоименом граду), задужбини краља Драгутина, налазило се седиште моравичке епископије, коју је успоставио још св. Сава. Када се црква живописала 1296, у првој зони су приказани и угледни месни епископи, као и српски архиепископи, поред осталих, моравички епископ Јевсевије и архиепископ пећки Јевстатије.

Поред притиска са севера, Угарска је на Србију вршила притисак и са запада, преко Хума. Хумски жупан Радослав назвао се 1254. године »верним клетвеником угарског краља«, што упућује на закључак да се бар за извесно време одвојио од српског краља.

Пошто је Михаило Асен збачен с престола и убијен, смањио се притисак на Србију са те стране. На његово место дошао је Константин Тих (1257 – 1277), сродник Немањића, који је у своје претке убрајао Стефана Немању и светога Саву. Урош I баш у то време прекида савезништво са никејским царем и прилази његовим противницима, пре свих епирском деспоту Михаилу II Анђелу, уз кога су пристали и албански феудалци, који су се одметнули од Никејског царства с пролећа 1257.

Борбе између Епираца и Никејаца водиле су се у Македонији и краљ Урош је новом савезнику послао у помоћ одред од хиљаду војника. Тај одред освојио је Скопље и стигао до Прилепа, опустошивши околину. Градска посада се у једном тренутку неопрезно упустила у борбу са српским ратницима и претрпела тежак пораз. Прилеп се нашао под опсадом све док никејски војсковођа Михаило Палеолог није пристигао са својим четама. Како је, међутим, морао да брани и друге градове по Македонији, напустио је Прилеп, па су град опселе и убрзо освојиле епирске трупе.

О господарењу краља Уроша Скопљем и околином сачувана су само оскудна обавештења. Тешко се може одредити и време кад је град изгубљен. У једној повељи краљ Милутин помиње догађаје везане за период »када и Скопље беше одступило од нашег краљевства«. Можда се то догодило убрзо, али по формулацији из те повеље произлази да су Срби ипак држали Скопље више година.

Кад је 1258. умро никејски цар Теодор II Ласкарис, изгледало је да ће Епирци и њихови савезници задржати све што су освојили и освојено још проширити. Догађаји су, међутим, кренули другим правцем. Власт је у Никејском царству преузео већ славни војсковођа Михаило Палеолог, који је постао савладар законитог никејског цара. Против њих је убрзо склопљен необичан савез, који су сачињавали епирски деспот Михаило II и његови зетови, јужноиталијански краљ Манфред Хоенштауфовац и Виљем Вилардуен, ахајски кнез и најмоћнији феудалац међу Латинима у Грчкој. Јуна 1259. у Пелагонији је дошло до пресудне битке између Палеологове војске и коалиције, која је доживела пораз.

Изгледа да је краљ Урош још пре те битке прешао у табор савезника Михаила Палеолога, на шта су могли утицати и Угри, који су с њим сарађивали 1259/60. године. О тешњој вези Србије и Угарске сведочи и то што су српска одељења помагала угарској војсци 1260. у борбама против чешког краља Пшемисла II Отокара. Према једној штајерској хроници, српски краљ је учествовао и у свадбеној свечаности кад је угарски краљ Бела IV женио млађег сина. Још више о добрим односима сведочи женидба Урошевог сина Драгутина угарском принцезом Кателином. О њиховом браку, који је био чврст и трајан, има више података, али ни из једног не сазнајемо кад је склопљен.

Када је краљ Урош I одлучио да живопише своју цркву — Сопоћане код Новог Пазара — имао је среће да за тај посао најми једног од најзнаменитијих, ако не и највећих, сликара византијског света XIII века. На сопоћанским фрескама, насталим око 1265, ускрснуо је хеленистички дух у свој својој лепоти, прослављајући хришћанске светитеље и догађаје из библијске историје. И св. Петар, племенитог лика и дубоко замишљен, више подсећа у античкој одори на атинског мудраца, него на сиромашног рибара, оданог Христовог следбеника.

Србија и Угарска

Крајем 1267. или почетком следеће године краљ Урош је покушао да се ослободи угарског притиска и српска војска је напала Мачванску бановину, којом је управљао Бела Ростиславић, унук угарског краља. Бановина је опустошена и Урош је, вероватно, запосео један њен део. Угарски краљ, наравно, није остао равнодушан: његова војска је већ у пролеће 1268. напала и потукла војску краља Уроша, па је и сам краљ заробљен. Из заточеништва Урош се, по свој прилици, избавио откупом и обнављањем вазалних обавеза према угарском краљу.

Изгледа да је тек после тих догађаја склопљен брак између Драгутина и угарске принцезе Кателине, можда баш 1270, кад је њен отац Стефан V постао краљ Угарске, по смрти Беле IV. Поуздано је утврђено да су у једном уговору Стефана V (од 3. јула 1271) међу његовим вазалима поменути Урош и »Стефан, *млади краљ* Србије, наш зет«. По угарском обичају, Драгутин је свакако постао *млади краљ* нешто раније и тиме био одређен за наследника српског престола. Међутим, он није добио и део државе на владавину, као што се чинило у Угарској, па је касније због тога дошло до сукоба између краља Уроша и његовог сина.

Односи између Србије и Никејског царства били су за српског краља посебно значајни, а кад је војска Михаила VIII преотела Цариград од Латина, јула 1261, ти односи су постали још важнији. Обновљена под царем Михаилом VIII Палеологом (1259–1282), Византија је настојала да на Балкану обезбеди место које јој је одраније припадало. Силом оружја то није могла ни лако ни брзо, па је прибегла другим средствима: Михаило VIII је приступио склапању политичких бракова и захваљујући томе се повезао с господаром Тесалије, бугарским царем и татарским каном. Чвршћу везу са Немањићима покушао је да оствари удајом ћерке Ане за млађег Урошевог сина Милутина, пошто са већ ожењеним наследником престола Драгутином није могао рачунати. Византинци су, наиме, однекуд имали обавештење да је Драгутин тешко болестан и да неће дуго живети, што је отварало могућност да Милутин наследи престо и византијска принцеза постане српска краљица.

У средњовековној Србији ктитори су сликани у западним деловима цркве, са моделима својих задужбина како их приносе Христу, некад посредством Богородице или светитеља — својих заштитника. Такав је случај и у манастиру Ариљу, који је подигао и живописао краљ Драгутин 1296. године. Када се данас пореди изглед очуваног храма и модела у рукама ктитора, види се да је представа Ариља на фресци врло верна.

Успешни брачни преговори дошли су дотле да је још само Ана Палеологова требало да дође у Србију и да се обаве свадбене свечаности, али су тада искрсле непредвиђене тешкоће. Велика пратња, у којој је био чак и цариградски патријарх, стигла је до Бера, одакле је део пратње отишао у Србију да прибави неопходна обавештења о обичајима и реду на српском двору. Сусрет са Византинцима имао је, међутим, непријатан завршетак. Краљу Урошу се нимало нису допали раскош и церемонијал, а нарочито не евнуси, иначе обавезно присутни у византијском царском двору, па и у принцезиној личној пратњи. Обавештен ко су они, краљ Урош је приметио да *нама није уобичајено такво понашање,* а онда показао на једну младу жену која је прела, по свој прилици на своју снаху Кателину, и рекао: *Тако се ми односимо према младама!* Византијском изасланству је, опет, на српском двору све изгледало »припросто и сиромашно«, што је само један од доказа о патријархалном и једноставном животу у Србији уопште, па и у краљевском дому. Неповољна оцена византијског изасланства не би, наравно, била разлог да се одустане од намераваног брака, али су искрсле и друге препреке. Принцеза је са пратњом стигла у Охрид, где се задржала, док је један део продужио преко Полога за Липљан и ту се састао са краљевим блиским сарадником Георгијем (Ђорђем), по схватањима посланика краљевим *првим министром,* који је »све нешто околишао и договорено затамњивао«. Он је, у ствари, упозоравао посланике на тешкоће које су искрсле око склапања брака, међу којима је свакако највећа била та да Милутин није одређен за наследника престола. Очигледно да је краљ Урош у завршним преговорима са византијским царем променио мишљење и одустао од првобитних планова, највероватније после пораза у рату са Угарском. Прихватајући обавезе вазала, пристао је, без сумње, и на то да његов наследник буде угарски зет Драгутин.

Одустајање од брачног уговора између Милутина Немањића и Ане Палеологове значило је разлаз са Византијом. Краљ Урош је тада ступио у савез са Карлом Анжујским, огорченим противником Византије. Извесну улогу при успостављању добрих односа с њим имала је и краљица Јелена, коју је Карло називао »предрагом рођаком«.

Византијски цар Михаило VIII Палеолог покушао је да омете ту акцију, обећавши папи да ће приступити унији цркава и тиме византијску цркву потчинити римској. Приближавајући се папи (а и пре тога), Михаило Палеолог је доводио у питање и аутокефалност српске и бугарске цркве, али то по њих није имало никакве последице. Између краља Уроша и дугогодишњег архиепископа Арсенија I постојала је присна сарадња у свим питањима. Краљ је, као и сви Немањићи, обилато помагао Српску цркву и одржавао везе са Хиландаром, а недалеко од Раса подигао себи маузолеј — чувени манастир Сопоћане.

Кад је архиепископ Арсеније због старости и болести престао да обавља своје дужности, краљ Урош је за његовог наследника одабрао тадашњег хумског епископа и свога брата Саву, па су се на челу цркве и државе поново нашла два брата Немањића, као у доба Стефана Првовенчаног и Саве. Сарадња између државног и црквеног поглавара достигла је још једном највиши степен. После смрти Саве II (1271) за архиепископа је посвећен Данило I, али је »ради неког случаја« био »смењен са светитељског престола« пре јесени 1272.

Краљ Урош је сад, с добрим разлогом, брижљиво и дуго тражио за српског архиепископа личност која би му била поуздан сарадник, а истовремено монах од угледа и поштовања. Такву личност најзад је нашао у игуману Хиландара и потом Студенице Јоаникију. Архиепископ Јоаникије I био је дубоко одан српском краљу. Кад се Урош, збачен с престола, повукао у Хумску земљу, за њим је у добровољно изгнанство отишао и Јоаникије.

Сукоб између краља Уроша и његовог сина Драгутина избио је 1276, јер је Урош упорно одбијао да издвоји део своје државе којим би Драгутин управљао као *млади краљ*. Установа *младог краља* (престолонаследника) имала је дугу традицију у Угарској, а пошто је Драгутин био ожењен угарском принцезом, захтевао је да његов отац поступи на исти начин као угарски краљеви према својим наследницима. Краљ Урош, међутим, није хтео да дели

Цркву манастира Ариља, посвећену св. Ахилију, по коме је и данашњи град добио име, саградио је око 1290. краљ Драгутин, после силаска са престола. Убрзо затим, 1296, сликари из Солуна су живописали храм. Уз стару цркву дозидана је касније спољашња припрата.

државу. Током своје владавине он је гушио сваки сепаратизам, а нарочито остатке некадашње самосталности коју су у Србији имале поједине историјске области. Због тога је чак престао да у својој владарској титулатури помиње Далмацију, Дукљу, Травунију и Захумље, него је све четири области обухватио називом *Поморска земља,* назвавши се краљем »српских и поморских земаља«. Осим тога, краљ Урош се није ограничио на промену титулатуре, већ је из приморских земаља потиснуо споредне огранке лозе Немањића. Потомци великог хумског кнеза Мирослава сведени су на ранг локалне властеле, док су из Зете ишчезли потомци великог кнеза и *краља* Вукана. Вуканов син Ђорђе помиње се као *краљ* још 1248, а иста титула се приписивала и његовом брату Стефану, који је 1252. године подигао манастир Морачу. Међутим, њихов трећи брат, Димитрије, носио је само титулу жупана пре него што се закалуђерио и постао монах Давид.

Настојећи да што више ојача централну власт, краљ Урош се није могао помирити са захтевом да државу дели са сином, *младим краљем* Драгутином. Не могући да мирним путем оствари свој циљ, *млади краљ* је позвао у помоћ угарску војску и победио оца »у земљи званој Гацко«. Краљ Урош се повукао у Хумску земљу, где се замонашио и умро вероватно већ 1277. године.

Краљ Драгутин и деоба државе

Почетак владавине краља Драгутина (1276 – 1282) био је оптерећен тешким бременом. Свргавање са престола краља Уроша уз помоћ угарске војске није могло наићи на одобравање властеле. Са Драгутиновим поступком нису се слагали ни најистакнутији

Краљ Драгутин био је на српском престолу кратко време (1276 – 1282). Иако се није после силаска са власти повукао од државних послова, много је помагао цркву и живео строго, готово испоснички. Поред осталих, подигао је цркву св. Ахилија у Ариљу и ту је сачуван његов портрет из 1296. Пред смрт се замонашио и добио име Теоктист. Када су дворани мртвог хтели да га *омију,* нашли су да је целог живота, испод свечаних одора, носио оштру ланену хаљину и појас од сламе, који му се дубоко усекао у тело.

Српски владари често су се женили ћеркама краљева суседних држава. Тако се краљ Драгутин, око 1270. године, оженио Кателином, ћерком угарског краља Стефана V. И после силаска са краљевског трона, Драгутин и Кателина имали су простране територије под својом влашћу. У Манастиру Ариљу Кателина је насликана 1296. уз свога мужа, у пуном владарском орнату.

представници цркве. Ако се томе дода и велика зависност Драгутинова од Угарске, слика постаје још потпунија.

У настојању да се одржи на власти и стекне неопходан број угледних и утицајних присталица, Драгутин се одлучио на деобу државе. Својој мајци краљици Јелени, до чије му је подршке био веома стало, уступио је Зету, Требиње и крајеве око Плава и Горњег Ибра, којима је она управљала као прави владар. Располагала је свим приходима од царина и давала их у закуп трговцима, водила бригу о томе да се приморски градови снабдевају житом из Јужне Италије, а са Дубровником самостално склопила уговор о сарадњи и пријатељству. Будући да је потицала »од рода фрушког« и да је пре удаје била католикиња, она је штитила католике и њихове самостане у српској држави, поготово у својој области. Краљица Јелена је својим подручјем управљала готово три деценије, тачније до 1309, кад је Зета предата на управу сину краља Милутина и његовом наследнику Стефану (Дечанском).

Изгледа да је поред краљице Јелене и Драгутинов млађи брат Милутин имао своју област. Уколико је та претпоставка тачна, српска држава је 1282. године била подељена на три дела, од којих је највећи био под непосредном управом краља Драгутина.

За време своје краткотрајне владавине краљ Драгутин се ослањао на Угарску и следио њену спољну политику. Односи између Угарске и Византије били су у то доба пријатељски и учвршћени браком између византијског престолонаследника, *младог цара* Андроника, и ћерке угарског краља Стефана V, што свакако није одговарало интересима српске властеле, која је желела да осваја византијске територије дуж српских граница.

На западу се годинама стварала антивизантијска коалиција, на челу с Карлом I Анжујским, краљем Сицилије и Јужне Италије, који је намеравао да освоји Цариград. Све његове планове — а они су имали стварних изгледа на успех — вештом политиком осујетио је византијски цар Михаило VIII. Он је више година преговарао са папама о склапању уније са католичком црквом, а папе су заузврат задржавале Карла I од напада на Византију. Цар Михаило је на крају и званично приступио унији (на сабору у Лиону 1274), али су се томе успротивили моћни црквени кругови у Визан-

тији, тако да до остваривања уније никад није дошло.

Српски двор је пажљиво пратио све што се дешава и на Истоку и на Западу, па кад је у Србију добегао византијски аристократа Котаница, добар познавалац прилика у западним деловима Византије, српски одреди су на његов подстицај почели да упадају у византијске пограничне крајеве (око 1280). Понекад су ти одреди продирали и дубоко у унутрашњост Византије, све до Сера.

Трећег јула 1281. у Орвијету је закључен уговор између Карла I Анжујског, титуларног латинског цара Филипа и Венеције о обнови Латинског царства, и Србија се придружила тој антивизантијској коалицији. Византија је заиста била озбиљно угрожена, али је цар Михаило и овог пута успео да распрши планове Карла Анжујског. У Палерму на Сицилији избио је марта 1282. устанак назван *сицилијанско вечерње* (зато што су знак за устанак дала звона пред вечерњу службу божју у свим црквама у Палерму), који је Карла Анжујског лишио власти над Сицилијом. Велики планови против Византије пали су у воду.

Управо у то доба и у Србији долази до промена. Почетком 1282. краљ Драгутин је тешко повређен обилазећи град Јелеч: пао је с коња и сломио ногу. Прелом је, како изгледа, био тежак, пошто је Драгутин дуже времена остао непокретан. Под недовољно јасним околностима он се убрзо, на сабору у Дежеву код Раса, исте године одрекао престола у корист свог млађег брата Милутина. Драгутин је Милутину предао све симболе краљевске власти, а изгледа да је истовремено сачињен и споразум о подели државе међу браћом и о редоследу наслеђивања престола. После Милутинове смрти престо у Србији требало је — бар према том споразуму — да наследи Драгутинов син, по свој прилици најстарији.

Драгутин је тада на управу добио северни део тадашње српске државе, и то Рудник, Ариље, крај око данашњег Прибоја (Дабар) и вероватно подручје северно од Западне Мораве до угарске границе. Тако је стицајем околности Драгутин заиста постао владар једног дела српске државе, чему је тежио док је још био *млади краљ*. Његова област је убрзо (1284) проширена и територијом коју је као вазал добио од угарског краља: Мачванско-босанском бановином, што подразумева Мачву, Соли и Усору, као и Београд, који се тада први пут нашао под влашћу једног српског краља. По пространству Драгутинова област је тек мало заостајала за подручјем којим је непосредно владао краљ Милутин.

Рат са Византијом

Дошавши на власт, краљ Милутин (1282 – 1321) почео је да напада византијске територије, што је, вероватно, било припремано још за време његовог претходника Драгутина. Био је то, по свој прилици, одговор на упад византијске војске у Србију (1281) зато што је приступила антивизантијском савезу и што су њени одреди на подстицај пребега Котанице пустошили византијске пограничне крајеве. У налету који је извршен следеће године српска војска је освојила Полог, Скопље са околином, Овче поље, Злетово и Пијанец.

Византија се није могла помирити са губитком, а пошто је после *сицилијанског вечерња* отклоњена опасност од Карла Анжујског, византијски цар је несметано могао да спреми војску за рат против Србије. Међутим, у јеку припрема за поход Михаило Палеолог је изненада умро и смрћу тог изузетно способног владара, одважног војсковође и вештог дипломате, угасио се краткотрајни узлет обновљеног Византијског царства.

По насликаним ликовима светих ратника у средњовековним црквама може се добити слика како су били одевени и наоружани српски ратници, који су у току два века односили многе победе. У Грачаници су свети ратници Јевстатије и Меркурије (око 1320) добро наоружани — они носе копље, мачеве, лук и стреле, за одбрану имају штитове, а Меркурије и живописни шлем са металним перима.

Нови цар, Андроник II (1282–1328), није прекинуо војне припреме, али их није довео до замишљеног обима. Недовољно јака, византијска војска није била способна да Србији нанесе озбиљнији удар, па су њене трупе, више као нека казнена експедиција, продрле 1283. до Призрена и Липљана, али су ту заустављене и разбијене.

Краљ Милутин је умео да процени околности и ратне операције је одмах пренео на византијску територију. Позвао је у помоћ брата Драгутина и удруженим снагама продро далеко у унутрашњост свог великог суседа. Српска војска прегазила је струмску и серску област и стигла до Свете Горе, на обалу Егејског мора. Божићне празнике 1283. прославила је усред Византијског царства.

После успешних похода српски одреди су се вратили, али је током 1284. Милутин предузео и један самосталан поход, освојивши Дебар и Кичево са околином и Пореч. Под његовом влашћу нашла се цела територија данашње северне и средње Македоније, а како се то догодило у време кад је Драгутин добио од угарског суверена мачванско-босанску бановину са Београдом, земље српских владара, посматране као целина, захватиле су до тада највеће пространство (стицајем прилика територија српске државе није осетније проширивана још од времена Стефана Немање и Стефана Првовенчаног).

Краљ Милутин се није задовољио оним што је заузео у Македонији — његови војници продрли су дубоко у Тесалију и опустошили је. Непријатељства су настављена и после 1284, али већих заузимања није било. Данас је тешко тачно установити шта је све тада Милутин освојио, јер његов биограф помиње само крајеве који су трајно задржани, изостављајући оне привремено поседнуте. Поуздано је једино да Србија није стекла нове области јужно од линије Охрид – Прилеп – Штип, који су припадали Византији.

После успешних освајања на југу, почеле су да се погоршавају прилике на северним границама српске државе, нарочито у крајевима под краљем Драгутином: Татари су продрли у Бугарску и угрожавали га. Бугарска се тада састојала од осамостаљених области које су све признавале врховну власт татарског кана Ногаја. Тако је било и са осамостаљеним бугарским великашима Дрманом и Куделином, који су држали Браничево и учврстили се у граду Ждрелу на Млави. Одатле су се њихови пљачкашки одреди залетали у Драгутинову област и непрекидно је узнемиравали. Драгутин је покушао да их сузбије упадом у Браничево, али не само што није имао виднијег успеха него је навукао још већу опасност — татарску коњицу. Не могући да се сам одупре, позвао је у помоћ брата Милутина. Удруженим снагама браћа су освојила Ждрело и цело Браничево са Кучевом, највероватније 1291.

Тиме се, међутим, видински кнез Шишман сматрао угроженим, а уз то су настрадали и његови вазали, па је уз помоћ Татара продро у Србију. Татарско-бугарски одреди допрли су чак до Пећи, али су ту претрпели пораз. Краљ Милутин је и том приликом добро проценио ситуацију и нанео бугарској војсци одлучан удар, а затим је гонио све до Видина, који је освојио, док се кнез Шишман спасао бекством преко Дунава. Знајући да пред собом нема само Бугаре већ и Ногајеве Татаре, чији је вазал био Шишман, краљ Милутин се с њим ипак брзо измирио и нагодио. Вратио му је Видин и оженио га ћерком свог угледног великаша жупана Драгоша, а касније Шишмановом сину Михаилу дао за жену своју ћерку Ану. Српско-бугарско пријатељство је тако учвршћено, али се сад добро знало ко је старији.

Таквим развојем догађаја кан Ногај није био задовољан. Краљ Милутин му је, у ствари, преотео бугарске вазале — најпре Дрмана и Куделина, потом и Шишмана. Зато се спремао да упадне у Србију, али га је краљ Милутин предухитрио мировном понудом, схватајући да би од татарских напада српска држава имала огромне штете. Српско посланство је заиста успело да одврати кана од напада, али се заузврат краљ Милутин обавезао да на татарски двор пошаље као таоце сина Стефана и известан број угледне властеле, који су ту остали до Ногајеве смрти (1299).

Мир са Византијом

На југу је краљ Милутин наставио да ратује против Византије, али без већих продора у њену унутрашњост. Такав упоран сусед исцрпљивао је византијске снаге, а кад је још краљ Милутин 1296. привремено успео да освоји Драч, византијски цар Андроник II је следеће године упутио на српску границу свог најспособнијег војсковођу Михаила Главаса. Велика византијска војска, међутим, ништа није постигла. Византији је преостала само нагодба.

Такво решење одговарало је и краљу Милутину, иако се његова властела противила. Због тога и због других препрека преговори су вођени неуобичајено дуго (1297/99), тим пре што за успостављање добрих односа између Србије и Византије нису били заинтересовани ни њихови суседи Бугарска и Епир, а нарочито не краљ Драгутин.

Упркос свему, изгледи за мир постајали су све већи. Један од Милутинових услова био је његов брак са неком од византијских принцеза. Андроник II је понудио своју сестру Евдокију, али кад је она то одбила, византијском цару није преостало ништа друго већ да му дâ руку своје шестогодишње ћерке Симониде.

Брак између краља Милутина и принцезе Симониде најзад је успоставио добре односе и присну сарадњу између Византије и Србије. Као мираз, краљ Милутин је задржао крајеве већ освојене од Византије, што он и наглашава у једној повељи, истичући да их је узео »по мачу«. Један део заузетих територија је, изгледа, ипак враћен, тако да се српско-византијска граница налазила северно од Охрида, Прилепа и Штипа. Неколико година касније краљ Милутин ће без много двоумљења освојити и привремено држати и сам Штип.

У библијској причи о потопу, када су се спасли само Ноје са породицом и парови животиња и птица, приповеда се како је овај старозаветни отац послао голубицу да извиди да ли се вода повукла. Када се она, у другом покушају, вратила са маслиновом гранчицом, био је то знак спасења. Сликару Дечана око 1340. ништа не смета што је голубица са маслиновом гранчицом само детаљ религиозне композиције, већ белу птицу слике брижљиво и уверљиво.

Борбе краља Милутина са Византијом

У те дане видела се српска земља обузета у великој тесноти и умањена, јер држава грчког царства сизаше до места званог Липљан, и овоме је царству расла снага, тако да је хтела узети целу област отачаства овога христољубивога (Милутина), па чак и њега самога да има као послушнога слугу… И после овога заповеди (краљ) да се саберу сви његови војници, и кад је ово било, и узевши молитву и благослов од свога архијереја светитеља и целога освећено-

га сабора свештеничког лика, и подигавши се са својом силом, пође у државу области грчкога царства, у околне пределе, а то су ови, које ћу казати: прво узе оба Полога са њиховим градовима и са облашћу, и град славни Скопље, потом Овче Поље и Злетово и Пијанац. Такве све земље узе у почетку свога доласка (на престо), и приложи их ка држави отачаства свога, и славу и богатство такве државе измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога. Сви грађани и бољари са чашћу сретаху овога благочастивога, и са страхом и трепетом припадаху ка његовим ногама, и клањаху се њему, гледајући у њему истинитога цара, који је дошао са великом силом на њихову победу. Умиривши сва та места у један скуп и прогна све оне који су чинили метеже и буне, и опет се врати са свечаношћу и великолепном славом у своју државу ка своме царском (краљевском) престолу Богом дарованом му, веселећи се и радујући се у Господу своме.

А она зломислена и лукава властела државе грчке, прогнани од овога мога господина из те области, коју узе, отишавши са великим понижењем у свети и славни град Константинопољ звани Цариград, тадашњем цару Палеологу (Михаило VIII), и јавише му о свему што се догодило његовој држави, овако говорећи му: »Моћни цару, ми слуге твоје овако ти говоримо: ако му (Милутину) убрзо не учиниш одмазду и јачином силе твоје не одагнаш га од предела славне државе твоје, ваистину усудиће се (да дође) и до саме главе славног ти царства, јер се веома узвеличио«. А овај цар чувши такве речи које се не дају трпети, и пошто му се догодила изненадна таква скрб, веома ожалостивши се, и у великој недоумици испуни се великом јарошћу, и тако одмах са великом брзином сакупивши велику победу своје војске народа грчкога, такође и многе друге иноплемене народе, Татаре и Турке и друге, и са овима пође, хвалећи се у свом безумљу, да ће не само озлобити отачаство овога благочастивога, него да се неће више ни спомињати његово име у његовој држави, а није сам знао шта ће му се догодити... После овога подигавши се са таквом силом многих народа, пође брзо на овога христољубивога краља љут као лав, и хотећи да као љута звер уграби незлобиво јагње. И отишавши од славнога Града Константинова даље од три дана, и када је дошао са својом војском до места званога Илаигита, у коме је месту црква св. мученика Христова Георгија, и ту изненада, не боловавши ни мало, издахну посред народа својих војника, опровргнут чудном смрћу, да су се сви чудили... И ту велику жалост и плач учинише над овим нечастивим царем. И узевши његово непотребно тело, опет вративши се, положише га у граду званом Силиврија, који је на обали мора. И сами не могоше вратити толике војничке снаге многих народа, које је сабрао тај цар (Палеолог), а великоименити сродници тога цара, као и телородна браћа, сабраше се и пођоше на државу овога благочастивога краља, журећи се на заклање светога, и да разоре његов добар спомен и искорене до конца, које мисли није одобрио Бог.

И када су дошли у пределе српске земље, до места званога Липљана и Призрена... и пошто су завојевали на те крајеве, и према толикој њиховој

Портрет краља Милутина (1282 – 1321) у манастиру Грачаници из око 1320, настао непосредно пред смрт, приказује знаменитог Немањића као стаменог и умног старца, са лепим моделом сопствене задужбине у рукама и у пуном сјају владарског орната. Раскошна Милутинова одећа подстакла је византијског посланика Теодора Метохита да, описујући српског краља 1299, са завишћу помене како се краљ »празнично оденуо, претрпавши се драгим камењем, бисерјем и нарочито златом — колико је год могао«.

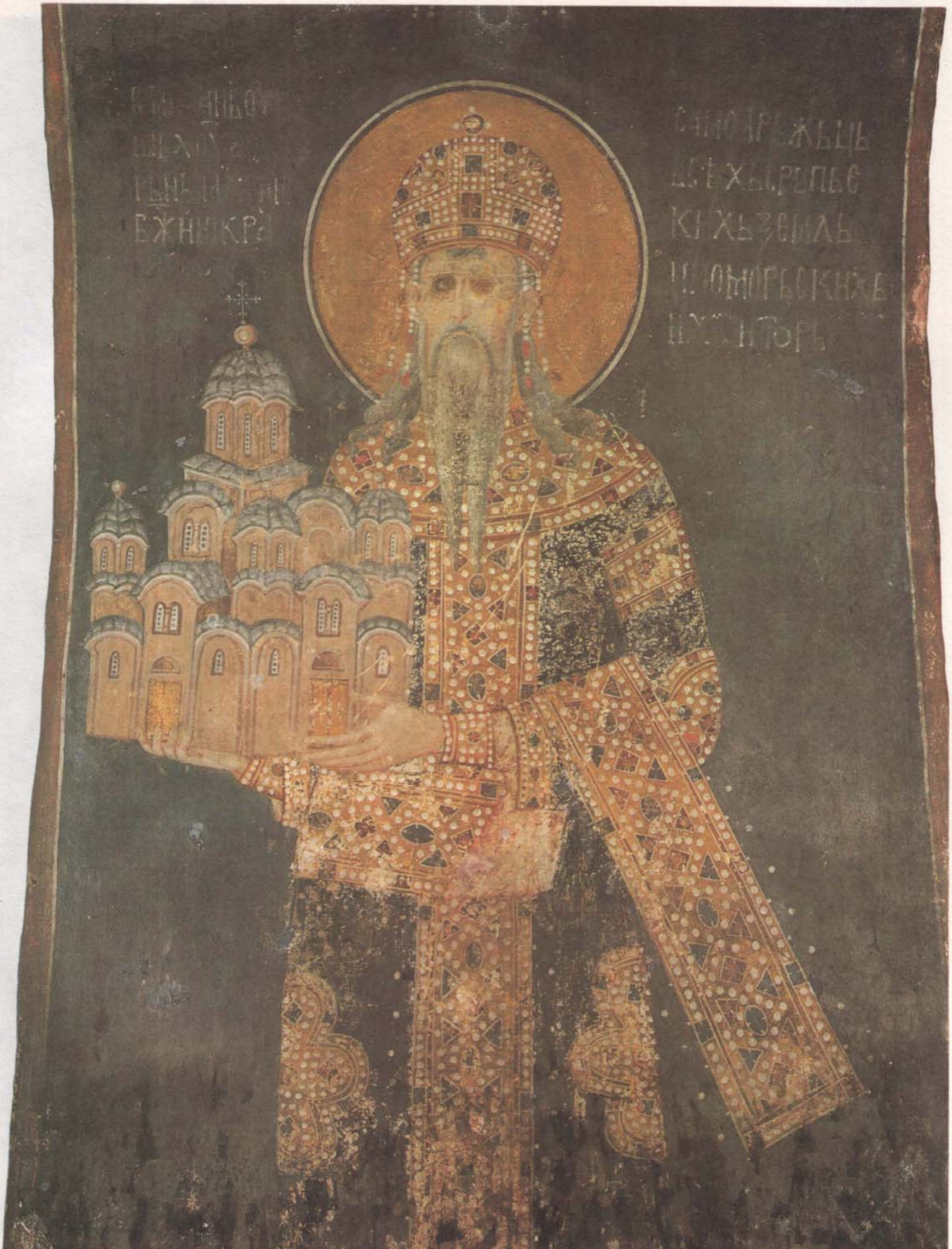

множини и сили, не учинише велике пакости отачаству овога благочастивога, но се опет вратише у државу своју. И тада се један део њихов народа татарскога одлучи да дође на реку звану Дрим, који беше веома надошао, тако да се нико није могао усудити да га пређе. И ти нечастиви видевши с оне стране реке где се на једном месту збегло мноштво народа, као несите звери устремише се на стадо Христово, и уздајући се у снагу коња својих, уђоше у њега (Дрим). А вода нагло подигавши се, потопи многе од њих. А који су од њих хтели да пристану на обалу, такови засипани и убијани оружјем, опет се враћаху и скончаше у таквој реци, и погибоше због свога безакоња. И ту ухвативши самога старешину њихова званога Чрноглава, и одрезавши му главу украшену драгоценим бисером, и натакавши је на копље, донесоше благочастивоме краљу као нарочити дар...

Пошто су се ове противне силе вратиле на своје место, овај христољубиви господин мој не каснивши ни мало, заповеди да се скупе сви војници државе отачаства његова, и узевши себи у помоћ свога брата краља Стефана (Драгутина) са целом његовом војском, и тако спремивши се за бој, са овим пође на државу грчкога царства, у намери да одмазди што су војевали на његову државу, свагда уздајући се љубављу срдачне вере у Господа... А ови чувши за долазак господина краља у њихову државу, не могоше се ставити против његове велике силе, и овај благочастиви много време проведе са силама својима у држави грчкога царства, ограђујући се крсним знаком... Када је био у тој држави, приспе време празнику Рођења Христова, и ту славно прослави празник са возљубљеним братом својим и са војницима својима у месту званом Насуду, и отуда подигавши се, пође са својим силама до унутрашњости грчке земље, до Свете Горе атонске, и завојевавши све такве стране тога царства, земљу Струмску и Серску, Крстопољ и друге околне стране тих земаља, и узевши све имање њихово и богатство, опет се Божјом вољом врати у отачаство своје, пун сваке добре намере.

И отпусти возљубљеног свога брата у његову сремску државу, и сам отпочину мало са својим војницима.

Када је после овога прошло мало времена, опет хтеде ићи на државу грчкога царства. И скупивши се са свима силама својима, и од других околних царевина (држава) многи иђаху ка овом благочастивом, слушајући за велику његову врлину и славно име. И тако са таквим силама подигавши се пође, и узе земљу дебарску са свима градовима и државама њиховим; такође и државу земље кичевске са градовима и облашћу њиховом; поречку земљу такође, са градовима и облашћу њиховом. Те земље њихове државе додаде ка држави отачаства свога, јер му се нико није противио, нити против говорио. Подвизајући се у Господу, победи све своје непријатеље и ратне непријатеље и оне који су му се противили... Ове земље и градове, које више указасмо, све заузевши и опет оде на државу земље влахиотске (Тесалију); и њих завојевавши својом великом силом, и ових народа све неисказано богатство одузевши, остави их у пустошу.

Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*

Симонида, ћерка византијског цара Андроника II, удата је за краља Милутина као девојчица 1299. године, из политичких разлога. Са краљем Милутином живела је све до његове смрти 1321, када се вратила у Цариград и замонашила. Остала је одана успомени на мужа, јер је после проглашења краља Милутина за светитеља (1324) послала за његов гроб златно кандило и златотканe покрове. Њен портрет у Грачаници из око 1320. приказује је као младу, лепу и самосвесну краљицу.

Сукоб Милутина и Драгутина

Успостављање пријатељских и савезничких односа између Византије и Милутина највише је погодило интересе краља Драгутина. Већ исте године он се припремао да нападне свога брата, али је ту намеру одложио можда због присуства византијске помоћне војске у Србији. Две године касније (1301) ипак су започели тешки и дуготрајни сукоби између Милутина и Драгутина, који су с прекидима трајали чак до 1311. или 1312. Борбе које су вођене на северним границама Милутинове државе пренеле су се и у њене западне делове, где су Дубровчани, уз помоћ млетачких бродова и са војницима из Задра и Хрватске, напали Котор, али их је Милутин прилично брзо приморао на мир. Дубровчани су платили за откуп својих заробљеника 4.000 перпера и све заостале износе *светодмитарског дохотка.* После тога је краљ Милутин (1302) издао Дубровчанима повељу којом потврђује њихове трговачке повластице у Србији.

Тежи и дуготрајнији био је сукоб са Хрватима, којима је тада самостално владао бан Павле Брибирски, познат и као Шубић. Он је успео да прошири власт на Хрватску и Далмацију, потом и на знатне делове Босне, где је за бана поставио свог брата Младена I. Овај је покушао да из Босне истисне бана Стјепана I Котроманића, али је у сукобу са босанским »јеретицима« изгубио живот (1304).

Павле Брибирски имао је претензија и на Хум, уосталом као и угарски краљеви пре њега. У томе је постигао извесне успехе, пошто су његови одреди продрли све до Оногошта. У периоду 1303/6. као господар Хума помиње се кнез Константин, пореклом из породице цетинских кнежева, познатих касније под именом Нелипчића.

Многе појединости у сукобу краља Милутина и Павла Брибирског око Хума остале су непознате, али је извесно да је Младен II, син бана Павла, допао заробљеништва. Током 1305. или 1306. краљ Милутин и бан Павле су се састали, вероватно због преговора о Хуму и о Младеновом ослобађању. У сваком случају, после тога је власт Србије у Хуму учвршћена.

Поред победа на западним границама краљ Милутин је имао успеха и на северу: од Драгутина, који се уплео у борбе око угарског престола, преотео је Рудник. Драгутин се, иначе, неко време заносио мишљу да на угарски престо доведе свога сина Владислава, али је због тога дошао у сукоб са једним делом угарских велможа и нарочито са угарским *младим краљем* Карлом Робертом Анжујским.

Краљ Милутин се, упркос свему постигнутом, морао и даље бринути о свом положају, поготово што није могао рачунати на помоћ Византије, узнемириване и исцрпљиване дугогодишњим сукобима са снажном групом својих бивших најамника Каталанаца, професионалних ратника већином из североисточне Шпаније (Каталоније). Да би се ослободио притиска са свих страна, Милутин се приближио папи и титуларном латинском цару Карлу де Валоа, коме се 1308. обавезао на помоћ у борби против Андроника II и у освајању Византије. Карло де Валоа је обећао да ће, кад поврати царство, штитити Милутинову државу од свих непријатеља, а признао му је и све територије освојене од Византије. У изгледу је било чак и склапање брака између Карловог сина и принцезе Зорице, кћери краља Милутина. Најзад, са папом су започели преговори о преласку српског краља и целе земље у католичанство.

Од свега тога, међутим, није било ништа. Краљ Милутин никада није пружио војну помоћ Карлу де Валоа, а кад су му дошли папски изасланици, изговарао се страховањем од противљења брата и мајке. У ово је тешко поверовати, јер је краљ Драгутин био ожењен угарском принцезом, док је краљица Јелена била највећи заштитник католика у Србији. Краљ Милутин, у ствари, ниједног тренутка није ни помишљао на прелазак у католичанство — били су то само дипломатски потези којима је он и иначе био вичан.

Иако је водио такве преговоре са папом и Карлом де Валоа, Милутин се није уздржавао од добрих односа са цариградским двором, нарочито са својом таштом царицом Ирином, која је свом зету и ћерки слала необично богате дарове, чак и такве који су имали ознаке царског достојанства. И док је царица трошила силан новац на дарове, Византија се гушила у тешкоћама: Турци беху запосели највећи део

У духу средњовековних схватања, власт владара је испуњење небеске воље. Стога су у Грачаници, на портретима краља Милутина и краљице Симониде (око 1320), приказани анђели који, уз Христов благослов, држе круне над главама краљевског пара. Док је богато украшена круна владарева затворена, краљичина круна је отворена и шири се у горњем делу.

Мале Азије, а Андроник II није имао довољно сопствених снага да им се супротстави, па је најмио Алане (Јасе), народ који је живео између Кавказа и Дона, неке турске одреде и Каталанце. Међутим, пошто их није редовно плаћао, Каталанци су се одметнули и за свој рачун почели да пљачкају по Тракији, Светој Гори и Тесалији.

Каталански напади на Свету Гору низали су се један за другим пуне три године (1307/10). Многи манастири су настрадали и из њих су опљачкане највредније драгоцености. Били су чак принуђени да одустану од своје строге издвојености и пруже уточиште многобројним изгладнелим избеглицама.

Одбрану Хиландара организовао је његов тадашњи игуман и будући српски архиепископ Данило. Суочен са све већом опасношћу, Данило је једног дана покупио најдрагоценије ствари из манастира и са оружаном пратњом кренуо за Србију. После великих тешкоћа ипак је успео и краљу Милутину предао манастирско благо.

Каталанци су напослетку оставили и Свету Гору и Тесалију, па ступили у службу атинских војвода, да би им убрзо преотели власт и

Искивање новца био је тежак посао. Пошто је површина новчића на којој су се отискивале представе и натписи била мала, неопходно је било велико искуство да се израде добри калупи. За тај посао су ангажовани вешти златари, од којих су неки свакако долазили из Дубровника. И на новчићу краља Драгутина, са краја XIII века, уочава се вештина и спретност мајстора, који се у документима Дубровачког архива називају ковничарима *(zeccarius).*

загосподарили Атинским војводством (1311). Део њихових савезника, тзв. Туркопула, вратио се у Малу Азију, док је други део, под командом заповедника Мелика, са око хиљаду коњаника и пет стотина пешака, ступио у службу краља Милутина. И ови и други најамници које је плаћао добро су послужили српском краљу у борбама са Драгутином, нарочито кад га је у једном тренутку напустила готово сва властела. Милутин се одржао на власти и отклонио све опасности највише захваљујући најамницима.

Сремски краљ — како неки извори називају Драгутина — запао је временом у незавидан положај, нашавши се између две ватре: угарског краља Карла и брата му Милутина, па је решење нашао у помирењу с њим. Како је одиста дошло до мира између браће није познато, али је то учињено најкасније 1312. Успостављене су и старе границе, тако да се Рудник поново нашао у Драгутиновој области 1312. или почетком следеће године, кад се поуздано зна да су браћа сарађивала.

У то време Драгутин се припремао за напад на угарског краља, кад га је Милутин позвао у помоћ против хрватског бана Младена II Брибирског. Појединости овог сукоба остале су непознате, мада с разлогом можемо претпоставити да се окончао повољно за Милутина. То се види и по томе што је био у стању да свом тасту Андронику пошаље у помоћ одред од две хиљаде војника, а нешто касније и елитни одред српске властеле под командом великог војводе Новака Гребострека. Тај одред је врло успешно ратовао против Турака у Малој Азији, о чему са захвалношћу говори и Андроник II. Вративши се у Србију, одред је богато награђен и од византијског цара и од српског краља.

Наследници краља Милутина

Током дуге владавине краља Милутина питање његовог наследника решавано је неколико пута и на различите начине. По Дежевском уговору за наследнике су били предвиђени синови краља Драгутина, али кад су се 1301. браћа сукобила, тај уговор је изгубио важност. Тада се засигурно рачунало да ће Милутина наследити син Стефан, који је нешто раније кришом напустио двор кана Ногаја, где је боравио као талац. Пошто је био престолонаследник, поверене су му земље које је раније држала његова баба краљица Јелена. Стефан се као краљев наследник осећао сигурним све док је трајао сукоб између Милутина и Драгутина, али кад су се они измирили, његов положај је нагло пољуљан, јер су одредбе Дежевског уговора, изгледа, оживеле.

Стефан је и с друге стране био угрожен: како краљица Симонида није имала деце, њена мајка, византијска царица, претендовала је на то да српски престо наследи један од њених синова. Иначе, пре Симониде Милутин се женио бар три или четири пута. Пре него што је ступио на престо жена му је била Јелена, али се убрзо потом оженио угарском принцезом Јелисаветом, Драгутиновом свастиком. Ни са њом, међутим, није остао дуго већ је узео Ану, ћерку бугарског цара Георгија Тертера, да би најзад, из политичких разлога, закључио брак са малолетном византијском принцезом Симонидом.

У свим тим браковима, осим у последњем, Милутину су се рађала деца, међу њима и син

Константин, за кога се не зна ни када је рођен ни из ког брака. Старији син Стефан имао је заиста ваљане разлоге да се узнемири после Милутиновог помирења са Драгутином. Према писању архиепископа Данила II, властела је подстакла Стефана да збаци оца са престола, али је Милутин реаговао брзо и без милости. Упао је са војском у Зету (у првој половини 1314) и приморао Стефана да се повуче на другу обалу Бојане, а убрзо и да му се преда. Кад је Стефан приступио Милутину, пише Данило, отац је загрлио сина, али му није опростио. Наредио је да се везан одведе у Скопље и тамо ослепи. Том страшном казном Стефан би био трајно онеспособљен као претендент на престо. Из Скопља је Стефан са женом и два малолетна сина, од којих је један био Душан, будући први српски цар, отпремљен у Цариград и предат на чување Андронику II.

Исте године умрла је Милутинова мајка краљица Јелена у свом дворцу у Брњацима, а односи између Милутина и Драгутина поново су се заоштрили, али убрзо и изглађени без последица.

Прогонство Стефаново у Цариград покушала је да искористи царица Ирина и, очито не без сагласности српског краља, послала свог сина Димитрија у Србију, с намером да постане Милутинов наследник. Милутин је срдачно примио шурака, али »суровост и непријатност земље одбијали су га свом силином и спречавали да тамо остане и живи дуже времена«. Царица је остала упорна: сад је упутила старијег сина Теодора, али ни тај није опстао, тобоже из истих разлога. Очигледно је, међутим, да су разлози били много дубљи и другачији од оних које наводе византијски писци. У Србији се, наиме, већ одавно било дубоко укоренило схватање да српски краљевски престо припада само »изданцима светородног корена« — потомцима Стефана Немање и ником другом. Ово је постало јасно и саветници-

Међу многим задужбинама које је краљ Милутин обновио или подигао посебно се истиче петокуполна црква посвећена св. Георгију у селу Старо Нагоричино код Куманова. Њу је саградио најпре византијски цар Роман IV Диоген око 1070. године, али је краљ Милутин, затекавши је полусрушену, обновио 1313. Краљеви дворски сликари Михаило и Евтихије украсили су цркву фрескама 1317/1318.

ма младих византијских принчева, па су их вратили у угодну средину којој су припадали.

Изгледало је да се срећа све више окреће ка Драгутиновом сину Владиславу. Тешко оболео, краљ Драгутин се пред смрт 1316. године закалуђерио и постао монах Теоктист, али је пре тога, попут Стефана Немање, на сабору одредио за наследника сина Владислава. Тако је учвршћен положај новог српског владара, бар у области којом је владао његов отац. Ово тим пре што су, изгледа, била сређена и спорна питања са угарским краљем Карлом Робертом.

Није познато како су се развијали односи између Владислава и краља Милутина. У сваком случају, као господар Драгутинове области, Владислав је представљао сталну опасност за краља Милутина, но он ју је отклонио тако што је (под непознатим околностима) ухватио и заточио свог синовца и запосео његову област. Као будући наследник српског престола тада је истакнут Милутинов син Константин, за кога једино знамо да је пред крај очевог живота управљао Зетом. Владислав је пак остао у заточеништву до смрти свог стрица.

Савез против краља Милутина

Владислављево заточење и запоседање његове области изазвали су сукоб између српског и угарског краља. Милутин је тада без оклевања запосео Рудник и Липник, рударско насеље у Подрињу, град Мачву и Београд. Угарски краљ на то није одмах одговорио, али је почео да припрема јак савез против Србије, у коме су се нашли Филип Тарентски из Јужне Италије, папа Јован XXII и хрватски бан Младен II Брибирски, а покушао је да придобије и албанске феудалце.

Пред сам сукоб са том антисрпском коалицијом краљ Милутин се налазио у непријатељству са Дубровником, али је убрзо закључио мир и обезбедио се бар с те стране. Нешто дуже су потрајале борбе са Брибирцима, који су по трећи пут продрли у Хум и запоселили један његов део. Краљ Милутин је, међутим, из тог сукоба изашао као победник и заробио бановог брата Гргура и известан број њихове угледне властеле. Све је то приморало бана Младена да у лето 1319. понуди измирење. Милутин је то радо прихватио и Гргура ослободио заточеништва.

Није уродио плодом ни папин покушај да против Србије подстакне албанске великаше, међу којима су се налазили и родоначелници каснијих великих феудалних породица у Албанији. Папа се, наиме, обратио *кнезу Албаније* Радославу, *кнезу Дукље и Приморске Албаније* Владиславу Гономи, затим Виљему Бленишти, и Калојану Бленишти, Виљему Аријаниту, Павлу Матаранагу, као и тројици Мусакија, чији су поседи били далеко ка југу на реци Во-

Невелик број средњовековних сликара који су радили у Србији остављао је потписе на својим остварењима. Када су то и чинили, уметници су настојали да умање своје заслуге. Тако се сликар Јован потписао при дну фреске са ликом Богородице у цркви св. Димитрија Пећке патријаршије 1345. речима »Дар Божји из руке Јованове«. И у тој крајње уздржаној назнаци назире се ипак самољубље уметника поносног на своје дело.

јуши. Краљ Милутин је, вероватно, интервенисао и упутио своје одреде, па је северна Албанија и даље остала под његовом влашћу, коју је задржао и његов наследник.

Најтежи је био сукоб са угарским краљем, који је у јесен 1319. прешао са војском преко Саве, освојио град Мачву и кренуо долином Колубаре и Обне (можда Обнице). Убрзо се, међутим, повукао и Милутин је повратио изгубљене области, продревши све до обала Саве. Карло Роберт је поново кренуо, и то усред зиме. Угри су успели да уђу у град Мачву, Београд и неке друге градове које су раније држали, а онда су убрзо затим непријатељства обустављена. Краљ Милутин је задржао све земље које су и раније припадале српској држави, затим Браничево, Кучево и целу долину Велике Мораве, све до њеног ушћа у Дунав. Кад се томе придодају територије освојене од Византије на југу, види се да су за време краља Милутина границе српске државе осетно проширене.

Чести и дуготрајни ратови које је Милутин водио са свим својим суседима једва би били могући да српски владар није располагао значајним материјалним средствима. Део тих средстава обезбеђиван је, свакако, успешним ратовањем, али је знатно више стицано захваљујући напретку целокупне привреде тадашње српске државе.

Три медаљона са монограмом изнад двојног прозора у западном делу Грачанице (око 1320) још једном упућују на ктиторе ове манастирске цркве. Речи се повезивањем слова читају одозго надоле и са лева на десно: ст(е)ф(а)но(с) ўрешь кр(а)ль.

Од времена Стефана Немање до доласка на власт краља Милутина, што значи више од једног и по столећа, привреда у Србији је постепено али стално напредовала. Развиле су се и непрекидно развијале све привредне гране, нарочито половином XIII века, а прави плодови тог напретка постали су највидљивији на прелазу из XIII у XIV век. Споро али поуздано развијала се првенствено пољопривреда, најважнија привредна грана немањићке Србије.

Пољопривредна производња

У долинама појединих река, где су постојале обрадиве површине, изграђивала се и усавршавала жупска организација. Жупе су представљале географске и привредне средине, а са јачањем државе и територијално-управне јединице. Развој феудализма уноси у жупску организацију нове елементе, који постају видљиви кад је реч о праву коришћења појединих делова жупе. Феудални господари временом су запосели знатне површине жупа и обезбедили искључиво право њиховог коришћења. Преостали простор и даље су уживали земљорадници, али са мноштвом обавеза.

Земљорадничко становништво, које је постало феудално зависно, обрађивало је сопствене деонице земљишта и тиме осигуравало живот, али је истовремено било у обавези да обрађује и деонице својих феудалних господара или да им даје дажбине у натури. У XIII и XIV веку те дажбине су се допуњавале и расле, с тим што је све више маха узимало њихово убирање у новцу.

Земљорадници су гајили разне пољопривредне културе, првенствено озиму и јару пшеницу, јечам, раж и овас. Овас се, додуше, углавном гајио на поседима феудалних господара, док је сељаштво највише пажње посвећивало пшеници и јечму. Значајно место заузимало је и просо, које су стари Словени, међу њима и Срби, узгајали још у прадомовини, јер му је период вегетације кратак и не захтева ни добро обрађену земљу нити посебне услове за сетву.

Поред житарица, у Србији тога доба гајило се и поврће, понајвише купус, лук и нека

врста репе, затим сланутак, боб, можда и пасуљ. Главна индустријска биљка био је лан, који је имао улогу какву је у новије доба стекао памук. Гајила се и конопља, мада на мањим површинама, а такође и хмељ за справљање неке врсте пива, које су Срби познавали још у прадомовини. Пиво се производило и на манастирским властелинствима.

Временом су Срби научили и да узгајају разно воће: јабуке, крушке, шљиве, трешње, вишње, затим орах, кестен, лешник, оскорушу итд. У Приморју су гајили смокве, нар, бадем, лимун и поморанџу, а изузетан значај придавали су маслинама и виновој лози.

Дуж јадранских обала производња вина достигла је током XIII века знатне размере, тако да су се повремено појављивали и вишкови, нарочито у околини градова. Вишкови су понекад толико отежавали продају вина да су поједини градови доносили уредбе којима се забрањивао увоз »страног« вина, чак се ограничавало и само гајење винове лозе.

Виноградарство се постепено ширило према северним деловима српске државе, тако да се у крајевим освојеним од Византије крајем XIII и у првој половини XIV века винова лоза гајила на великим површинама. Постепено су образоване веће целине под виноградима у Метохији, на Косову, у долинама Западне и Велике Мораве и у Подунављу. Почетком XV века појављиваће се вишкови вина и у околини неких градова у унутрашњости Србије.

Неопходна пратећа делатност земљорадње било је сточарство. Свако сеоско домаћинство имало је понеко говече, најчешће пар волова за орање и вучу и једну или две краве за подмладак и млеко. Земљорадничка домаћинства држала су и ситну стоку, не тако ретко по 20 – 30 оваца, коза и свиња, а поред њих и живину, углавном кокоши. И ситна и крупна стока боравила је током целе године у близини домаћинства, а преко зиме по припремљеним склоништима.

На сценама Страшног суда представљене су разне казне које чекају људе због земаљских грехова. Један од таквих преступа била је и крађа туђе земље при заоравању. На фресци у Дечанима (1335 – 1350) приказује се кажњавање таквог грешника, али уједно и како је изгледало рало у XIV веку.

Српске средњовековне фреске превасходно приказују људске ликове. Само некада, нарочито у XIV веку, већа пажња се посвети животињском и биљном свету. Петао који кукуриче из сцене *Одрицање Петрово* у цркви св. Апостола Пећке патријаршије (око 1300) леп је пример како су сликари из епохе краља Милутина знали да једноставним сликарским поступком живописно прикажу једну домаћу животињу.

Другачије су узгајала стоку влашка домаћинства (*клетишта*), која су понајвише држала овце и коње. Влашка стока се прехрањивала претежно на пашњацима, летњим и зимским. Најбоља паша налазила се на летњим испашама (*планинама*), пашњацима, на надморској висини од хиљаду и нешто више метара. Ту су справљане знатне количине свежег и сушеног (тврдог) сира. Пошто се влашка стока највећим делом напасала на пашњацима, морала је током године да преваљује знатна растојања у потрази за пашом (тзв. сеобно сточарство). Зато је била прилагођена животу под тешким условима и кретању по планинским па и врлетним теренима, лако покретљива, отпорна на

све временске услове, али — ситна. Зато су, рецимо, влашке овце давале само невелике количине грубе вуне, али се зато користила и козја *кострет*.

Влашки коњи су исто тако били омалени и издржљиви, способни да се крећу стрмим стазама и лошим путељцима. Власи су користили коње за преношење својих ствари од испаше до испаше и за сношење сира са *планине* у низину, али и за најам — ради преноса трговачке робе. За такав посао организовали су караване од десетак-двадесет или више товарних коња и преносили најразноврснију робу из приморских градова у унутрашњост. Пратњу каравана сачињавали су Власи *поносници*, на челу са својим вођом *крамаром*.

Пољопривредна производња употпуњавала се пчеларством, познатим Словенима од памтивека, риболовом и ловом. Мед је замењивао шећер, док су потребе за воском у средњовековној Србији биле велике, а још веће по градовима широм Европе. Нарочита пажња посвећивала се пчеларству по црквеним и манастирским властелинствима, потрошачима велике количине воска за осветљавање цркава и у обредне сврхе.

На већим манастирским властелинствима постојала је посебна категорија зависних људи — *уљари*, који су се старали о манастирским пчелињацима (*уљаницима*) са много кошница (*улишта*). Пошто се потребе за воском и медом ни на тај начин нису могле подмирити, зависно становништво је било оптерећено и дажбином *десетак од пчела*, што значи да је свака десета кошница припадала господару властелинства. Захваљујући томе, на неким властелинствима, али и по селима, стварани су вишкови воска, тако да се могао извозити и у већа потрошачка средишта на страни. Као извозна роба, поред стоке и сточних производа, восак је увек био на великој цени и потражња за њим није јењавала током целог средњег века.

На фрескама религиозне садржине понекад неке појединости одсликавају свакодневицу људи средњег века. На фресци *Одрицање апостола Петра* у цркви св. Апостола Пећке патријаршије (око 1300) сликар је приказао малу групу људи која се греје око ватре. Нема сумње да је овако представљена сцена била инспирисана животом, а не строгим иконографским приручницима.

Манастирска властелинства била су заинтересована и за риболов, јер је риба у исхрани монаха заузимала значајно место. Подизани су чак и вештачки рибњаци у близини манастира, тако да се риба ловила кад затреба. У

Погрешно је уверење да средњовековни човек није опажао свет око себе. При представљању мора, као делу композиције Страшног суда у Грачаници (око 1320), анонимни сликар се показује као сјајан зналац рибљег света у морским дубинама.

средњем веку реке и језера (*блата*) су обиловала рибом, нарочито Скадарско језеро, мада за њим нису заостајала ни друга *блата*, која су настајала разливањем већих река, нарочито у сливу вечито немирне Велике Мораве.

Феудални господари осигурали су за себе искључиво право риболова на језерима и од тога стицали значајне приходе. То је био случај са Плавским језером и са језерима дуж Велике Мораве. Рибу је поприлично трошило све становништво, па и владарев двор, али се ту јела боља риба, понекад допремана чак са Дунава.

Значајни приходи остваривани су ловом: у то доба било је много ситне и крупне дивљачи. По доласку на Балкан Словени су чак затекли и две врсте дивљих говеда, од којих је предак

Посетилац који стрпљиво и без журбе посматра велике зидне површине испуњене фрескама у Грачаници имаће задовољство да уочи да су, бар неки, средњовековни сликари умели да гледају и обичне ствари око себе и да их верно насликају, као ову рибу из композиције Страшног суда.

неких врста домаћег говечета — *тур* (Bos primigenius) представљао реткост већ у XIII веку, што важи и за *зубра* (Bison europaeus). *Зубар* (бизон) и *тур* су са наших простора ишчезли вероватно већ у средњем веку. На њихово постојање још указују неки топоними, као што су Зуброва река (притока Раванице), Зубер-планина, Зуброво брдо, затим Турово, Турје, Турица, Турјане и сл.

Известан број топонима указује на то да је у средњем веку код нас било и даброва, чије се крзно веома ценило. Због крзна су ловљени још и медвед, вук и лисица, који су понекад умели да буду права напаст за сеоско становништво. Радо се ишло у лов на јелене и срне, ради меса и коже. Лов је био нарочито омиљен међу властелом, а месо племените дивљачи обилато се трошило на двору.

Лов на дивље звери био је опасан, али се исплаћивао. Властела је учествовала у свим врстама лова, који је представљао разоноду и забаву, али је истовремено служио и за одржавање телесне издржљивости и борбене способности. Захваљујући обиљу дивљачи, из Србије су извожена крзна медведа, вукова, лисица, видри и куна, а у великом броју зечје кожице, што је доносило добре приходе. Због свега тога феудални господари су у одређеним подручјима задржавали искључиво право лова, уступајући га само уз обавезу да добију четвртину улова.

Омиљен је био и лов са соколима на пернату дивљач. Српски владари и властела имали су посебне људе који су се старали о господаревим ловачким псима (*псари*) и соколовима (*соколари*).

На Страшном, последњем суду, веровало се у средњем веку, биће брижљиво измерена добра и зла дела човекова, да би после тога он кренуо пут раја или пакла. На фресци у манастиру Дечанима (1335 – 1350), приказујући мерење душа, живописац није само верно насликао тадашње теразије, већ је у слику унео и детаљ жанр-сцене: мали ђаво узалудно покушава да, качећи се за тас, претегну рђава дела душе којој се суди.

Занати и рударство

Уз пољопривреду су се природно развијали и занати. Сеоски живаљ је, првенствено за сопствене потребе, био вичан да прерађује вуну, лан и конопљу, да израђује разне алатке и оруђа од дрвета итд., али не и оруђе од метала. То је био посао сеоских ковача, који су се, иако и сами земљорадници, ипак претежно бавили својим занатом. По селима и манастирским властелинствима радиле су и друге занатлије — *зидари, дрводеље, грнчари, стргуни* (који су се бавили штављењем и прерадом коже), *уздари* и *седлари; шаваца* (кројача) је постојало неколико врста: *шавци кожушни* (кожухари) били су мајстори за израду кожуха, *шавци свитни* шили су одећу од тканине, а *шавци скорњани* су правили чизме. Изради оружја и бојне опреме поклањала се, наравно, изузетно велика пажња, па је на сваком већем властелинству било мајстора за прављење

Илустрација библијских догађаја била је прилика да српски сликари унесу и дах свакодневног живота у старе иконографске обрасце. Старозаветна прича о градњи вавилонске куле омогућила је дечанском уметнику непознатог имена да између 1335. и 1350. наслика и зидаре на скелама и носача камена на лествици.

стрела, лукова и штитова, док су се ковањем мачева бавили специјализовани ковачи — *мачари.*

Највећи број вештих занатлија постепено се населио по градовима, где срећемо још и *гребенаре, ткаче, цнгаре* (обућаре), *клобучаре,* који су израђивали капе, и *златаре.* Живот у градским насељима захтевао је и другачије снабдевање животним намирницама, тако да се у њима појављују месари, пекари, односно пекарице, пиљарице, крчмари и крчмарице. Све занатлије називане су општим именом *мајстори,* а они највештији, способни да обаве најсложеније послове из своје струке, звани су *протомајстори.* Под утицајем са стране, нарочито у Србију досељених Саса, неки занати добијају немачке називе, па се већ у средњем веку код нас помињу *шнајдери* и *шустери.*

Немачка стручна терминологија била је најраспрострањенија у рударству, пошто је по рудницима радио већи број Саса. Сматра се да су ти немачки мајстори-рудари дошли у Србију половином XIII века, а свакако пре 1254, што је дало снажан подстрек рударској привреди. Саси су донели бољу технологију и организацију производње и увели посебно устројство рударских насеобина. Најстарије и

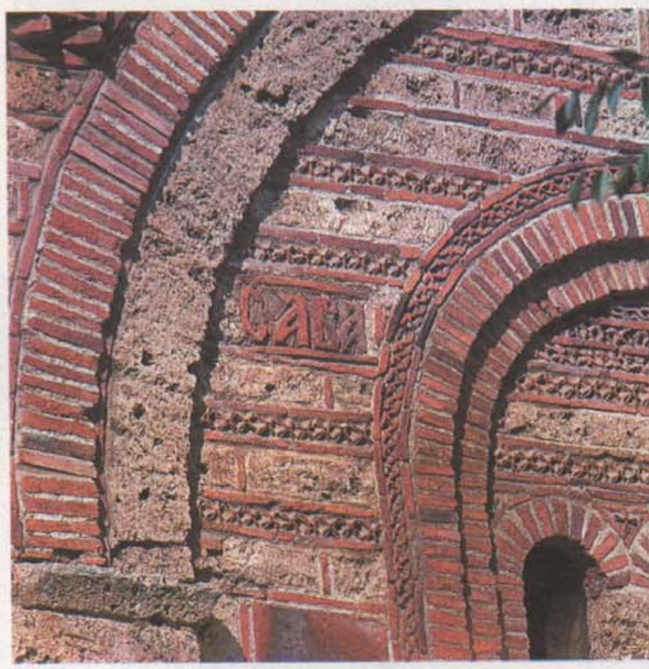

При подизању цркава у XIV веку градитељи су вешто слагали црвену опеку, окер камен и беле спојнице малтера, па су добијали врло сликовите фасаде. При томе су често у зидове уметали и посебне украсе од печене земље, па и натписе изведене опекама. На зиду цркве Богородице Љевишке у Призрену, саграђене око 1307, исписано је име призренског епископа Саве, који је са другим епископом Дамјаном помагао главном ктитору, краљу Милутину.

најзначајније насеље Саса налазило се у Брскову код Мојковца, а убрзо су основана и друга, међу првима на Руднику.

Искоришћавање рудних налазишта у Брскову није било дугог века, али су зато пронађена друга, још богатија. Најважнији су били рудници сребра, олова, гвожђа и бакра. Злата је било знатно мање, најчешће као примесе уз друге метале. Богата налазишта сребра и олова постојала су на Косову и Копаонику, у Подрињу и на Руднику, док су рудна богатства источне Србије мање коришћена.

Најбогатија налазишта сребра са примесама злата постојала су око Новог Брда у жупи Тополници, данашњој Кривој Реци, на Косову. У доба највећег искоришћавања новобрдских рудника српски владари су на име царина добијали годишње по сто до двеста хиљада дуката. Приходи од осталих рудника били су мањи, мада ипак знатни. Највише се издвајао Рудник, али су временом постајали све важнији и рудници на Копаонику, међу њима Трепча, Плана, Беласица, Ковачи, Ливађе, Запланина, Остраћи и Копорићи. Западно од Ибра било је налазишта на планини Рогозни. У истом подручју налазио се и вероватно највећи рудник гвожђа — Глуха Вас, односно Глухавица.

Велика манастирска властелинства користила су сопствене руднике гвожђа, па су тако Дечани имали рудник у Алтину (северна Албанија), а манастир Св. Арханђела код Призрена »на Трстеној«. Нешто касније (у XIV и XV веку) почела се вадити руда и дуж десне обале Дрине, где су се налазили рудници Липник и Трешњица, потом Црнча, Бохорина, Зајача и Крупањ. Ту се добијало сребро и олово, а на Руднику сребро, олово и бакар — око Великог и Малог Штурца. Најчешћи трагови рударске делатности ту се налазе око изворишта реке Јасенице и у долинама Деспотовице и Мајданске реке.

По ретким очуваним предметима црквеног намештаја види се да су у XIV веку радили за српске манастире и мајстори вични обради дрвета. Добар пример за овакво тврђење је седмоугаони сточић из манастира Дечана од буковине, са умецима од трешњевог дрвета, настао у XIV веку.

Новац, трговачки путеви и трговина

Рудари или власници рудника били су обавезни да дају владару приближно једну десетину ископане руде (*урбуру*), па су у његове руке доспевале знатне количине сребра и других метала. Своје сребро владар је износио на тржиште или, што је било уносније, претварао га у државну монету. Српски владари су чинили и једно и друго, али су радије ковали новац. Ковнице су постојале при сваком већем руднику сребра — у Брскову, Руднику, касније у Новом Брду, Плани и другде.

Бакарни и сребрни новац Немањићи су почели да кују првом половином XIII века, па су тако сачувани примерци новца краља Радослава, мада су то биле мале емисије. За време краља Уроша и његових синова, Драгутина и Милутина, исковане су велике количине сребрног новца, који је по изгледу, тежини и финоћи

Стојећи бронзани чирак за свеће, висине 130 см, из Дечана, јединствен је примерак средњовековних свећњака у нас. Изливен је у XIV веку, највероватније средином тог столећа и има леп украс. Ножице су у облику лавовских фигура, а на средини је изливена бронзана коцка са птицама и криновима.

сребра подсећао на млетачки грош (*матапан*). Осамдесетих година XIII века српски новац је радо прихватан као платежно средство и изван државних граница, чак у Венецији, која је због тога предузимала мере да спречи његов оптицај на својој територији.

Српски сребрни новац није дуго задржао добре особине које су га изједначавале са млетачким. Смањивала му се тежина, финоћа сребра се колебала, па је постепено губио конкурентну способност. У страним изворима српска монета називала се грош (*grossus*), обично уз помен места ковања (Брсково, Рудник) или видљивог обележја на новцу — застава, мач или крст. Поред гроша, за српску монету се употребљаво и назив denarii, а у земљи редовно *динар*, што је био њен званичан назив.

У почетку су српски динари били тешки приближно колико и млетачки *матапан* (2,178 грама), али су касније ковани и лакши, од приближно грам и по или само од једног грама. Већа обрачунска јединица називала се *перпера*, у коју се увек рачунало дванаест динара без обзира на тежину. Оваква обрачунска јединица била је корисна све док су динари били тешки око два грама, па чак и један и по, али кад је динар сведен на око један грам и мање, уведене су нове и веће обрачунске јединице. Ту су функцију преузели златан млетачки дукат, стварни или обрачунски, затим *унча* и *литра* сребра. Називи обрачунских јединица у сребру били су изједначени са називима основних мера за тежину, а задржан је и њихов међусобни однос: једна *литра* је увек имала дванаест *унчи*, а унча шест *аксађа*. Једна новобрдска *литра сребра* тежила је 337,24 грама, а *унча* 28,1. Временом је и *унча* примила особине обрачунске јединице која је увек имала двадесет динара, независно од њихове тежине, а *литра* 240 динара.

У годинама успешне владавине краља Милутина и ковање новца је доживело процват. Владар са круном, који седи на престолу држећи скиптар у десној и шар са крстом у левој руци, је краљ Милутин (1282 – 1321). Лепотом, занатском вештином, као и складном композицијом, овај новац надмаша остале оновремене.

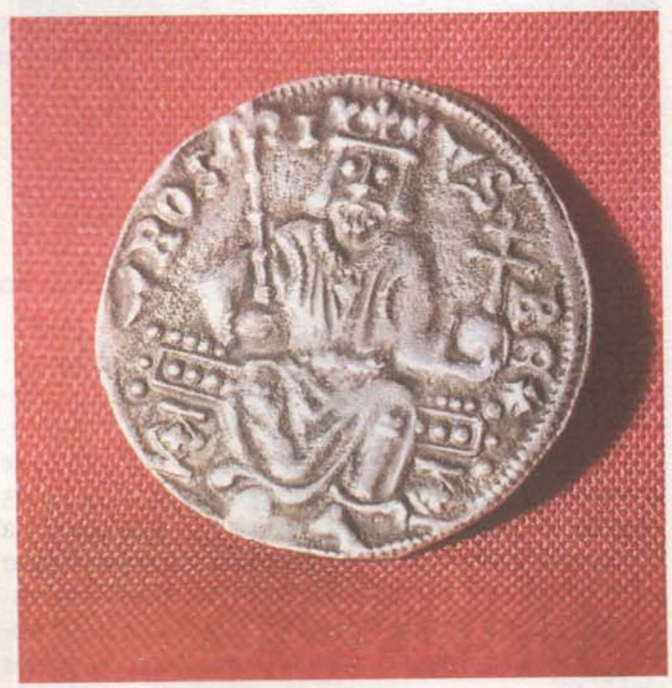

У највећем броју случајева српски ктитори су бележили свој донаторски подвиг клесањем дужег натписа на каменој греди изнад улаза у цркву. Тако је учињено 1312/1313. и у храму св. Георгија у Старом Нагоричину код Куманова, задужбини краља Милутина. У натпису се, као успут, бележи да је краљ победио Турке. Била је то најава велике најезде до које ће доћи већ за пола века.

Пуштање у оптицај већих емисија домаћег сребрног новца благотворно је деловало на развој привреде, првенствено трговине и саобраћаја. Главни правци којима се роба преносила из Србије нису више пратили само трасе старих римских путева већ су се поглавито усмерили према градовима на источној обали Јадрана. Били су то, у ствари, каравански путеви, погодни за кретање товарних животиња и њихових пратилаца, али неподесни за кола са запрегом.

Кад је било могуће, коришћени су и стари римски путеви, нарочито деоница *Цариградског* (војничког) *друма* од Београда преко Гроцке, Браничева, Ћуприје (Равно), Ниша и Беле Паланке за Софију и Цариград. Део тог пута дуго се налазио изван граница српске државе или на самом њеном рубу, али се после освајања краља Милутина и то променило.

Живљи и прилично редован саобраћај између приморских градова и унутрашњости обављао се у неколико устаљених праваца. Један каравански пут водио је од доње Неретве преко Коњица за Високо и Олово, одакле се ишло или у Зворник или у Сребреницу. Из Зворника се преко Дрине улазило у Србију за пут до Рудника, а северним правцем за Угарску.

Једно од главних исходишта караванских путева био је Дубровник. Из њега се роба најчешће отпремала *Дринским путем* (via Drina) за Требиње, Билеће, Гацко, Тјентиште, Фочу и Вишеград, где се прелазила Дрина. Посебан значај имала је траса од Фоче уз Ћехотину за Пљевља и Полимље, обично у Пријепоље. У Полимље се стизало и *Никшићким путем (*via Anagasti) или *Језерским путем* (via Jesera), који је спајао Дубровник, Требиње и Никшић, а из Никшића једним правцем на Шавник и Језера (Дробњаке), па преко Таре до Лима, док је други крак водио за Морачу, Брсково код Мојковца и манастир Светих Апостола у горњем Полимљу (Бијело Поље). Из Полимља се роба отпремала у разним правцима, најчешће за Сјеницу, Рас и долину Ибра.

Из долине Ибра путеви су се гранали на више страна: од Звечана или Трепче за Приштину, Липљан, Скопље и даље на југ, а из Приштине и Липљана ка истоку за Ново Брдо. Од Ибра на исток водио је један правац доли-

ном Топлице према Нишу, други на север преко Брвеника у долину Западне Мораве и одатле до Рудника.

Градови у Зетском приморју, Котор, Будва, Бар и Улцињ, били су повезани и копном и морем, а између њих и *тргова* око Скадарског језера, Светог Срђа, Дања, Скадра и Дриваста, постојале су живе и добре везе. Из овог подручја роба је слата у унутрашњост преко Дања или преко Рибнице. Из Рибнице је постојао смер уз Морачу на Брсково до манастира Светих Апостола у Полимљу, док се другим правцем путовало за Плав и Пећ. Роба која је преко Дања отпремана у унутрашњост преношена је путем све до Светог Спаса на Дриму, а онда даље уз Дрим до Призрена.

Значај ове саобраћајнице порастао је кад су Косово и Метохија постали најважније привредно, културно и политичко средиште српске државе. Био је то добро познат *Зетски пут*, који је повезивао најбогатије крајеве у унутрашњости са развијеним привредним центрима у Зети и Зетском приморју. Призрен је представљао важно чвориште путева за Пећ, Косово, Тетово, Скопље и Зету. Постојао је жив саобраћај и на правцу Призрен-Приштина-Трепча, па се у многим српским исправама помињу *Трепчански пут* и *Призренска цеста*.

Са ширењем српске државе ка југу проширивала се и постојећа мрежа путева, међу којима су најзначајнији водили долином Вардара и Струме, повезујући градска насеља у данашњој Македонији са Солуном и другим градовима на обалама Егејског мора.

На каравански путевима робу су преносили углавном коњи, који су могли понети товар од око 120 килограма. Трошкови преноса једног коњског товара на већа растојања били су високи, чак око једне трећине, па и половине тржишне вредности коња. Трошкови преношења соли обрачунавани су обично у натури: од целокупне количине соли половина је припадала *поносницима*, а половина је остајала власнику. Пошто су транспортни трошкови били тако високи, пренос јефтине и кабасте робе није био исплатив, а кад се то ипак чинило, роба је постајала осетно скупља.

Трговци из приморских градова најчешће су по Србији куповали и извозили у Приморје кожу и крзна домаћих и дивљих животиња, восак, сир, па и живу стоку, док су житарице углавном преузимане у местима где су се укрцавале у бродове. Најбоља зарада остваривала се у трговини сребром, оловом и бакром набављеним у Србији, а продаваним по приморским градовима, Венецији и Јужној Италији. Таквим пословима бавили се најбогатији трговци из Котора, Дубровника и неких других приморских градова, који су имали много новца и разгранате пословне везе, а кад затреба, могли су да обезбеде и велике кредите.

Добит се, наравно, остваривала и увозом и извозом робе. Трговци из приморских градова су, поред соли, допремали у Србију квалитетна вина (*малвасија*), разноврсно оружје израђено на Западу, финије вунене тканине и свилу, али и јефтине шарене тканине доступне сиромашнијим слојевима; затим златан и сребрн накит, златно, сребрно и позлаћено посуђе, бисер, драго камење, корале, јужно воће, маслиново уље, рибу, зачине, мирисе, стаклене посуде, као и разне предмете од метала. Трговина луксузним предметима порасла је нарочито са развитком рударства у Србији. У XIII и XIV веку најактивнији су били трговци из Дубровника и Котора, али и из других приморских градова. Недовољно се зна о размени између српских и византијских трговачких центара, али је она свакако била знатна. Временом се по појединим насељима у унутрашњости Србије почео стварати и слој домаћих трговаца, мада они нису располагали већим капиталом.

Приликом приказивања догађаја описаних у јеванђељима, средњовековни сликари нису настојали да оживе атмосферу од пре више столећа. Они су замишљали јеванђеоска збивања као да се дешавају у њихово време, па су их тако и сликали. Зато сцена *Свадба у Кани Галилејској* из Грачанице (око 1320) може да дочара како су изгледали свечани обеди у XIV веку.

Повеља Стефана Немањића о пријатељству и трговини са Дубровником

У име Оца и Сина и Светога Духа ја, велики жупан Стефан, са својом децом, кунем се кнезу дубровачком Жану Дандолу и свој општини града Дубровника у Бога и Свету Богородицу и у часни и животворећи крст Господњи, и у света јеванђеља и у светих дванаест апостола и у светих четрдесет мученика и у 318 светих отаца. Кунем вам се без икакве обмане да сам вам пријатељ ја и моја деца, док сте искрени.

И ако неки ваш непријатељ побегне у моју земљу, да вам га дам ако ће вам што напакостити из моје земље.

И да иду ваши људи по мојој земљи са робом без икакве бојазни, и да им не буде никаквог насиља, него да продају и купују слободно, а оно што је по закону трговачком у мојој земљи да ми дају.

И да не гони Србин Влаха (Дубровчанина) без суда, него ако се учини неправда између Града и моје земље, да се састају судије где је по закону и да пресуђују а да не буде насилног одузимања имовине.

Ако ли ово преступим, да ми Бог суди и Света Богородица.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*

Тргови и градови

Роба која се довозила или одвозила из Србије, као и она у унутрашњем промету, није се продавала само по градовима већ и по мањим насеобинама која су називана *тргови.* На *трговима* се куповина и продаја обављала увек истог дана у седмици, обично недељом. *Тргова* је већ у XII веку било широм земље. Стефан Немања је потчинио манастиру Хиландару село Ходчу (данас Велика Хоча у Метохији), у коме се *трг* одржавао недељом. Почетком XIII века Хиландар је добио од великог жупана Стефана село Книну и *трг* Книнац (данашња Клина на Косову), са свим приходима који су одатле потицали.

Град Маглич са својих осам кула и одбрамбеним зидинама издиже се и данас изнад Ибра. За разлику од многих других српских средњовековних утврђења, о њему се очувао помен из раног XIV века. У житију Данила II каже се да је овај српски архиепископ у Магличу подигао прекрасна здања, а да је храму св. Георгија у граду поклонио богослужбене књиге и друге црквене потребе. У унутрашњости града очували су се само темељи богомоље и некадашњих здања.

Поред Ходче и Книнца временом ће се *трг* образовати и у Пећи, која се тада налазила у саставу Жичког властелинства. Жичи је припадао и *трг* у селу Брестници у долини Груже, односно у старој жупи Борчу, док је манастир светога Стефана у Бањској имао село Крушево са *тргом* (у Плаву), али се ни Крушево ни Брестница нису развили у већа насеља. Од свих *тргова* најпознатији су били Дријева на доњој Неретви и Свети Срђ на Бојани, где се продавала со. Извоз соли у унутрашњост Србије био је под контролом државе, због убирања царине. Приликом продаје соли владару је припадала једна десетина тог траженог и неопходног артикла. Према схватањима која су се временом учврстила, со је могла да се извози у Србију само из четири *трга:* Дријева, Дубровника, Котора и Светог Срђа на Бојани.

Осим на *трговима,* у средњовековној Србији куповина и продаја вршиле су се и у град-

ским насељима, било одређеног дана у седмици, било свакодневно. По начину настанка и по њиховим претежним обележјима, у Србији је постојало неколико врста таквих насеља. Посебну групу су сачињавала она у Приморју и Зети, међу којима су били најзначајнији Стон, Цавтат, Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст, Дањ и Сард. У тим градовима живели су остаци романизованог становништва, познати из српских извора као *Латини,* а као узор за организацију унутрашњег живота служили су им градови по Италији.

Друга група обухвата градове у унутрашњости које је Србија освојила од Византије током XIII и првом половином XIV века. У састав српске државе сразмерно рано су ушли Призрен, Липљан и Ниш, који је Србији припадао повремено, затим Скопље, Велес и Штип. Живот је у њима био уређен на сличан начин као у византијским градовима.

Трећу групу градских насеља чине она на чије су уређење утицали Саси. Били су то пре свега значајнији рударски центри: Брсково, Рудник и Ново Брдо, вероватно Трепча и Плана.

Посебну групу градова сачињавала су јака утврђења на важним стратешким тачкама, поред којих се развијало подграђе: Рас, Звечан, Брвеник и многа друга.

Најзад, последњу групу чине најмлађи градови, развијени самостално захваљујући полету привреде свог подручја, на пример, Лесковац, Сталаћ, Крушевац и Прокупље.

У свим трговима и градовима владару је припадала царина на робу која се продаје и купује (око једне десетине од вредности робе). Убирање царине владар је поверавао закупцима, који су му унапред исплаћивали процењену уговорену суму.

Велики градитељски понос у доба Немањића била је припрата Пећке патријаршије, коју је саградио архиепископ Данило II између 1330. и 1337. године. На високим мермерним стубовима, отворена, пуна светлости, припрата је са пиргом испред била много хваљена. Време је уклонило трагове о пиргу, а на припрати су око 1560. зазидани сви отвори, па је изгубила своју некадашњу лепоту. Изглед славне припрате ипак се назире на ктиторском портрету архиепископа Данила II у пећкој Богородичиној цркви из око 1332.

Управа у градским насељима није била једнообразна. У приморским је видно место припадало скупштинама, већима, судијама и кнезу, који је био потчињен српском владару. У градовима освојеним од Византинаца најистакнутије место у управљању припадало је *кефалији*, изгледа и кнезу, док је утврђењем командовао војни заповедник. У рударским насеобинама владарев представник био је кефалија, касније војвода, али су значајно место у управи имали кнез и веће од дванест *пургара*. Градовима са првенствено војним карактером управљао је заповедник који је, према неким обавештењима, носио титулу *челника*. Челник Муса је, на пример, управљао Звечаном а потом Брвеником, док је после њега у Звечану био челник Милош Повик или Повић.

Није довољно познато како је била организована управа у најмлађим градским насељима. Управа у Београду, који се дуже времена налазио под српском влашћу за време краља Драгутина, а сто година касније под влашћу деспота Стефана Лазаревића, имала је специфичан карактер због тога што се у њему налазио владарев двор, са сопственим управним апаратом.

Манастир Хиландар на Светој Гори (Халкидичко полуострво у Грчкој) основали су св. Сава Српски и св. Симеон Мироточиви последњих година XII века. Краљ Милутин је 1293. саградио у манастиру нову цркву, намесТО мање својих славних предака и уз њу сва потребна здања. У њему су радили знаменити књижевници Доментијан и Теодосије. Кроз векове Хиландар је богатио своје ризнице и данас поседује најпотпунију и најдрагоценију збирку уметничких дела од XIII до XVIII века. Манастир је био заштићен кроз цео средњи век високим кулама — св. Саве, св. Георгија, св. Николе и другим, а данас је најупечатљивија кула св. Саве.

Ктиторска делатност краља Милутина

Захваљујући развоју привреде средњовековне Србије у другој половини XIII века, нарочито развитку градова и тргова и отварању многих рудника и ковница новца, у ризнице српских краљева сливале су се све веће количине племенитих метала, златног и сребрног новца. Знатнији приходи омогућавали су владарима да, поред осталог, увећавају и јачају во́јску и — што је готово једино остало видљиво до данас — подижу велелепне цркве и манастире.

Располажући у своје време још сразмерно скромним средствима, краљ Владислав је подигао манастир Милешеву, у којем су почивале и мошти светога Саве. Његов млађи брат краљ Урош I сазидао је Сопоћане, где је и сахрањен. У истом манастиру налазио се и гроб његовог оданог сарадника архиепископа Јоаникија I. Жена Уроша I, краљица Јелена, изградила је манастир Градац на Ибру, такође с намером да у њему буде сахрањена.

Највећу делатност ове врсте остварио је краљ Милутин. Њему се приписује подизање око четрдесет цркава и манастира, што није лако проверити, али је извесно да је он заиста омогућио да се саграде или обнове многи манастири. Чинио је то и у Јерусалиму, Цариграду, Солуну и Светој Гори. Велики радови обав-

Желећи да своју личност повеже са оснивачем династије Немањића, краљ Милутин је 1313/1314. саградио малу, али веома складну цркву на десетак метара од Немањине Богородичине цркве у Студеници. Иако је званично храм посвећен Јоакиму и Ани, Богородичиним родитељима, остао је превасходно познат као Краљева црква. Упечатљив портрет краља Милутина са макетом цркве из око 1315. свакако је допринео овом популарном називу студеничког храма.

Цркву св. Јоакима и Ане саградио је краљ Милутин у Студеници између 1. септембра (када је почињала нова година) 1313. и 31. августа 1314. Мала црква, скоро квадратне основе (4.20 × 4.40 м), због свога склада изгледа као једним замахом створена. Купола црвене боје одудара од белине осталих фасада, али се сматра да је првобитно баш тако била обојена, како би личила на куполу Богородичине цркве, Немањине задужбине.

љени су у Хиландару, где је уместо старе подигнута нова црква, која и данас постоји. Манастир је опасан чврстим зидинама, тако да се претворио у праву тврђаву са високим кулама (*пирговима*). У манастирском кругу сазидане су »многе царске палате и изванредне ћелије за пребивање монаха«. Манастирска тврђава требало је да штити монахе од напада пљачкаша, који су у то време угрожавали Свету Гору, па је из истих разлога подигнута и тврђава на морској обали, »код места званог Хрусија«, са црквом посвећеном Вазнесењу Христовом.

Највећи број цркава Милутин је саградио у својој држави, обраћајући посебну пажњу угледним црквама — епископским катедралама. У Призрену је подигнута Богородица Љевишка, катедрална црква Призренске епископије, на Косову Грачаница, седиште Липљанске епископије, а у Скопљу Богородица Тројеручица, седиште Скопске епископије, касније митрополије. У исто време обновљена је Жича, као једно од два седишта Српске архиепископије. Милутинов брат Драгутин омогућио је да се у Моравици код Ариља сазида црква посвећена светом Ахилију, за седиште Моравичке епископије а, како изгледа, и црква Успења Богородичиног у Београду, седиште Београдске митрополије.

Најпознатија задужбина краља Милутина је храм посвећен светом Стефану у Бањској, где је и сахрањен, у коме је извесно време било седиште Бањске, односно Ибарске епископије. Његовом заслугом обновљени су и подигнути манастир Светог Ђорђа — Горга код Скопља, црква Светог Константина и Светог Јована Крститеља, такође у Скопљу, манастир Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, Светог Николе у Кожљу на Вардару и Светог Никите у околини Скопља. Милутин је обновио и цркву Светог Ђорђа у Ораховици, у жупи Дабру, и подигао прелепу цркву посвећену св. Јоакиму и Ани у Студеници, познату као *Краљева црква.* Тиме се, међутим, списак храмова које је краљ Милутин саградио, обновио или обилато потпомогао не исцрпљује.

Као ктитор, Милутин се старао да цркве и манастири буду опремљени нужним предметима и богослужбеним књигама, али и да располажу неопходним средствима за издржавање монаха. Угледније црквене установе добиле су пространа властелинства, са много села и катуна. Једно од највећих било је властелинство манастира Светог Стефана у Бањској, које је обухватало преко седамдесет села и осам влашких катуна са више од пет стотина домаћинстава. Приходи од толиког броја земљорадничких и сточарских насеља били су заиста велики, али не и једини којима је располагао манастир у Бањској.

Краљ Милутин је својом ктиторском делатношћу стекао изванредне заслуге за Српску цркву, која га је после смрти прогласила светитељем, упркос томе што је његов приватни живот био веома буран. Међу канонизованим члановима династије Немањића он је стекао угледно место и постао познат као *Свети краљ.*

Нова остварења у српској књижевности

Ширењем граница српске државе у доба краља Милутина проширена је и јурисдикција Српске архиепископије, тако да је црква у целини вишеструко ојачала. То је подстакло и живљи књижевни рад.

Литургијска реформа и увођење светогорског богослужења умножили су превођење текстова верске садржине, али и световних дела византијске књижевности. Изгледа да је у првој половини XIV века извршена и ревизија старословенских превода најважнијих богослужбених књига, пре свега јеванђеља, апостола и псалтира.

Поред преводилачке делатности и ревизије старих превода дошло је до полета и видљивих новина у изворној српској књижевности. То се најпотпуније изразило у делима књижевника и хиландарског монаха Теодосија, који је писао житија, похвале и службе, међу којима су најпознатија *Житије светога Саве, Служба*

светом Симеону и *Служба светом Сави.* Теодосијево оригинално дело је и *Житије светог Петра Коришког*, у којем видно место припада психолошким разматрањима и описима природе. У Теодосијевом *Житију светога Саве* постоји јунак као у каквом роману, а причање је живо, са пуно појединости и топлине. Теодосије је, без сумње, један од најдаровитијих и најбољих писаца средњовековне Србије.

У доба краља Милутина започео је своју богату и разноврсну делатност архиепископ Данило II. Столицу црквеног поглавара заузимао је од 1324. до 1337, али је политичку и монашку каријеру започео знатно раније. Данило је потекао из угледне властеоске породице (рођен је око 1270) и већ у младости стекао добро образовање. Постао је дворанин краља Милутина, и то један од најповерљивијих (*унутрашњих*), али му се служба на двору није свидела, па се замонашио. Захваљујући својим способностима постао је игуман манастира Хиландара (1305), који је са успехом водио и бранио од напада Каталанаца. Имајући у њега велико поверење, краљ Милутин га је позвао у Србију и поставио за епископа бањског, где је он руководио и изградњом манастира Св. Стефана у Бањској и чувао краљеву ризницу. Данило се касније вратио у Хиландар и отпочео књижевни рад, али га је краљ по други пут позвао и поставио за епископа хумског (1317–1324). После тога Данило је изабран за српског архиепископа.

Међу најумније људе средњовековне Србије с разлогом се убраја архиепископ Данило II (управљао српском црквом између 1324. и 1337). Био је дворанин краља Милутина, игуман Хиландара, епископ бањски и хумски, потом архиепископ. Храбар као ратник, борећи се у Хиландару против Каталана, вешт дипломата у краљевој служби, прославио се и као књижевник својим чувеним *Животима краљева и архиепископа српских.* У Пећкој патријаршији подигао је цркве Богородице и св. Николе, као и раскошну припрату. На портрету из Богородичине цркве у Пећи (између 1330–1337) приказан је у скромној одећи, са моделом својих пећких задужбина.

У току свог плодног живота Данило се истицао не само као монах него и као војник, а учествовао је и у најодговорнијим дипломатским мисијама, на пример, кад је требало измирити браћу Милутина и Драгутина или оца и сина — Милутина и Стефана Дечанског. Истовремено је учествовао у руковођењу најкрупнијим градитељским подухватима, као што су манастири у Бањској, Дечанима и Пећи. Српску књижевност је обогатио написавши житија краља Уроша, краља Драгутина, краљице Јелене, краља Милутина, архиепископа Арсенија I, Јоаникија I и Јевстатија I. Сва су та житија драгоцена књижевна остварења и важни историјски извори. Остала житија у *Даниловом зборнику*, познатом под називом *Животи краљева и архиепископа српских,* написали су настављачи његовог дела (последња два житија су краља Душана и патријарха Јефрема).

Законодавна делатност краља Милутина

У динамичној спољној и унутрашњој политици Милутинове Србије било је много посла и у дворској канцеларији, у којој су се налазили добри познаваоци западне и источне дипломатије, грчког и латинског језика, јер су односи одржавани и преписка вођена са обе стране. Највише је ипак било послова у краљевој *српској канцеларији*, где су издаване повеље и хрисовуље световним лицима, властели и црквама. У тој канцеларији написано је заиста много исправа са веома лепим *аренгама* (уводима), које представљају својеврсне књижевне саставе. Повеље су углавном издаване да би се нечија права потврдила или ради додељивања повластица, а најчешће да би се потврдили земљопоседи са зависним људима, већ стечени или даровни. Оваквим исправама регулисана су многа питања из свакодневног живота, нарочито обавезе и права припадника појединих категорија становништва.

Одредбе о обавезама и правима, било да су потицале из обичајног права или су уведене тек за време краља Милутина, а потом записане у одговарајућу исправу, представљале су

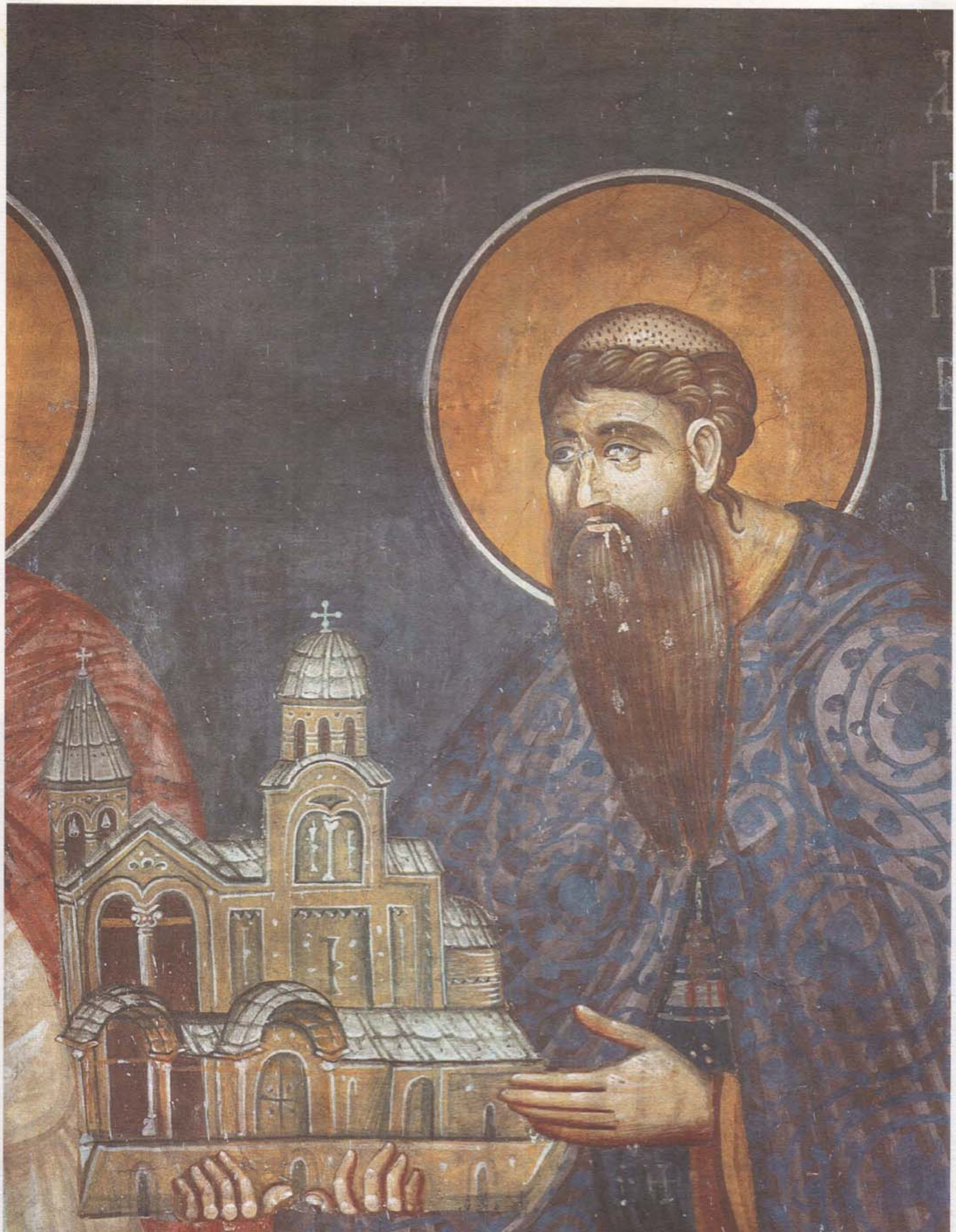

својеврсне *законе*. Неки од тих *закона* утврђивани су једном јединим реченицом, док су други бивали знатно опширнији и састојали се од десетак и више одредаба. У потврђивању, а вероватно и у састављању многих *закона* видно место припадало је краљу Милутину. Његови наследници, најпре Стефан Дечански, а потом и цар Душан, с дужним поштовањем и уважавањем позиваће се више пута на »законе светога краља Милутина«.

Законима светога краља били су, између осталог, одређени судски поступак, састав и рад пороте. Установа пороте код Срба потиче из далеке прошлости и представља тековину словенске културе. Њена суштина састојала се у обавези оптуженог да се са утврђеним бројем људи који га добро познају закуне да није крив. Уколико се сви поротници прописно закуну да је оптужени невин, ослобађали су га кривице, али ако само један поротник одустане од заклетве — оптужени би се сматрао кривим и бивао би осуђен. Избор поротника није био ни лак ни једноставан, будући да је друштво средњовековне Србије било издељено на многе сталеже са различитим правима и обавезама. Краљ Милутин је ово разрешио тако што је спровео начело припадности сталежу, па су великој властели поротници били из редова велике властеле, *средњим људима* припадници њиховог сталежа, а потчињеним себрима поротници су били себри.

Велике тешкоће на суђењима стварала је припадност различитим етничким групама и групама са посебним правима, као што су трговци из приморских градова или рудари Саси. Уколико су парничари припадали различитим групама с посебним правима, половина поротника се бирала из једне групе, а друга половина из друге. На образовање таквих мешовитих судова утицала је пракса са српско-дубровачких граница, где су спорови решавани *на станку*, односно на пограничном суду мешовитог састава.

На своду западног дела цркве св. Димитрија у Пећкој патријаршији око 1345. насликан је *Сабор краља Милутина и Стефана Немање као монаха Симеона.* Уз њих су приказани представници племства и монаштва. Представа овог сабора, у коме светитељ и оснивач династије симболично устоличава краља Милутина, још је један пример како се култ Немање неговао код његових потомака.

»Византинизација« Србије

Византија је деценијама, па и вековима, вршила снажан и разноврстан утицај на Србију. Путеви којима је тај утицај продирао били су многобројни и различити. Под непосредним и најснажнијим упливом налазила се Српска црква, која је припадала сфери Источне хришћанске цркве, на челу са васељенским цариградским патријархом. Верско учење, богослужење и коришћење црквених књига било је исто и у Србији и у Визнатији, а разлике су сведене углавном на разлике у језику — грчком и српском. Византијски утицај оставио је највидљивије трагове у српској књижевности, сликарству, архитектури и музици, не спутавајући истовремено стваралачке способности српских уметника. Још дубље трагове оставила је рецепција византијског права, на првом месту увођењем *Крмчије* или *Номоканона* светога Саве, а у извесној мери и *типика* (»устава«) појединих манастира у Србији. Византијски утицај могао је привремено да ослаби, као што се то десило почетком XIII века или у периодима ратних сукоба, али се никада није угасио. Веома снажан подстицај добио је пред крај XIII века, тачније после женидбе краља Милутина византијском принцезом Симонидом.

Заокрет је извршен прилично нагло, па се према неким описима већа пажња обраћала форми него садржини. До највидљивијих промена дошло је у изгледу и опремању владаревог двора, у дворској етикецији, одећи, владарским ознакама (*инсигнијама*), које се код краља Милутина готово ни по чему нису разликовале од инсигнија византијских царева. За њихову употребу подстрек је долазио од царице Ирине, мајке краљице Симониде. Она је свом зету краљу Милутину послала скупоцену капу »украшену драгим камењем и бисерима«, безмало исту онакву какву је носио њен муж, цар Андроник II. Није се ипак све сводило само на

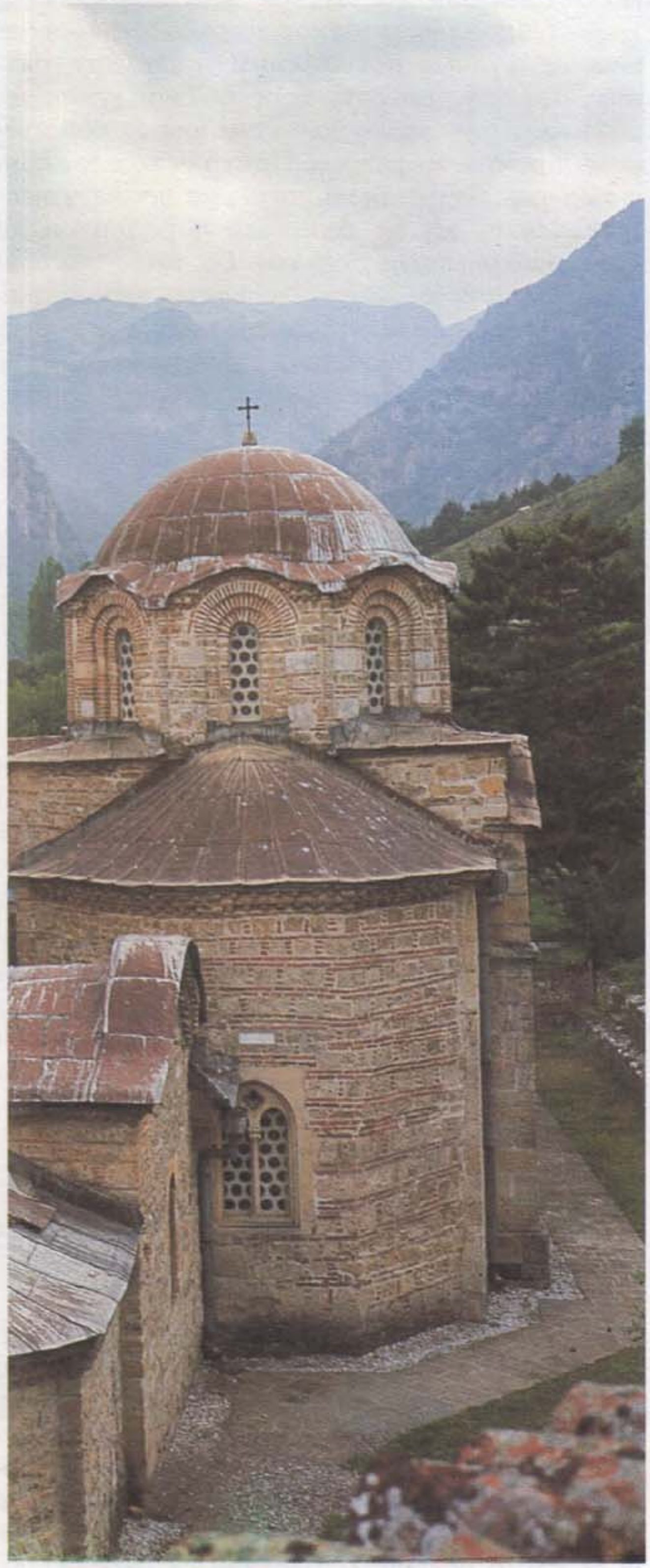

Следећи пример архиепископа Арсенија I, његови наследници у Пећкој патријаршији чинили су многе прилоге манастиру при коме се налазило седиште Српске православне цркве. Архиепископ Никодим је са северне стране цркве светих Апостола саградио између 1321. и 1324. храм св. Димитрија, светог ратника и заштитника града Солуна.

промене у форми. Прихваћене су и неке византијске установе које су могле бити корисне српском владару и држави. У крајевима освојеним од Византије затечена је и задржана установа *проније*, условног земљопоседа са зависним људима потчињеним *пронијару*, ратнику (витезу, ритеру) који је био дужан да обавља војну службу као коњаник са сопственом опремом и оружјем. Приходи које је добијао од зависног становништва на *пронији* омогућавали су му да издржава породицу и да уредно обавља војну службу. Са дозволом владара *пронију* је могао наследити пронијаров син или неки рођак, под условом да је способан за војну службу, али се *пронија* никада није могла претворити у баштину којом баштиник располаже по свом нахођењу.

Српски владар је био заинтересован да се очува пронијарски систем, пошто му је то омогућавало да непосредно располаже већим бројем професионалних ратника, упућених да ревносно врше војну службу. *Пронија* се због тога врло брзо проширила из новоосвојених крајева у матичне српске земље, где су српски владари још располагали позамашним земљишним фондом, који су могли делити способним ратницима, пре свега *пронијарима*. После поделе земљишта владару је и даље припадало право располагања, па је *пронију* могао одузети од *пронијара* и без неке његове кривице, што са баштином никада није био случај.

Из византијске провинцијске управе прихваћена је и установа *кефалије* (главара), владаревих изасланика који су у његово име и по његовом овлашћењу управљали појединим градским насељима и околином. Као владарев изасланик, *кефалија* се налазио на челу свих војних и цивилних послова у повереном му граду и подручју. Био је то *локални кефалија* као и у Византији, док су већим или историјским областима понекад управљале *опште кефалије*. Историјском облашћу Зете, пред крај живота краља Милутина, уместо *младог краља* (Стефана) који је заточен у Цариграду, управљао је *општи кефалија* Илија.

Поред новина унетих у војну организацију и локалну управу под утицајем из Византије дошло је и до промена у раду дворске канцеларије, посебно у стилизовању краљевих писама и повеља. Некако у то доба стекли су се и услови за увођење византијске титуле *логотета*, коју је носио старешина владареве канцеларије, и титуле *протовестијара*, који се бринуо о владаревим финансијама. У исто време снажно се истиче високо порекло владалачке власти, углед српског краља и високо место у хијерархији европских владара. Краљ Милутин је зет и *син* владајућег византијског цара Андроника II и *брат* Андрониковог сина и савладара цара Михаила IX. Као *син* и *брат* византијских царева, Краљ Милутин се више не заклиње дубровачком кнезу и властели да ће поштовати повластице дубровачких трговаца у Србији, већ им уместо заклетве ствара и *чини милост* да могу несметано трговати и пословати у Србији. Процес »византинизације« заиста је добио замах после женидбе краља Милутина Симонидом, што не значи да није било и јаких утицаја са Запада.

Догађаји на западним границама

Дугогодишња владавина краља Милутина, иза које су остали дубоки и трајни трагови, завршила се нагло и неочекивано. Краљ се изненада тешко разболео и његова агонија је дуго потрајала. Последње дане провео је у Неродимљу, изгубивши пред смрт и моћ говора. У таквим околностима централна власт у Србији је нагло ослабила. Настали су нереди, дошло је до великих пљачки, око плена су се тукли читави одреди војника. Била је угрожена чак и погребна поворка са краљевим телом, на путу из Неродимља у Бањску, али је енергичним дејством епископа Данила ипак безбедно стигла до манастира и сахранила краља.

Непосредно после смрти краља Милутина (29. октобра 1321) крајње се заоштрило питање његовог наследника. Од 1319. наследником је сматран млађи Милутинов син Константин,

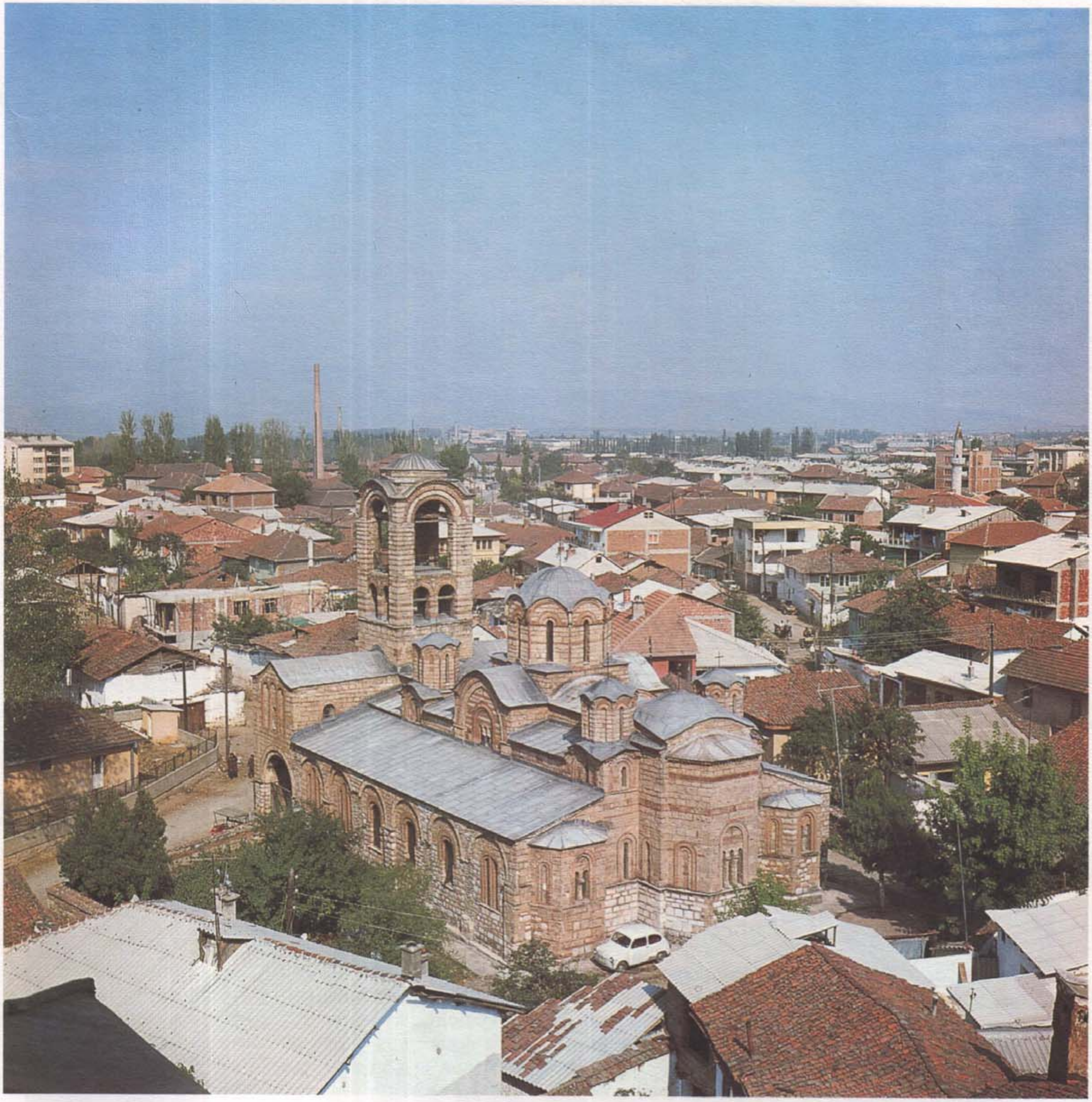

Цркву Богородице Љевишке у Призрену обновио је 1306/1307. краљ Милутин, на темељима једног тробродног храма. То је условило и њен изглед, јер је саграђена издужена петобродна грађевина са пет купола и са отвореном спољашњом припратом. По сликаном натпису у тој припрати сазнајемо да се градитељ звао Никола, а да је водећи сликар фресака из око 1310. био живописац по имену Астрапа.

Византијско сликарство је током свог хиљадугодишњег постојања имало сталну инспирацију у хеленистичкој уметности. И лик девојке са крчагом из сцене *Рођење Богородице* у пећкој цркви св. Димитрија (око 1345) снажно је надахнут античким узорима.

али су постојала још два претендента. Први је био Владислав, син краља Драгутина, који се избавио из заточеништва и у очевој области био признат за краља. Други — Милутинов старији син Стефан, који се годину дана пре очеве смрти вратио из Цариграда и са краљевом дозволом боравио у Будимљу. За Стефаново избављење из заточеништва заслужна је била Српска црква, нарочито епископ (хумски) Данило и архиепископ Никодим, који су од краља Милутина успели да издејствују одобрење за Стефанов повратак.

Највећи део властеле определио се, како изгледа, за Стефана, који је очито уживао и велику подршку црквених кругова. Нису познате појединости о борбама око престола између Стефана и Константина, али у повељи коју је касније издао манастиру Дечанима, Стефан пише да се Бог смиловао на њега, вратио му очни вид и онда га поставио за владара свих очевих земаља. Борбе око престола окончане су до 6. јануара 1322, кад је Милутинов наследник Стефан Урош III Дечански крунисан за краља свих српских и поморских земаља.

Односи између Стефана Дечанског и његовог брата од стрица Владислава били су неко време мирољубиви. Владислав је носио краљевску титулу и имао свој двор, на којем су боравили његови најистакнутији достојанственици и представници централне управе. Ковао је сопствен новац, издавао повеље, давао под закуп царине, укратко, понашао се као законити владар. У сукоб са Стефаном Дечанским дошао је у јесен 1323. због Рудника. Неки дубровачки трговци пружили су Владиславу отворену подршку, на шта је Стефан одлучно реаговао и позатварао их (1324), што је веома заоштрило односе са Дубровником. Несугласице су изглађене тек у пролеће 1326. Од сукоба око Рудника губе се обавештења о краљу Владиславу. Изгледа да је напустио земљу и склонио се у Угарску. После тога је Стефан Дечански заиста постао краљ свих српских и поморских земаља.

Вишегодишње борбе за престо ослабиле су ауторитет краљевске власти, па се нека властела у пограничним областима почела понашати прилично самостално и самовољно. У томе су најдаље отишла четири брата Бранивојевића, који су из Стона и Пељешца проширили своју власт до дубровачких граница, а на запад до долине Неретве, касније и преко ње. Опседали су чак и Имотски. На помолу је било стварање осамостаљене области која би обухватала Захумље и Крајину. Проширујући своју територију Бранивојевићи су дошли у сукоб и са Дубровником и са босанским баном Стјепаном II Котроманићем, а сматрани су и одметницима од српског краља. Босански бан је са Дубровчанима успео да скрши Бранивојевиће 1326, али је то за Србију имало озбиљне последице. Територија побуњене браће подељена је између Дубровника и Босне, па је бан Стјепан запосео долину Неретве и Крајину од Не-

У унутрашњости манастирских цркава, некад у полукружним нишама, сахрањивани су угледни ктитори или високи црквени великодостојници. У манастиру Грачаници, у јужном делу олтарског простора, сахрањен је изгледа средином XIV века липљански епископ Теодор, па је као спомен на тај догађај насликана и сцена његове сахране.

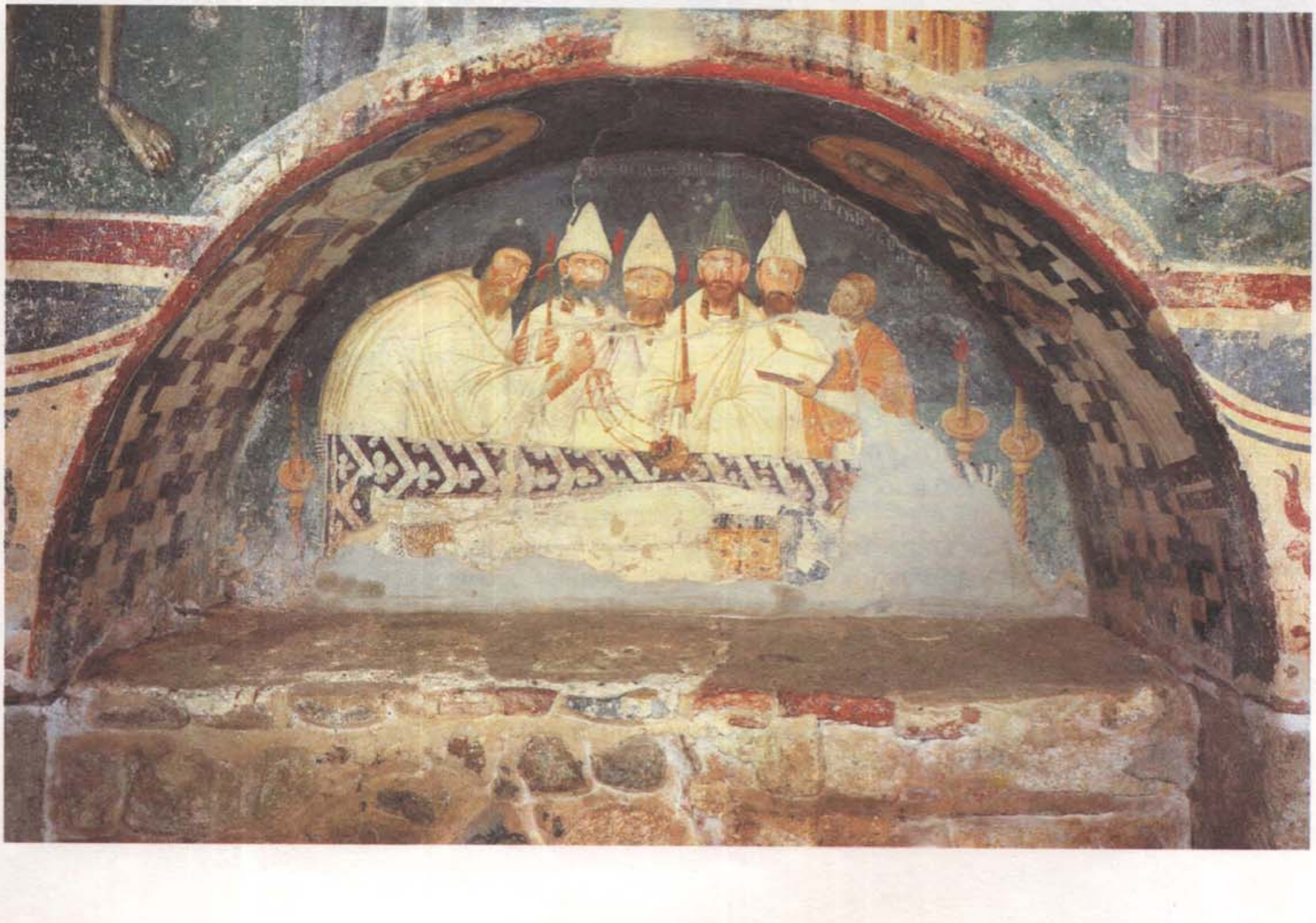

ретве до Цетине, док су Дубровчани настојали да ставе под своју контролу Стон и Пељешац. Знајући да то не могу учинити без сагласности српског краља, покушали су да богатим поклонима легализују свој поступак, али Стефан Дечански није прихватио њихове предлоге. После безуспешних преговора погоршали су се односи између Србије и Дубровника, што је августа или почетком септембра 1327. довело до једногодишњег рата. Српска војска је прегазила дубровачко залеђе и запосела Стон и Пељешац, али су долина Неретве и Крајина биле изгубљене.

Босански бан је од 1326. почео да се назива и господарем Хума, а привремено је проширио власт и на Невесиње и Загорје, мада се ту није одржао. Низали су се његови напади на поједине области српске државе, чак је настрадао и манастир Светог Николе у доњем Полимљу, седиште Дабарске епископије. Ту је, међутим, дошло до велике битке (пре 1329) између српских одреда, које је предводио *млади краљ* Душан, и босанских чета. За Стјепана Котроманића борба је имала драматичан завршетак: коњ му је убијен и он се спасао тек кад му је један властелин уступио свога. Ту услугу босански бан није заборавио, па је свог верног властелина богато обдарио и дао му изузетно велике повластице. Изгледа да су после те битке престали значајнији босански напади на државу Немањића.

Рат са Византијом и Бугарском

У исто време погоршале су се прилике на источним и јужним границама Србије. Крајем 1327. у Византији је плануо грађански рат између остарелог цара Андроника II и младог Андроника III. Стефан Дечански пружио је помоћ Андронику II и послао му један већи одред под заповедништвом истакнутог војсковође и великаша Хреље, који је оперисао између Сера и Солуна. Почетком 1328. Дечански је са главнином војске приспео у пограничну област, али Хрељa је саветовао — а такав је био и став српске властеле — да се не треба мешати у тај рат. Хрељин савет је прихваћен и српска војска није ушла у борбу.

У међувремену се ратна срећа све више приклањала Андронику III и он је маја 1328. завладао Цариградом. Како су тада неке присталице старог цара предале Стефану Дечанском град Просек на Вардару, Србија је с Андроником III стекла у Византији великог непријатеља. Дошло је и до оружаних сукоба (1329), али се о том рату зна само толико да је српска војска опседала Охрид и убрзо од тога одустала.

Погоршавали су се односи и са Бугарском, који нису били добри већ откако се бугарски цар Михаило Шишманић развео од своје жене Ане (1323. или 1324), сестре Стефана Дечанског. Кад се српски краљ заплео у византијске сукобе, цар Михаило је проценио да наступа повољан час кад од Србије може добити значајне уступке. У пролеће 1330. споразумео се са Андроником III да заједнички нападну Србију. Андроник је дошао са војском у Македонију и освојио неколико мањих градова које су пре тога држали Срби, али није ишао даље од Пелагоније. Бугарска је вршила обимније припреме: Михаилу су дошли у помоћ влашки и татарски одреди, тако да је покренуо војску коју су савременици процењивали чак на петнаест хиљада ратника.

Стефан Дечански је пратио непријатељске припреме, па је одлучио да најпре прихвати борбу с једним противником, а онда са другим. Пошто није знао куда ће кренути бугарска војска, окупио је трупе на Добрич-пољу у Топлици, очекујући главни напад из правца Ниша. Бугари се, међутим, нису упутили ка Нишу него у изворишни ток Струме и онде почели да пустоше крајеве око Землна и Велбужда. Сазнавши то, српска војска је пожурила тамо и улогорила се поред реке Каменче (Соволштице), северно од Велбужда. Бугари нису очекивали да ће наићи на непријатеља, поготово

Пећку патријаршију, средиште српске цркве кроз векове, чине четири цркве и велика припрата испред њих. Оне су грађене током XIII и XIV века и већина њихових фресака потиче из тог раздобља. Са јужне стране манастирске порте видљиве су задужбине архиепископа Данила II из 1330 – 1337: велика припрата, преправљена у XVI веку, црква Богородице и мали храм св. Николе.

нису очекивали изненадан напад. Међу Стефановим војницима налазили су се и најамници са Запада, највероватније професионални ратници из Шпаније, који су са српским војницима унели пометњу међу Бугаре, а кад је цар Михаило тешко рањен и заробљен — настала је паника. Дечански је мудро искористио стечену предност и 28. јула 1330. код Велбужда нанео Бугарима и њиховим савезницима страховит пораз. Победа је далеко одјекнула и оставила дубок утисак на савременике, јер је њоме Србија доказала да је јача и од Бугарске и од Византије. У бици код Велбужда се нарочито истакао *млади краљ* Стефан Душан, који је заповедао једним делом српске војске.

Ову победу Стефан Дечански је само делимично искористио. На бугарски престо довео је сина своје сестре Ане, Ивана Стефана, кога је један његов одред отпратио до престонице у Трново. Српска војска, која беше продрла у предео Мраку до места Извора, вратила се у земљу после тог победоносног похода.

Стефан Дечански је убрзо поново дигао војску и кренуо на византијског цара. Предвиђајући опасност, Андроник је још раније напустио Македонију и пошао у освајање градова и области својих дојучерашњих савезника Бугара. Према житију Стефана Дечанског, српска војска је тада освојила од Византије »многе земље и градове«, међу којима »град славни Велес, град Просек, град Штип, град Чрешће, град Добрун«. Неки су од тих градова били под српском влашћу и пре битке на Велбужду, али их је можда привремено запосела византијска војска.

Завршивши ратне походе против оба суседа, Дечански је посветио пажњу организовању властелинства манастира Дечана, који је већ раније почео да гради као своју задужбину. Подигао је велелепну цркву, помоћне зграде и манастирско утврђење, па је 1330. издао манастиру две хрисовуље, једну оснивачку и другу са пописом свих потчињених села и људи. У тим хрисовуљама помиње се и краљев »вољени син млади краљ«, што недвосмислено показује да је Душан сматран званичним престолонаследником и у време кад је хрисовуља издата — пред крај 1330.

Имајући то у виду, изгледа нам сасвим неочекиван сукоб између краља и *младог краља*, који је избио вероватно јануара 1331. Тај раздор неповољно је деловао на спољнополитич-

ки положај Србије, чије су границе суседи поново почели да угрожавају. У Бугарској је после дужих сукоба збачен с престола сестрић српског краља Иван Стефан и власт је преузео Иван Александар (1331 – 1371), рођак бугарског цара Михаила.

Српску државу захватили су нереди, а сукоб око престола потрајао је све до средине априла, кад се Стефан измирио са сином, који је задржао власт над Зетом. Међутим, на подстицај одане му властеле, Душан је са малобројном војском изненада кренуо против оца, који је с породицом боравио у дворцу у Неродимљи. Стефан Дечански се склонио у оближњу тврђаву Петрич, али је Душан опколио град и приморао га на предају.

Стефан Дечански је затворен у тврди град Звечан, где се убрзо његов живот угасио под нејасним околностима. Неколико дана по свргавању оца са престола, 21. септембра 1331. године, Душан је у Сврчину крунисан за краља свих српских и поморских земаља. У том часу није имао више од двадесет две године, по неким рачунањима и мање.

Краљ Стефан Дечански није доживео да види своју задужбину манастир Дечане, по којој је и прозван, јер је умро 1331, а црква је довршена четири године касније. Ипак, његов син — краљ и потом цар — Стефан Душан на више места је у цркви приказао не само себе, већ и свога оца као ктитора. На фресци у олтару насликан је Стефан Дечански, краљ несрећне судбине, коме је отац безмало угасио очни вид, како приноси модел храма непосредно Христу (око 1340).

Када је Стефан Дечански проглашен за светитеља, у његовој задужбини, манастиру Дечанима, почео је да се гаји култ оснивача. Како су његове мошти постале веома поштоване, израђен је за њих између 1339. и 1343. дрвени саркофаг дуг скоро два метра. Веома раскошно изрезбарен и бојен, ћивот-саркофаг био је делимично опточен сребрним лимом, па су мошти чувеног светитеља-владара почивале у раскошном ковчегу.

Дечани су највећи српски средњовековни споменик. Дуги су преко 36 метара и високи скоро 30, па се називају и Високим Дечанима. Сазидао их је архитекта, католички монах, Вита из Котора, »града краљева«, по налогу Стефана Дечанског, потом краља Душана, између 1327. и 1335. године и о томе оставио натпис над јужним порталом. Грађени у духу романичке, делом готичке градитељске традиције, Дечани су пример монументалне грађевине складних пропорција и племените једноставности.

Битка код Велбужда

И тако заповеди превисоки краљ (Стефан Дечански) да се сакупе сви војници српске земље отачаства свога на поље звано Добриче; то је поље дивно и велико у месту званом Топлица, јер припада ка реци Морави. На том пољу многи од древних царева страшне битке међу собом учинише. А ту се овај превисоки краљ надао да ће се борити са бугарским царем (Михаило Шишман). Када се сабрала војска овога благочастивога и превисокога краља, велико мноштво изабраних војника, и када се спремио за рат, и очекивао долазак зломисленога цара, и тада дођоше гласници његови ка овом господину краљу, говорећи: »Нека ти је знано, превисоки краљу, да се подигао цар са својим силама од свог славног града Бдиња (Трнова), од реке зване Дунава и иде у државу краљевства ти у место звано Земен, и ту хоће да се бори са тобом«. И у тај час узевши превисоки краљ своје војнике, и спремивши се за борбу, брзо пође према њему; унапред виде благодат Божју, која хоће да помогне овом превисоком краљу. И идући са својим војницима дође у свој манастир ка светоме мученику Христову Георгију Нагоричком. И тако павши пред иконом мученика Христова, поче сузама мочити земљу, молећи му се и говорећи: »Крепки међу мученицима страстотрпче Христов Георгије, види велику скрб и тугу срца мога, и пожури да ми помогнеш у овој борби против овога љутога цара, који се хвали против мога отачаства, и јави силу Твоју, као што си некада помогао господину моме Симеону Немањи против његових непријатеља, да и ја грешни, видевши силу крепости Твоје, прославим Твоје свето име, и украсићу ову Твоју свету икону, и приложићу овом Твоме светом храму многе изабране правде«. Такође и ка светом оцу Јоакиму, који је у Сарандапору, молио се је, дошавши ка гробу његова тела, и са свом властелом српске земље за помоћ му, са сузама чинио је велико обећање ка овом преподобном и блаженом оцу. И тако чувши, да бугарски цар дошавши са својом силом стоји у држави његовој у месту званом Земен, на обали реке зване Струма, и да плени околне крајеве те, и тако пожуривши се стаде близу њега са својим војницима на реци Каменчи. И тако чувши овај цар за долазак превисоког краља, растужи се веома, мислећи да није могуће превисоком краљу борити се са њиме и са његовим силама. И имајући посланства међу собом, закаснише два или три дана, јер господин краљ очекиваше окуп своје војске, пошто нека властела закаснише, будући на његову послу. И у дан петак, те ноћи свеноћну молбу учини ка своме Владици . . . И разуме овај благочастиви краљ да је Бог услишио његову молбу.

Када је дан суботе свитао и када му је приспела сва војска, а овај цар је мислио да превисоки краљ неће да се бори са њиме, изненада у само подне суботнога дана спремивши се за борбу са својим војницима, пође брзо на рат. И када су дошли до тога места, на коме је требао да се овај превисоки краљ прослави са велемоћним својим војницима, као и силни македонски цар, кад учини рат са персијским царем Даријем. И тако када виде бугарски цар долазак господина краља који је изашао против њега на борбу, био је у великом метежу, и као приморан и не хотећи да иде против њега на борбу. И господин краљ устроји своје војнике на чете (пукове) веома смислено и разумно, један део изабраних својих војника одлучи да иде на рат са сином својим младим краљем (Душаном), а сам са другим делом војске; и тако се устреми на рат, говорећи: »У име Твоје, Господе, погнаћу непријатеље моје, и победићу их«. И тада затрубише убојне трубе, судари се оружје с обе стране, и коњи фрком

зарзаше, и био је велики вапај. Младићи превисокога краља тако устројени на рат, на обе руке стрељаху и ништа нису грешили и почеше се моћно борити, и стојаху крепко, не разилазећи се ни један од другога. И тако борећи се, би велико падање Бугара, и тако одоле српска сила. А цар Михаило видевши падање својих војника, поче бежати, и када је бежао, сила Господња сапе ноге његову коњу и спавши са коња сакруши све тело своје. И тако видевши војници господина краља његово падање, припавши (прискочивши) убише га својим оружјем, и тако издахну. И положивши тело његово на коња, принесоше га ка господину своме краљу. И видевши превисоки краљ овакво падање тога зломисленога цара и као наједанпут отворивши своја богохвална уста, и у умиљењу срца подигавши руке ка висини, прво прослави Бога, који седи на херу-

вимима ... И рече ка својим силнима: »Приђите, сви породи отачаства мојега, и заједно ликујте са мном Господу, говорећи: »Чудан си, Владико, који си на вишњима, који чиниш чудеса; и показао си у народима силу Твоју, која се види данас на помоћ нашу од крепости Твоје«. И док је превисоки краљ говорио ове речи, снимише рањено тело овога сујемудрога цара и положише пред очима господина краља. И видевши га пред собом где лежи, без сваке почасти и славе царске и поругана високом гордошћу свога ума и несмисленог хвалом, и тако рећи смешна, овај господин наш превисоки краљ сети се речи Богооца, и рече: »Видех нечастивог где се превазноси као кедри ливански, и пређе, и гле не беше, и тражих и не нађе се његово место« (Пс. 36, 35 – 36). Док је ово бивало, војници и силе господина краља гоњаху силе и многе народе цара Михаила, једне секући, друге стрељајући, друге бодући, друге рањене силом водећи ка превисоком краљу и сину његову младом краљу Стефану. А и овај млади краљ веома се прослави у томе рату, као Исус Навин против иноплеменика, који су озлобили Израиља, према Светом Писму, које сведочи о њему: да млад беше телом, но велики ратоборац; јер Мојсије боговидац васпита тог Исуса Навина у побожности и чистоти, и да му служи у целомудрију, и после њега други вођа постаде скупу Израиљеву; тако и овога превисокога краља васпита у чистоти и целомудрију, поучавајући и учећи га богољубазним речима, јер знађаше да ће бити место њега вођ и чувар отачаству своме. А ови после велике и страшне борбе која је била тога дана, и од проливања толике крви тих безбожних и поганих народа, који су дошли на српску земљу са овим царем, рећи ћу да се и сама та река Струма сва изменила у крв, јер беху сасецани као пољска трава ... И као што некада силни македонски цар Александар учини борбе са персијским царем Даријем и Пором царем индијским и победивши их, имајући у својим рукама њихова телеса и љубазно оплакавши их, заповеди погрепсти их чашћу; тако и овај превисоки краљ просудивши над телом овога цара ... И господин краљ чувши њихову молбу (бугарске властеле), и учини савећање са свима својима силнима и тако заповеди да тело овога цара буде са чашћу пренесено и положено у цркви св. мученика Георгија, у месту званом Нагоричкога; и ту лежи и до овога дана на хвалу Богу, на прослављање и част овом превисоком краљу и целом његову отачаству, где лежи тело овога цара бугарскога Михаила.

Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских

Уз портрете ктитора по српским средњовековним црквама сликани су и светитељи истог имена. Они су били заштитници својих имењака и заступали их пред Христом или Богородицом. Тако и у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији пророк Данило приводи архиепископа српског Данила II Богородици са Христом, насликаним у једној ниши (између 1330. и 1337).

ЦАРСТВО

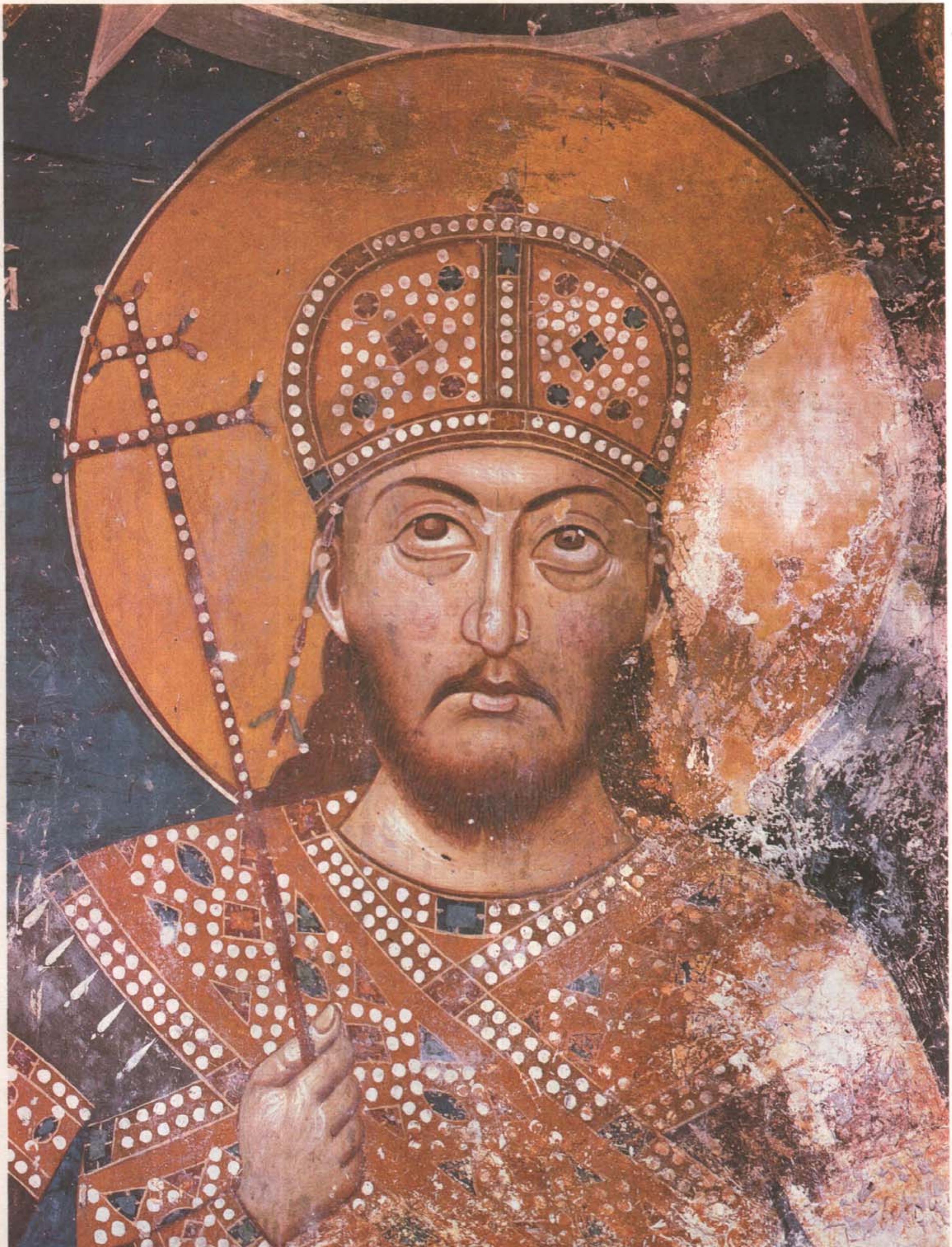

Први успеси краља Душана

Долазак на власт Стефана Душана Немањића (1331 – 1355) и победа код Велбужда отворили су нову страницу у историји српског народа и његове средњовековне државе. Српска властела је с нестрпљењем очекивала да *млади краљ* испуни њена очекивања — да је поведе у освајање нових области и стицање нове славе и богатства. То се ипак није могло остварити одмах, поготово што је у пролеће 1332. дошло до побуне властеле у Зети, под вођством војводе Богоја. Разлози нису довољно јасни. Изгледа да зетска властела није била задовољна наградама за помоћ Душану приликом преузимања престола, а можда се није слагала ни са успостављањем сродничких односа између свог и бугарског владара. Зна се, наиме, да су Дубровчани већ почетком 1332. припремали изасланство за Душаново венчање са Јеленом, сестром бугарског цара Ивана Александра. Побуну зетске властеле Душан је брзо и енергично угушио, чиме су створени и предуслови за поход на Византију.

Пре тога ваљало је средити прилике на западним границама. Босна је и даље држала Хум и намеравала да запоседне Пељешац и Стон, које су Дубровчани већ годинама гледали да присвоје. Њихова настојања коначно су уродила плодом: краљ Душан је јануара 1333. издао повељу којом Дубровчанима уступа Пељешац, Стон и Приморје од Стона до дубровачке границе, уз обавезу да му сваке године плаћају данак од пет стотина перпера и исплате одједном осам хиљада перпера (око 4.000 дуката).

Повељу сличне садржине добили су Дубровчани и од босанског бана Стјепана II Котроманића, којем су се фебруара исте године обавезали да годишње плаћају такође пет стотина перпера. Босански бан је Дубровчанима потврдио Стон и Пељешац, мада не и Сланско приморје. Осим тога, посредовањем дубровачке дипломатије изглађени су на известан начин односи између српске и босанске државе. Мир на западним границама Србије успостављен је.

Сређивање односа са Босном, Дубровником и Бугарском омогућило је српском краљу да започне нападе на византијске области. Његове трупе су већ 1332. упадале у крајеве од Струмице до Егејског мора, па су тада освојени Струмица и неки мањи градови. Убрзо потом на краљев двор је дошао византијски пребег Сиргијан, који је изврсно познавао прилике дуж српско-византијске границе, пошто је неко време управљао пограничним подручјем. Захваљујући припремама које је обавио и корисним саветима Сиргијановим, Душан је кренуо у поход 1334. године и брзо освојио Прилеп, Охрид и Костур. Крајњи циљ био је Солун. Византијски цар, обавештен да су успесима Срба у великој мери допринели Сиргијанови савети, организовао је атентат и Сиргијан је убијен под зидинама Солуна, чију је околину српска војска већ била запосела.

Тај догађај умногоме је пореметио Душанове планове, а како је у Солун са војском приспео и Андроник III, није се више могло рачунати са брзим освајањем овог великог и добро утврђеног града. Прекид операција одговарао је обема странама и мировни преговори су окончани 26. августа 1334. на састанку Андроника III и краља Душана. Том приликом су решена и питања освојених крајева. У српским рукама трајно су остали Прилеп, Охрид и Струмица. Изгледа да су тада успостављени и савезнички односи између Србије и Византије.

Било је то корисно за српског краља, јер је у међувремену угарска војска напала његове северне границе. Душан се понео као одлучан војсковођа: одмах се пребацио на север и стигао до Жиче, предводећи војску у чијем се саставу, изгледа, налазио и један одред помоћне византијске војске. Брз противудар унео је панику међу угарске војнике. У журби и нереду повукли су се према Сави, али ту нису затекли довољно пловила да се пребаце на леву обалу, тако да се велики број подавио. Душанове трупе избиле су на десну обалу и тиме границу

Највећу моћ и територијално проширење доживела је средњовековна Србија за владавине краља, потом цара Стефана Душана (1331 – 1355). Његов лик сачуван је на неколико места, али се посебно памти онај у цркви манастира Леснова код Кратова, коју је подигао истакнути српски велможа деспот Јован Оливер 1341. године. Лик цара Душана сликан је шест-седам година касније.

српске државе после дуже времена — макар и привремено — успоставиле на Сави. Тада је краљ Душан запосео и Београд, који је неколико година био у српским рукама.

У том сукобу угарски савезник био је и босански бан Стјепан II, али су га његови истакнути великаши у Хуму напустили и прешли на Душанову страну. Успех је, дакле, постигнут не само на југу већ и на северним и западним границама.

Истина, Угарска није одустала од намере да запоседне северне делове српске државе, па је уз подршку папе обновила непријатељства 1338/39, али без већих успеха. Изгледа да су тада српски одреди прелазили Саву и водили борбе са Угрима у Срему. Непријатељства су продужена и следећих година, све до смрти угарског краља Карла Роберта, којег је наследио млади и амбициозни Лудовик (Лајош) I (1342–1381). Он је наставио очеву политику, ратовало се и даље, али је Србија обраћала већу пажњу својим јужним границама и приликама у Византији.

Фигурална скулптура није много негована у средњовековној Србији. Једна од ретких таквих представа је композиција крштења Христовог над јужним порталом манастира Дечана (између 1327 и 1335). Ова тема одабрана је да се исклеше зато што се кроз јужни пролаз улази у део припрате где се налази крстионица. Испод рељефа је дуг натпис архитекте фра Вите из Котора о настанку храма.

Јован Кантакузин и Стефан Душан

Краљ Душан се још једном састао са Андроником III у Радовишту (1336), где су провели седам дана у пријатељским преговорима, чија нам је садржина остала непозната. Зна се једино да Душан није нападао византијске земље све до Андроникове смрти (1341), за којим је на престо моћног српског суседа дошао његов деветогодишњи син Јован V (1341 – 1391). Тадашњи велики доместик Јован Кантакузин, најмоћнији човек царства и близак сарадник покојног цара, сматрао је да ће бити регент (намесник) младом владару, али су против тога устали царица-мајка Ана Савојска, патријарх Јован Калекас и велики дукс Алексије Апокавк, као и неке друге угледне личности. Тако јака опозиција приморала је Кантакузина да напусти Цариград и склони се у Дидимотику, тврђаву у Тракији. Октобра 1341. Јован Кантакузин се у Дидимотици прогласио за цара-савладара малолетног Јована V, изјављујући како жели да заштити његова права, која су други узурпирали. Овај чин означио је почетак вишегодишњег грађанског рата у Византији, који ће расточити и исцрпсти њене одбрамбене способности.

Јован Кантакузин је био представник високе аристократије, која је у начелу пристајала уз њега, док је већина становништва била против. У царству су настале изузетно сложене и напете прилике. У Солуну и градовима по Тракији избијале су побуне против Кантакузина већ почетком 1342, а број његових присталица осипао се из дана у дан, што га је најзад приморало да напусти Византију и са око две хиљаде привржениka пређе у Србију.

Кантакузин се упутио долином Вардара и најпре дошао под утврђени град Просек, а одатле кренуо према Скопљу. Пре Велеса, међутим, наишао је на истакнутог Душановог властелина Јована Оливера, будућег деспота, и

Жене високих српских племића XIV века нису уступале по богатству одевања ни самим владаркама. Ана Марија, жена деспота Оливера, ктитора Леснова, насликана је у задужбини свога мужа 1347/1348. у раскошно везеној хаљини, са круном и великим минђушама. Она изгледом доста наличи на царицу Јелену, која је такође представљена у њеној близини.

његов одред. Пошто су се познавали одраније, Оливер је Кантакузину указао гостопримство и предложио му да крене за Скопље и Приштину. У то време краљ Душан се налазио у жупи Морави (Горња Морава) са краљицом Јеленом, која се спремала у Бугарску да посети брата цара Јована Александра. Сазнавши за Кантакузинов изненадан долазак, краљ и краљица су се вратили у свој двор у Паунима, и недалеко од Приштине, јула 1342, дочекали добродошлицом неочекиванога госта.

Преговори између Јована Кантакузина и краља Душана на двору у Паунима окончани су споразумом по коме обе војске треба да крену у освајање византијских земаља и градова под влашћу царице Ане и регентства малолетног цара Јована. Текст уговора није сачуван, већ само његово тумачење. По свој прилици, било је договорено да краљ Душан задржи све градове које је освојио и оне које ће освојити, као и оне који му се добровољно потчине. Тако ће поступити и Кантакузин. Нови савезници разговарали су и о судбини истакнутог српског војсковође Хреље, који се беше одметнуо од краља и самостално владао облашћу источно од Вардара до тврђаве Мелника, са седиштем у Струмици. Знајући да ће нагодба испасти на његову штету, Хреља се покорио краљу пре него што су Кантакузин и Душан положили заклетву о поштовању споразума. Пред крај исте године (1342) Хреља је умро у Рилском манастиру, чији је био ктитор.

Средњовековни рукописи у нас најпре су писани на пергаменту, а потом на хартији. Неки међу њима украшавани су заставама — сликаним пољима у врху страница и иницијалима — украсним почетним словима. Јеванђеље Дивоша Тихорадића из четврте деценије XIV века, сада у ризници Цетињског манастира, има занимљив иницијал на почетку Јеванђеља по Марку, на коме крилати лав — симбол јеванђелисте — образује слово З.

Почетак рата против Византије

Нови савезници нису оклевали. Крајем лета 1342. Душан је Кантакузину ставио на располагање велику војску, коју је предводило двадесет његових велможа. Најистакнутији међу њима били су војвода Вратко, потомак најстаријег Немањиног сина Вукана, и Јован Оливер.

Српска војска и Кантакузинов одред напали су најпре Сер, важно византијско средиште у долини Струме. Ту се, међутим, неочекивано разболео најпре војвода Вратко, потом Оливер и други великаши, а истовремено и велики број војника. Епидемија је нанела тешке губитке српској војсци и онеспособила је за борбу, па се од опсаде Сера одустало. По речима Јована Кантакузина, умрло је око хиљаду и по војника — тобож због тога што су у неумереним количинама јели месо и пили медовину и ширу. Кантакузин је у пролеће 1343. поново опсео Сер, али опет безуспешно.

За то време (1342/43) краљ Душан је остварио неколико успешних похода на византијске области и градове у Албанији, где је освојио Кроју, Берат и Канину. Цела Албанија, изузев

Драча, нашла се тако под његовом влашћу. У операцијама на југу Македоније освојени су градови Воден, Костур и Хлерин у данашњој северној Грчкој, а на југоистоку су почетком 1343. запоседнути крајеви које је држао Хреља и град Мелник. Били су то заиста велики успеси, па су у Душанову краљевску титулатуру унете и »грчке земље«.

Положај Јована Кантакузина, који је дотле уживао једино подршку српског краља, нагло се поправио пред крај 1342. Феудалци у Тесалији признали су га за цара, чиме је поново стекао упориште у Византији. Савезнички односи између њега и Душана погоршали су се и на помолу је био раскид. Томе је свакако допринела и примамљива понуда српском краљу из Цариграда. Царица Ана Савојска и намесници младог цара понудили су Душану значајне територијалне уступке ако им преда Кантакузина. Душан је одбио, али то није спречило прекид савезништва са Кантакузином, пошто су њихови интереси ипак били различити. До стварног, мада не и формалног раскида дошло је априла 1343. због града Верије (Бер). У тренутку кад је Душан преговарао са представницима града о предаји, Кантакузин га је лукаво заобишао и преко својих веза запосео Верију.

У манастиру Бањској, приликом једног аматерског ископавања, откривен је прстен краљице Теодоре у њеном гробу. Жена Стефана Дечанског и мати цара Душана, која је са мужем делила невоље изгнанства у Цариграду, умрла је убрзо пошто је постала краљица — 1322. године. Сахрањена је са својим златним прстеном на коме пише: »Ко га носи помози му Бог«.

У манастиру Добруну код Вишеграда, задужбини угледног српског племића Прибила, насликан је 1343, уз ктиторе и породицу цара Душана, и Прибилов таст Стан. Он је имао висок дворски положај протовестијара и ктитор је желео да истакне родбинску везу са њим.

Напустивши Душанов табор, Кантакузин је морао пронаћи нове савезнике. Нашао их је у Турцима Селџуцима, који су држали и западне делове Мале Азије. У другој половини 1343. селџучки одреди прешли су преко Хелеспонта (Дарданела) да пруже помоћ Кантакузину.

У исто време успостављена је сарадња између краља Душана и Цариграда. Дошло је до нове поларизације снага: на једној страни су се нашли Кантакузин и Турци, на другој Душан, византијски цар, односно његови намесници, а касније им се придружио и бугарски владар Иван Александар.

Кантакузин је још успео да привремено привуче обласног господара у Родопима Момчила (војводу Момчила, из народних песама), човека бурне прошлости. Момчило се најпре прочуо као храбар разбојник у Бугарској, али

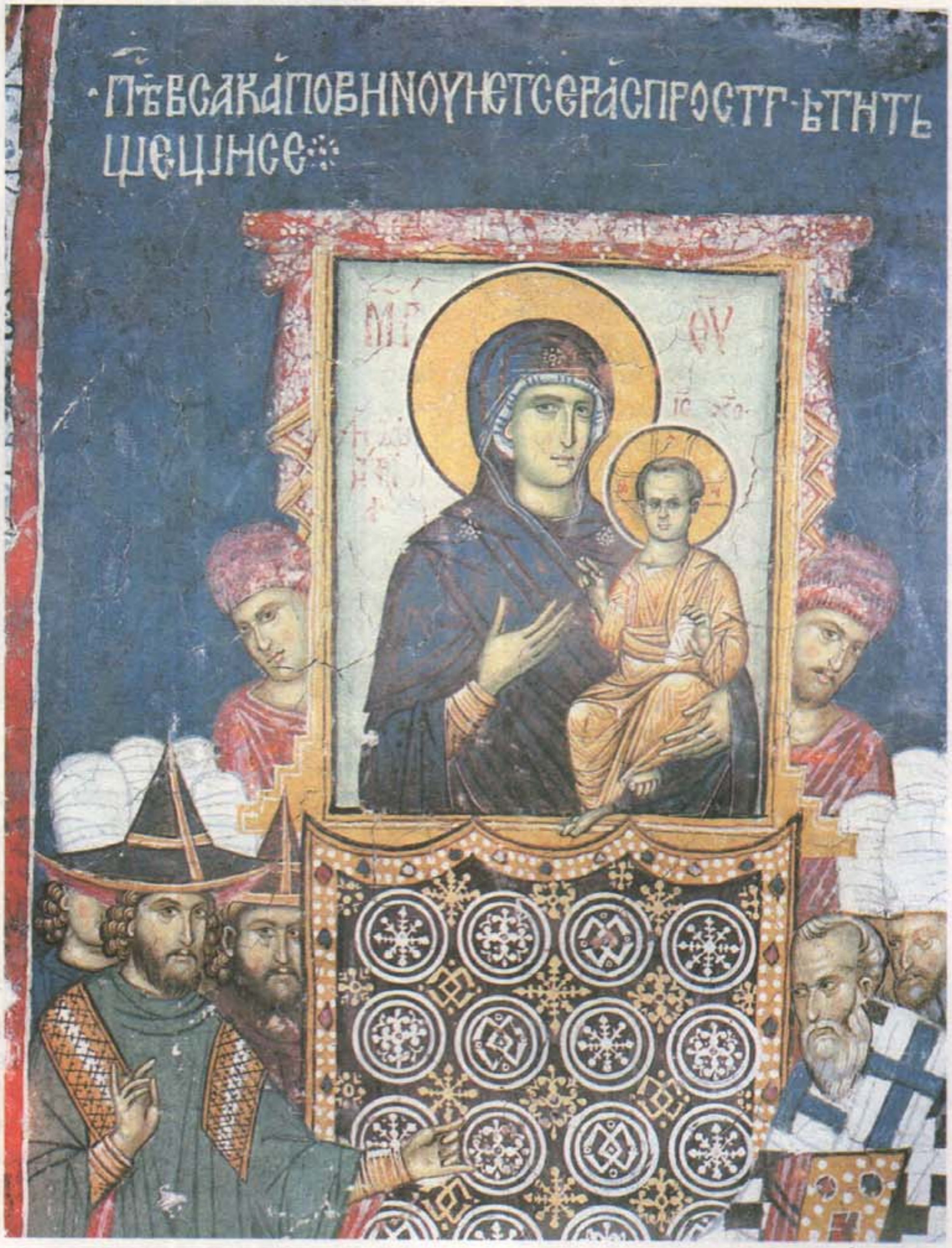

Поједине иконе, посебно оне којима је приписивана чудотворна моћ, веома су поштоване у средњовековној Србији. Неке од њих, сликане са обе стране, биле су ношене. На фресци у манастиру Дечанима, у сцени из *Акатиста Богородице* — похвалне песме у њену част — приказана је једна таква икона Богородице са малим Христом. У доњем делу иконе виси скупоцена тканина која се звала подеа. Капа се шиљатим завршетком на глави једног човека из ове сцене означава да је он певач.

кад је одатле морао да побегне, понудио је своје ратничке услуге Андронику III. Но како је и код Византинаца стварао неприлике, склонио се код краља Душана. Оставио је убрзо и њега, па у врлетним Родопима образовао самосталну област. Ту је постао савезник Кантакузинов, затим га напустио и прешао на страну Ане Савојске, која му је доделила деспотску титулу. На крају је дигао руке од велике политике и владао као обласни господар, ослањајући се на своје четири хиљаде храбрих ратника.

Турци Селџуци нису могли дуго остати у Европи, поготово после неуспелог покушаја да освоје Солун. Како су им бродови били уништени, кренули су у пробој копном ка Хелеспонту. Сазнавши за то, краљ Душан — који се тада налазио у југоисточном делу Македоније — упутио је јак одред коњице под заповедништвом војводе Прељуба, са задатком да уништи Турке.

До сукоба је дошло код места Стефанијане у приморју Струмског залива. Нашавши се на чистини пред коњицом, Турци су узмакли на брдовито и каменито земљиште, па су српски војници сјахали и пешице наставили да их прогоне. Такву несмотреност Турци су умели да искористе: лако наоружани и покретљиви, они су се вештим маневром дочепали остављених коња и улоге су се наједном промениле. Турци су на коњима почели да прогоне и секу српске војнике и на крају их потпуно поразили. Тако се завршио први и мање-више случајан сукоб српских и турских трупа у мају 1344.

Положај Јована Кантакузина и поред тог пораза Душановог одреда није постао ништа бољи, тим пре што је баш тада Ана Савојска привукла на своју страну војводу Момчила. Нашавши се у тешком положају, Кантакузин је поново затражио и добио помоћ од Селџука. Турски емир Умур послао му је 1345. велику војску од 20.000 коњаника, која је најпре напала деспота Момчила. Пруживши храбар отпор, Момчило је погинуо у бици код Перитеориона (града Пирлитора из народних песама), 7. јуна 1345. Јован Кантакузин је са Селџуцима намеравао да нападне и Душана, али је томе претпоставио освајање Цариграда. Покушај је пропао, а Турци су убрзо напустили свог византијског савезника и вратили се у Малу Азију.

Проглашење царства

Краљ Душан је опседао тврди град Сер и на крају га освојио — 25. септембра 1345. Под његовом влашћу нашли су се тако цела долина Струме и крајеви источно од ње све до Христопољских кланаца, кроз које пролази пут за Тракију. Загосподарио је и целим Халкидичким полуострвом са Светом Гором (Атосом), једним од тада најзначајнијих средишта православља. Као и свим Немањићима пре њега, и краљу Душану је било веома много стало до подршке светогорских монаха, па им је потврдио све старе повластице и богато обдарио манастире.

Освајање толиких византијских градова и области омогућило је Душану да се крајем 1345. прогласи царем. На тај корак он се није одлучио ни лако ни брзо. Изгледа да је озбиљније почео помишљати на царску круну тек за време боравка Јована Кантакузина на његовом двору или можда после раскида с њим. Крајем марта 1343. у Душановој краљевској титулатури наглашава се не само да је краљ српских и поморских земаља већ и владар једног дела *грчких земаља.* Од тада до јесени исте године као да код Душана постоји извесно колебање, али од јесени колебања више нема. У краљевској титулатури редовно се истиче да је он »честник Грцима«, краљ »грчких страна«, »грчких предела« или »грчких земаља«, а понекад и бугарских. Уношење тих територија у владарску титулатуру недвосмислено показује да је српски краљ одлучно кренуо ка стицању царског достојанства, пошто се у његовој држави још од Немањиних времена појам ле-

гитимног царства и царске круне везивао искључиво за *Грке* (Ромеје).

Коначна одлука о проглашењу за цара пала је пре 15. октобра 1345, највероватније непосредно после освајања Сера. Тада се, поред осталог, истиче да је Душан и »господар скоро целог царства Романије«, тако да је постало сасвим природно да то царство добије и властитог цара.

Пре него што се Душан прогласио царем извршене су неопходне унутрашње и спољнополитичке припреме, јер је тај чин могао наићи на разне отпоре, нарочито код светогорског монаштва, али и у целој православној цркви. Душан је зато најпре послао свог логотета Хрса на преговоре са светогорским Протатом, који су новембра 1345. окончани споразумом, по коме се Душан обавезао да поштује све што је том приликом утаначено. Први и најважнији став споразума говорио је о прихватању Стефана Душана за легитимног владара Свете Горе. Поштујући византијског цара као свог јединог легитимног цара, светогорски монаси нису хтели да ограничавају права *законитих царева,* али нису могли ни да оспоре право српског краља, који је непосредно владао и Светом Гором и поседима њених манастира. Пронађено је компромисно решење: Протат је прихватио да се Душаново име помиње приликом богослужења у свим светогорским манастирима, али после имена *ромејског цара.* Тиме је легализована власт српског владара у Светој Гори. Душан се заузврат обавезао да ће поштовати дотадашњи статус Свете Горе и да ће светогорски монаси уживати све своје поседе и стечене привилегије, а додао им је и неке нове.

После закључивања овог споразума у Душановој држави више није било јачих снага које би се могле супротставити његовој царској титули. Уз пуну подршку српске властеле и цркве и уз прећутну сагласност светогорског Протата, крајем 1345. године, по свој прилици на Божић (25. децембра), Душан је у граду Серу свечано проглашен царем.

Царску титулу требало је да санкционише црква обредом крунисања и миропомазања. Према вековним обичајима, цариградски патријарх је крунисао цара Ромеја (Римљана) на Истоку, а папа на Западу. У тадашњим околностима Душан није могао очекивати круну ни од једног ни од другог. Али како је царство могло легално постојати само са сопственом патријаршијом и патријархом, одлучено је да се то највише достојанство у православним црквама додели српском архиепископу. Ту одлуку подржали су Српска и Охридска архиепископија и Трновска патријаршија. Уз пристанак те три аутокефалне цркве и у присуству њихових поглавара, српски архиепископ Јоаникије проглашен је патријархом, можда већ у јануару, а најкасније почетком априла 1346. Овим чином створени су услови да царево крунисање и миропомазање обави српски патријарх.

Проглашење царства и патријаршије, цара и патријарха, прихватио је једнодушно државни сабор одржан у Скопљу. На најсвечанији начин, по свим црквеним обредима и по византијском церемонијалу, Стефан Душан Немањић је крунисан царском круном у Скопљу, на Ускрс, 16. априла 1346. године. Царску круну примио је *с благословом* из руку српског патријарха Јоаникија и трновског патријарха Симеона, а такође и *уз благослов* српских, бугарских и једног дела грчких архијереја, светогорског Протата, свих игумана и најугледнијих светогорских монаха. Ово, наравно, није учињено само због тога да се увећа сјај царског крунисања, већ да новог цара призна што већи број православних хришћана. Изостао је, ипак, најважнији *благослов* — цариградског патријарха.

Душан је стекао царску круну и основао патријаршију без сагласности византијског цара и цариградског патријарха, али је образложење за свој поступак нашао у учењу хришћанске цркве. Царска круна се, наиме, у начелу не наслеђује у породици и због тога Душан у својим исправама истиче да се све то догодило не по његовој личној вољи, нити уз коришћење силе, већ по божјој милости. Бог је тај који му је даровао царство. Божја воља и милост узнела га је »од краљевства на православно царство«, а царски венац (круну) примио је из Христових руку. Све што је некада Бог даровао првом хришћанском цару Константину Великом прешло је у Душанове руке »земље и приморја и велики градови грчког царства«. Законитост Душановог поступка осигурала је, дакле, божја воља.

Српску царску титулу признали су одмах Бугарска и мала али утицајна Света Гора, док су Венеција и Дубровник само поздравили ту одлуку српског владара. Босна није оспорава-

Један од портрета цара Душана из припрате манастира Дечана (фреске 1335 – 1350) приказује га окруженог породицом — женом Јеленом и сином Урошем. Царев лик, срећом, није оштећен на најважнијем делу — лицу. Отуда се разазнају енергичне црте владара у пуној моћи.

У црквама нису приказивани само владари и високо племство. У такозваној Белој цркви каранској код Ужица насликано је 1340 – 1342. више портрета: не само ктитора жупана Брајана, већ и других личности нижег ранга, заслужних за настанак цркве у Карану. У најнижој зони апсиде, где се обично сликају орнаменти, приказан је презвитер Георгије, народним именом зван Медош, са једним пратиоцем. Одевен је у једноставну белу свештеничку одору и носи књигу испред себе, док му епитрахиљ вири испод једног оштећења на фресци.

ла титулу, али јој није придала одговарајући значај: за босанског бана и властелу Душан је био само »рашки цар«. Папа и цар *Римљана* на Западу нису признали Србима царску титулу њиховог владара, као ни владари европских држава за које је *законити цар био једино римско-немачки.*

Ново достојанство српског владара, а нарочито оснивање Српске патријаршије, наишли су са знатним закашњењем на вишеструко оспоравање у Византији. Јован Кантакузин упорно назива Душана »српским краљем«, а исто чине и други учени Грци у својим списима. По њиховим схватањима, у хришћанској васељени *постојао је само један законити цар — византијски.*

Цариградски патријарх је, додуше, имао сасвим овоземаљских разлога да буде против Српске патријаршије. Није било спорно само ново високо достојанство поглавара Српске православне цркве него и многе епископије и митрополије које су после Душанових освајања одузете Цариградској патријаршији и припојене Српској. Осим тога, уздизање српског краљевства у ранг царства и архиепископије у патријаршију уздигло је и неке старе епископије у ранг митрополије. Српска црква је очито и у организационом погледу кренула да се изједначи са цариградском.

Свему томе треба још додати да су односи између Српске патријаршије и Охридске архиепископије били сређени и добри. У Душановом царству Охридска архиепископија је сачувала и статус и територију под својом јурисдикцијом, а највероватније и све епископије које је обухватала пре Душанових освајања.

Кад су се незадовољству Цариградске патријаршије придружили политички интереси Јована VI Кантакузина, а на његов подстицај, цариградски патријарх је 1350. године *бацио анатему* на цара Душана, патријарха Јоаникија и све српско свештенство и тиме их искључио из заједнице православних хришћана. Овом *анатемом* требало је извршити политички притисак на Српско царство и олакшати остваривање Кантакузинових циљева.

Цар Душан је ублажио дејство *анатеме* ступивши у савезничке односе са законитим византијским царем Јованом V, којег је Кантакузин потискивао, а неко време и потиснуо са власти. Млади византијски цар почео је (1351) да назива Душана »преузвишеним царем Србије« и својим »вољеним стрицом«. Душаново царско достојанство тако је признато са највишег места, али територијално ограничено на Србију. Очигледно да легитимни византијски цар није могао направити већи уступак ни у најтежим политичким приликама. Како међу православним хришћанима нико није имао већа права да некоме призна или оспори царско достојанство, дејство *анатеме* сведено је потом искључиво на односе између Цариградске и Српске патријаршије. Скидање *анатеме* и измирење патријаршија извршено је тек 1375. године, посредовањем кнеза Лазара.

Српске и грчке земље, краљевство и царство

Душаново проглашење и крунисање за цара захтевало је промену владарске титулатуре. Нова титула није настала одједном, него се постепено уобличавала. У владарским титулатурама највидљивије место одувек је припадало територијалним одредницама. Биле су то српске и поморске земље, а у почетку Далмација, Дукља, Травунија и Захумље. У Душановој царској титулатури такође се срећу територијалне одреднице, али се све већа пажња указује етничким. У српским исправама он се потписује као *цар Срблем и Грком,* али се у оним на грчком језику назива *цар Србије и Романије* (Србија се ту односи на *српске земље,* а Романија на *грчке земље*).

И у једном и у другом случају нагласак је стављен на два чиниоца — на Србе и Грке или на Србију и Романију. Ова друга одредница односи се на *грчке земље,* а прва на *српске земље.* У грчким исправама Душан се није могао потписивати као *цар Ромеја,* пошто је то достојанство припадало искључиво законитом византијском цару.

По својим одредницама, Душанов потпис на српским исправама налик је потписима византијских царева. Он је *цар Срба и Грка.* Носиоци царског легитимитета су Грци или Ромеји, али се с њима напоредо и испред њих наводе Срби, који као најважнији ослонац Душанове власти нису могли бити заобиђени, било да се помињу као *Срби* или као *Србија,* односно *српске земље.* Увођење српског имена у царску титулатуру представља уједно и највиши политички домет који је у средњем веку остварила Србија. Државни суверенитет био је неспоран још од Немањиних времена, али у светској хијерархији држава он се са византијским суверенитетом изједначава тек после Душановог крунисања за цара.

По византијском обичају Душан је одредио свог наследника и савладара, али му није доделио титулу цара, као што се чинило у Византији, него титулу краља, добро познату и признату у српским земљама. Та титула припала је Душановом и Јеленином сину Урошу, који је постао краљ свих српских и поморских земаља. Чак је цела Душанова држава, бар фиктивно, подељена на две целине — на *кра-*

Приказујући на стотине светих ратника по немањићким црквама XII – XIV века, сликари су несвесно приказали у свој разноврсности различита наоружања свога времена. Светом Димитрију из Дечана (око 1340), поред обичног оружја, копља и мача, виси о рамену и велики, тешки штит, омиљен у XIV веку, који су носили ратници без коња.

љевство и на *царство. Краљевство* је обухватало све крајеве северно и западно од Скопља, а *царство* јужно и источно.

Иако је таква подела груба и тек само замишљена, она је ипак била заснована на различитим друштвеним односима у те две целине: северно и западно од Скопља простирале су се *српске земље* у којима су владали *српски обичаји,* док су се јужно и источно налазиле *грчке земље* са *грчким обичајима.* Били су то крајеви недавно освојени од Византије, са посебним друштвеним поретком, који се није могао променити за кратко време. Постојеће стање и та подела нису, наравно, нимало окрњили Душанову власт ни у *царству* ни у *краљевству,* поготово што је његов савладар и син Урош био млад за владарску дужност.

Проглашење царства пропраћено је усвајањем и додељивањем властели највиших византијских титула, које су и раније биле поштоване и прихватане у Србији, али српски владари нису имали право да их додељују. То право припадало је искључиво цару. Сад је, међутим, могло да се приступи и томе.

Својим најближим сарадницима цар Душан је почео да додељује највише титуле — деспота, севастократора и кесара (ћесара). Титула деспота давала се, у начелу, родитељима и браћи цара и царице. Њу су понели Душанов полубрат Симеон (Синиша) и Јован Асен, брат царице Јелене. Нешто касније деспотско достојанство додељено је и Јовану Оливеру, мада се не зна поуздано у каквом је сродству био са царском породицом. Још мање се зна о сродству деспота Иваниша, којег Душан помиње као *родитеља.* Титула севастократора, по рангу одмах после деспотске, додељена је Дејану, мужу Душанове сестре Јевдокије. Вероватно је због рођачких веза исту титулу стекао и Бранко Младеновић, отац Вука Бранковића. Титулу кесара, нижу од севастократорске, међу првима је стекао Гргур Голубић, нешто касније и војвода Прељуб, који је био ожењен Јерином (Ирином), рођаком царске породице. Вероватно је од Душана титулу кесара добио и његов *сродник* и *братучед* Воихна.

Носиоци ових високих титула појављују се као намесници појединих области Душанове државе искључиво јужно и западно од Скопља, односно у делу за који се везује појам *грчких земаља* или *царства.* Намесници области северно и западно од Скопља, у *српским земљама* или *краљевству,* носили су титуле које су постојале пре Душановог крунисања за цара.

Нова освајања

Српска царска круна је, изгледа, озбиљно забринула Јована Кантакузина, претендента на византијски престо, који се у Једрену по други пут крунисао за цара, месец дана после Душановог крунисања. Церемонију је обавио јерусалимски патријарх, чиме је Кантакузин на известан начин озаконио своје претходно проглашење за цара у Дидимотици.

Пошто је царица Ана губила присталице и у Цариграду, Кантакузинови изгледи постајали су све већи. Царици је најзад отказала послушност и градска посада, која је почетком 1347. пустила Кантакузина да уђе у Цариград и тако коначно постане владар Византије (1347 – 1354). Да би учврстио свој положај, он је легитимног цара Јована V оженио својом ћерком и поново се, по трећи пут, крунисао за цара, овога пута у Цариграду. Круну је најзад примио из руку цариградског патријарха (маја 1347).

Смиривање прилика у Византији није одговарало интересима цара Душана. Његова даља освајања као да су застала, али не задуго. Области које су Срби до тада освојили пресекле су територију Византије: западно од Солуна остали су њени поседи у Грчкој, док су они на истоку обухватали само Тракију и Цариград. Цео простор између Солуна и долине реке Месте налазио се под Србима. Захваљујући моћним утврђењима Солун се успешно бранио и српска војска га никад није освојила.

Пред крај 1347. и почетком 1348. цар Душан и царица Јелена провели су неколико месеци у Светој Гори, посетили многе манастире

У олтару Дечана, међу сценама похвалне песме Богородици, на месту где се приказује лик владара, дечански сликар је насликао око 1340. цара Душана са женом Јеленом и малим сином Урошем. Сви чланови породице одевени су у пун краљевски орнат и делују врло свечано. Међутим, покрети руку родитеља, који су обгрлили малога сина, дају представи људску, скоро присну димензију.

и свима доделили нова имања, широке повластице и разна материјална добра. Царева дарежљивост је била заиста велика, а највише користи је имао Хиландар. Проширени су му поседи, повећао се број монаха, стечене и нове ћелије на Атосу, тако да је његов утицај на све светогорске послове осетно ојачао.

Душаново бављење на Светој Гори обично се доводи у везу са појавом куге, која је у то време харала Европом. Почетком 1348. куга је беснела и у Цариграду, одакле се брзо проширила на градове по обалама Егејског, Јонског и Јадранског мора. Преносила се бродовима, а одатле надирала у унутрашњост Балканског полуострва. Нема поузданих података о последицама ове епидемије, али су оне, свакако, биле тешке.

Међу жртвама куге нашао се и византијски намесник Тесалије и Епира, севастократор Јован Анђео. Смрт способног и централној власти оданог човека олакшала је цару Душану освајање Тесалије и Епира, па их је српска војска заузела пре 1. новембра 1348. У исто време заузета је и Акарнанија, тако да се сад Душанова држава простирала од Коринтског залива на југу до Дунава на северу и од обала Јадранског мора на западу до Егејског на истоку.

Намесништво у Тесалији цар Душан је поверио војводи Прељубу, који је добио титулу кесара, са седиштем у Трикали. Намесник Епира постао је деспот Симеон-Синиша, полубрат Душанов, са седиштем у Арти, док је јужне делове Албаније добио деспот Јован Асен, царичин брат. Његова столица налазила се у Валони.

Нови намесници, блиски рођаци царске породице, повезали су се брачним везама са најугледнијим породицама у Епиру и Тесалији. Млади деспот Симеон оженио се Томаидом, ћерком деспота Јована II Орсинија, последњег самосталног господара Епира, док се Јованова удовица, деспотица Ана, удала за деспота Јована Асена. Тако су нови властодршци осигурали законитост своје власти и код домаћег становништва.

Освајањем Тесалије, Епира и Акарнаније српска држава је постала и сусед малим западњачким поседима на обалама Јадранског и Јонског мора (Драч, Бутринто, Наупакт), Атинског војводства под Каталанцима, као и неким поседима и градовима које је држала Венеција на обалама Егејског мора. Између нових суседа долазило је повремено до несугласица, које, међутим, нису оставиле теже последице.

У средњовековном српском живопису сликари врло ретко одређеније карактеришу женске ликове. Жене ктитора, које се сликају уз мужеве, имају готово све иста овална лица, танке обрве и усне, светао тен. Тако се приказује у Белој цркви каранској код Ужица и жена жупана Брајана на фресци из 1340 – 1342.

Доношење Законика

После Душанових освајања Кантакузину су остали само Цариград са околином и опустошена Тракија. Ипак, то су били најзначајнији делови Византије, а Цариград уз то неосвојив без напада и са копна и са мора. Душан се, међутим, није одрицао древне византијске престонице. Обратио се Венецији (1350), са којом је био у добрим и савезничким односима, за помоћ на мору, али Млетачка република није тада била заинтересована за остваривање Душановог плана, поготово што је Византија била у сукобу са Ђеновом, њеним највећим супарником и непријатељем.

Привремено затишје и предах у ратовању на југоистоку цар Душан је искористио за сређивање унутрашњих прилика у својој пространој држави. Од највећег значаја за то било је доношење *Законика,* који је проглашен на државном сабору у Скопљу 21. маја 1349, у присуству патријарха Јоаникија, високих представника цркве, цара и његове властеле, »мале и велике«.

Повеље српских владара биле су овераване златним печатима. Они су висили привезани на дну повеље, а на њима је био искован лик владара и натпис са његовим именом и титулом. Такав је и печат на повељи коју је 1350. издао цар Душан Иванку Пробиштиповићу, а која се данас налази у Хиландару. На повељи се очувао и својеручни потпис цара Душана.

У Пећкој патријаршији, у цркви св. Апостола, сахрањен је, поред осталих предводника српске цркве, и њен први патријарх Јоаникије. Над саркофагом је, по обичају, насликана његова сахрана, око 1355. године. Док један архијереј обавља опело, крај одра стоје ожалошћене групе црквених и световних људи. У позадини, сасвим упрошћено, представљена је Пећка патријаршија.

Доношење закона спадало је у редовне обавезе хришћанских царева, па тиме и цара Душана. Одредбе *Законика* важиле су у целој његовој држави, и у *царству* и у *краљевству,* али је њихова примена била од већег значаја за *краљевство.* Наиме, у старим земљама Немањића још су биле на снази поједине одредбе из обичајног права, за разлику од *грчких земаља,* у којима су се вековима примењивали римски, односно византијски писани закони. Душанов *Законик* је имао најпре 135 чланова, а 1354. је допуњен са још 66, тако да је укупно имао 201 члан.

Исте године кад је проглашен први део *Законика,* само неколико месеци касније, цар Душан је издао Дубровчанима хрисовуљу којом је потпуно регулисан положај дубровачких трговаца у Србији. Хрисовуља је издата у Новом Брду на захтев посланства од три дубровачка посланика и једног млетачког. За разлику од стања за време његових претходника, односи између цара Душана и Дубровника били су веома добри током целе његове владавине. Неспоразума је било, али су они без тешкоћа отклањани.

Дубровчани ће касније у преговорима са разним господарима у Босни и Србији истицати да је цар Стефан Душан био мудар и праведан владар и њихов пријатељ, приписујући му многе уредбе којима се законски уређују односи између Дубровника и његових суседа. Хрисовуља коју је цар Душан издао Дубровнику 20. септембра 1349. послужила је као основ за регулисање односа између Дубровника и свих обласних господара у Србији.

Душанов Законик

(Изабрани чланови)

Члан 3

И ниједна свадба да се не учини без венчања. Ако ли се учини без благослова и питања цркве, такви да се разлуче.

Члан 8

И поп латински ако се нађе да је обратио хришћанина (православног) у веру латинску, да се казни по Закону светих отаца.

Члан 26

Све цркве што се налазе у земљи Царства ми ослободи Царство ми од свих работа, малих и великих.

Члан 28

И по свим црквама да се хране убоги, како је прописано од ктитора. Ако их неко од митрополита, или од епископа, или од игумана не усхрани, да се одлучи од чина.

Члан 39

Властела и властеличићи, који се налазе у држави Царства ми, Срби и Грци, што је кому дало Царство ми у баштину и у хрисовуљи и држе до овога сабора, баштине да су тврде.

Члан 41

Који властелин буде имао деце, или пак и не буде имао деце, те умре, и по његовој смрти баштина пуста остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда онај да има његову баштину.

Члан 42

И баштине све да су слободне од свих работа и данака Царства ми, осим да дају соће, и војску да војују по закону.

Члан 59

Властела крајишници: кад која војска пређе границу и плени земљу цареву, па опет прође кроз њихову земљу, све да плате та властела кроз чију земљу прође.

Члан 48

Када умре властелин, коњ добри и оружје се дају цару, а свиту велику бисерну и златни појас да има син његов, и да му цар не узме. Ако ли нема сина, него има кћер, да је кћи властна над тим, или продати или дати слободно.

Члан 50

Властелин који увреди и осрамоти властеличића да плати 100 перпера, а властеличић ако увреди властелина да плати 100 перпера и да се бије штаповима.

Члан 55

И ако властелин или властеличић увреди себра, да плати 100 перпера; ако ли себар увреди властелина или властеличића да плати 100 перпера и да се осмуди.

Члан 59

Пронију да није властан продати или купити нико ко нема баштине. Од пронијарске земље да нико није властан подложити под цркву; ако ли подложи, да није пуноважно.

Члан 64

Сирота преља да је слободна исто као и поп.

Члан 68

За меропхе закон у целој земљи: у недељу да работају два дана пронијару и да му дају годишње перперу цареву, и заманицом да му косе сено један дан, и виноград један дан; ако нема винограда, а они да му работају друге работе дан. И што уработа меропах то све пронијар да задржи и ништа друго мимо закона да му се не узме.

Члан 75

Жупа жупи да не попасе стоком ништа. Ако ли се нађе у некој жупи једно село, било ког властелина да је, или Царства ми, или је црквено, или властеличића, ономе селу нико да не забрани пасти, да пасе куда и жупа.

Члан 86

Ко није дошао навалице, на силу, а учини убиство, да плати 300 перпера. Ако ли буде дошао навалице, да му се обе руке одсеку. И где се догоди убиство, онај који је започео бој да је крив ако и буде убијен.

Члан 94

Ако убије властелин себра у граду, или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера. Ако ли себар властелина убије, да му се обе руке одсеку и да плати 300 перпера.

Члан 139

За онога ко је вадио из котла, суђења и правдања да не буде никаквог. Ко се оправда, да судијама не даје оправдање. Руке на суду да не буде, ни оправдања, ни удаве. Само да се суди по закону.

Члан 145

Ко се нађе да је убио светитеља, или калуђера, или попа, тај да се убије и обеси.

Члан 151

Наредба царска: Од сада унапред да буде порота и за много и за мало. За велико дело да су 24 поротника, а за мању ствар да је 12 поротника, а за мало дело 6 поротника. И ови поротници да нису власни никога измирити, него да огласе правим или, пак, кривим. И да је свака порота у цркви, и поп у ризама да их закуне, и у пороти на што се већина закуне и кога већина огласи правим, њој да се верује.

Члан 163

Сваки судија што суди да исписује пресуде и држи код себе, а другу пресуду, написавши је, да да ономе који се буде оправдао на суду. Судије да шаљу приставе добре, праве и веродостојне.

Члан 166

Пијаница кад однекуд дође и нападне кога, или посече, или окрвави, а не до смрти, таквоме пијаници да се око извади и рука одсече. Ако ли пијан насрне, или капу коме скине, или другу срамоту учини, а не окрвави, да га бију: да се удари штаповима 100 пута и да се вргне у тамницу, и потом да се изведе из тамнице и да се опет бије и пусти.

Члан 171

Наредба царска: Ако цар напише писмо или из срџбе, или из љубави, или из милости за некога, а то писмо нарушава Законик и није по правди и по закону, како пише Закон, судије том писму да не верују, само да суде и врше по правди.

Члан 172

Све судије да суде по закону, право, како пише у Законику, а да не суде по страху од цара.

Законик цара Стефана Душана, *Струшки и Атонски рукопис*

Међу преписима Душановог законика један од најстаријих је тзв. Призренски препис, настао у XV веку, који се сада чува у Народном музеју у Београду. На почетку је украшен квадратним пољем које се назива застава.

Сукоб између Србије и Босне

Члан дубровачког посланства цару Душану, млетачки маркграф Николо Ђорђи, имао је задатак да покрене питање измирења српског цара и са царевима Византије и са босанским баном Стјепаном II Котроманићем. Међутим, прво питање једва да је и било претресано, док се друго никако није могло разрешити. Односи између српских владара и босанског бана нису били добри још од времена кад је Стјепан освојио Крајину и запосео знатан део Хума. Душан је упорно захтевао да бан врати освојено, пристајао је чак и на изборни суд који ће утврдити ко има веће право на спорне земље. Босански бан није прихватао такво решење, али је због Душанове заузетости на југу и истоку земље успостављено трогодишње примирје. Кад је 1349. то примирје истекло, један одред босанске војске одмах је продро до Конавала, где се упустио у пљачку Душанових поданика. То није смело остати некажњено и Душан се спремио на поход, а онда из обзира према Венецији одложио поход. Како се, међутим, односи са Босном нису средили ни до 1350, цар је октобра те године продро са великом војском у Хумску земљу, освојио долину Неретве и упутио се даље на запад. Половином октобра се у Трогиру и Шибенику очекивало да ће доспети до Крке, па су се већ припремала посланства да му са даровима изиђу у сусрет.

Душаново кретање у правцу Крке проузроковала је и потреба да пружи помоћ сестри Јелени, удатој (1347) за Младена III Брибирског, господара Омиша, Клиса и Скрадина, који је већ 1348. умро од куге. Јелена је настојала

У време цара Душана племство је постало снажно, како по својој политичкој и војничкој моћи, тако и по богатству. Деспот Оливер, племић највишег ранга у Душановој околини, подигао је велику цркву у манастиру Лесново код Кратова 1341. и тако је као ктитор насликан 1347/1348. године, у раскошној одећи, са моделом храма у руци. Крај његовог имена наведена су сва звања која је задобијао за верну службу, док није постао деспот.

да за свог малолетног сина Младена IV сачува све земље и градове које је држао његов отац, а на које су претендовале и Угарска и Венеција.

Догађаји су, међутим, кренули другим правцем. Док се војска кретала у правцу Крке, Душан је добио вести о крупним збивањима на југу царства, која су озбиљно угрожавала његове тековине у Македонији. Био је принуђен да одустане од похода и што пре се упути тамо. Одреди које је оставио нису били довољни да одбране Хум, па га је босански бан убрзо запосео. У повратку су цар Душан, царица Јелена и њихов син краљ Урош посетили половином новембра 1350. Дубровник, где су били дочекани свечано и срдачно.

Користећи се Душановим одсуством и ослањајући се на војну помоћ Турака, византијски цар Јован VI Кантакузин је настојао да најпре освоји Солун, а потом и све земље и градове које су Срби узели од Византије. После вишегодишњег отпора Солун се најзад потчинио Кантакузину у јесен 1350. Град се до тада налазио под влашћу *зилота,* једне социјално-револуционарне странке грађана, непријатељски расположене према Кантакузину. У истом походу освојене су и оближње тврђавице које су држале српске посаде, али и велики градови Верија (Бер) и Воден (Едеса). У Верији је постојао јак гарнизон од хиљаду петсто српских ратника под командом тридесет племића и одред од триста немачких најамника, на које се цар Душан радо и често ослањао. Град је освојен нешто лукавством, нешто уз помоћ грађана Грка, који су кришом пропустили Кантакузинову војску. Воден је пак освојен на јуриш.

После брзих и неочекиваних Кантакузинових успеха Душанови заповедници појединих градова почели су да се колебају. Властелин Вељко, заповедник Гинекокастрона, удаљеног »дан хода« од Солуна, прихватио је преговоре са византијским царем и обећао да ће му се потчинити, али је затражио рок од петнаест дана да прикупи имовину. Град, међутим, није доспео у Кантакузинове руке пошто је цар Душан у међувремену пристигао са војском. Преговоре са Византинцима водила је и друга српска властела, међу њом и Душанов намесник у Амфипољу, можда жупан Брајан, ктитор Богородичине цркве у Карану код Ужичке Пожеге. Хлапен, рођак цара Душана, најугледнији међу српском властелом, заједно са извесним Толиславом, такође је ступио у везу са Кантакузином. Чак су и неки утицајни грађани из Скопља, вероватно прваци противсрпске стране, водили тајне преговоре.

Ипак, нису се сви понели тако. Душанов војсковођа кесар Прељуб мудро је и енергично руководио одбраном града Сервије (Србице), југозападно од Солуна, чиме је заустављен Кантакузинов продор у Тесалију, који је могао имати далекосежне последице.

По племићким црквама уз ктиторе су обавезно сликани и тадашњи владари и њихове жене. Био је то израз оданости и признања власти. Тако су и у Белој цркви каранској 1340/1342. приказани тада још краљ Душан и његова жена Јелена, сестра бугарског цара Јована Александра, која ће после смрти свога мужа имати значајну улогу у државним пословима.

Покушај цара Јована Кантакузина да преотме град Сервију од Срба

И удостојивши војску са мало кратког одмора, цар (Јован Кантакузин) је кренуо на Сервију. А то је био не мали град који се налазио на граници између Вотијеје и Тесалије, њиме (је) са осталом Тесалијом заповедао Прељуб, један од Краљевих (цара Душана) велможа, који се особито истицао мудрошћу и храброшћу и предњачио је над другима ратним искуством. А налазио се онај град на неком гребену брда и оном ко прилази у почетку изгледа виши него што јесте. А уздиже се на том врху (град) раздељен са три бедема, тако да споља изгледа да се налазе три града постављена један уз други. Са обе стране окружен је дубоким јаругама. Онај део града до равнице и јаруга, колико заиста дозвољава да се насели, испуњен је кућама и људима не само од пука него и најбољима од грађана и војника, који беху мештани бројни и одважни. И град имајући због положаја места куће једну изнад друге, изгледа да има мало кућа на спрат. Два дела насељавају грађани, док је трећи, будући да је утврђен, одређен заповеднику. А са свих страна је тешко приступачан и нимало погодан за јуриш на зидине. Ту боравећи, Прељуб није имао потребе за шанчевима, нити за труд око утврђивања, јер довољно беше то што је природом постојало. А грађанима уопште не верујући, децу, жене и благо повео је на други зид, а све људе је истерао на трећи (зид) и заповедио је да се боре против цара који напада а за себе саме и децу; он је задржао утврђење и у другом зиду у коме беху жене и деца поставио је трибалску (српску) посаду. Јер, како се причало, заједно са њим било их је преко пет стотина. Међутим, онима настањеним изван зидина није дозволио да уђу у град, нити је примио децу и жене, него је наредио да се боре стојећи испред кућа, јер је крај био тешко приступачан и веома опасан за нападаче. Тако се овај припремао за опсаду. А причало се да нерадо борави у граду, јер је више желео да побегне у градове Тесалије. Присталице су га наговорили да не напушта град, јер ако би он био освојен, цар (Јован Кантакузин) ће сигурно лако освојити и читаву Тесалију. Од њих убеђен сачекао је опсаду.

А цар, пошто се улогорио близу града, најпре је послао војску у пљачку, задржавши у логору малобројне; и из саме Сервије и околних села носећи велики плен, враћали су се Ромеји (Византинци), као и варвари (Турци). Затим, стигавши још ближе, припремали су се за јуриш на бедеме. А они у насељу изван Сервије, плашећи се напада цара и пошто их Трибали (Срби) нису пустили у град — и иначе се бејаху определили за цара — заједно су по договору пришли цару и по кућама су примали и смештали војску. А они унутра и они (Грци) су се определили за цара, а пошто су (њихова) деца и жене заточени из невоље су пришли Трибалима. Трећи дан спремни јуришали су на зидине, пошто су привукли мештане и они су обећавали да је освајање града могуће. Пошто не беше могуће да нападају са свих страна, јер је крај био веома тежак и суров, онде где је одиста могло да се приђе, цар постави најодабраније стрелце, нареди им да употребе стреле и да потисну браниоце. Други, заклањајући се штитовима, прилазили су зидинама и поткопавали их. Десило се да су прокоп начинили у кући која беше без људи; а пошто су већ прокопали и требало је да уђу, газдарица ове куће случајно ушавши и верујући да је град освојен, дрекну и призва браниоце. А они чим су чули и приспели, напавши на копаче, одбили су их од зидина. А пошто баш у време најжешће борбе падоше јаке ки-

ше и остала војска устукну и повуче се у логор, не могавши да се истовремено бори и са кишом и са непријатељима, чврсто стојећим на зидинама, док су се сами много клизали по блату. А цар, пошто је омануо у првом покушају напада на град и изгубивши наду да ће их невичне оружју савладати и пошто због кише и студени јуриш на зидине не беше могућ, одмах се врати у Верију; следили су га осим малобројних и из подграђа изван Сервије, који беху веома угледни са женама и децом, мало имајући од имовине, што беху у стању да понесу, не само због благонаклоности према цару, него и што се због отпадништва ничему добром нису надали од Трибала, ако би остали под њима.

Јован Кантакузин, *Историја*

На дечанској фресци која илуструје животе првих људи по библијским предањима, Адамов син Авељ приказан је (око 1340) како чува стоку. Без обзира на поремећене пропорције — Авељ је далеко већи од животиња које чува — *тај детаљ фреске има обележје ондашње пастирске идиле.*

Присуство Турака на Балкану

Приспевши са одабраном војском у околину Солуна, у коме се налазио Кантакузин, цар Душан је најпре изменио посланства, а онда су поведени преговори. Споразум, међутим, није постигнут и прилике су се заоштриле. У једном тренутку су се војске чак поставиле једна наспрам друге, спремне за напад, али сукоб није избио. Кантакузин се повукао у Солун, а Душан кренуо у освајање преотетих му градова.

За време преговора са Кантакузином Душан је понудио савезништво легитимном цару Јовану V, који се такође налазио у Солуну, али у некој врсти притвора. Кад се Кантакузин повукао у Цариград, ти разговори су обновљени и Душан је чврсто обећао Јовану V помоћ у новцу, оружју и људима ако започне борбу. Византија се тако опет нашла у вртлогу грађанског рата и Кантакузин се поново ослонио на османске Турке, чији је владар тада био његов зет Орхан (1326 – 1362), Османов син.

Утицај Турака на збивања у Византији постајао је из дана у дан све већи, тако да је и цар Душан покушао да брачним везама успостави са њима добре односе. Нићифор Григора, познати византијски историчар тога времена, пише да је Душан понудио руку своје кћери једном од Орханових синова и да је понуда била прихваћена. Орханово посланство с богатим даровима кренуло је за Србију, али су га на путу Византинци напали и опљачкали. Преговори између српског и турског владара нису више обнављани, Турци су остали Кантакузинови савезници.

Пошто се сукоб између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина све више распламсавао, обојица су у помоћ позвали и савезнике. Цар Душан је Јовану V упутио војску од најмање четири хиљаде, а по некима — и седам хиљада ратника. Поред Срба у помоћ је дошло и нешто Бугара, па су укупне Јованове снаге представљале знатну оружану силу. Кантакузину су притекли у помоћ Турци, најмање десет, можда и дванаест хиљада ратника. Кад се томе придодају Кантакузинови одреди, онда је његова војска била двоструко већа од противничке. У јесен 1352. војске су се изненада среле недалеко од Дидимотике и победа је припала Турцима, боље рећи Кантакузину. Срби су претрпели велике губитке.

Најлепши и најраскошнији клесани прозор на цркви манастира Дечана је велика трифора на олтарском делу цркве. Настао је око 1330. године. Своју лепоту добрим делом дугује свом узору — чувеном студеничком троделном прозору, такође на олтарској апсиди, који је у Дечанима скоро до детаља опонашан.

После ове победе Турци су се вратили у Малу Азију, али је један њихов одред по Кантакузиновој жељи остао и са породицама се населио у тврђави Цимпе. Две године касније, после јаког земљотреса, Турци су запоселе напуштени Галипољ на истоименом полуострву, и тако се трајно укоренили на европском тлу.

Цар Душан је увиђао каква опасност прети од Турака и добро процењивао њихову снагу. Покушао је стога да на Западу нађе савезнике за борбу против њих и обратио се папи Иноћентију VI. Српски посланици су 1354. године изложили цареву спремност да поглавара католичке цркве призна као наследника апостола Петра и врховног поглавара хришћанске цркве. Истовремено је изразио жељу да буде именован *капетаном* у борби против неверника. Папа, чије је седиште тада било у француском граду Авињону, примио је Душанову понуду са задовољством и упутио узвратно посланство у Србију. На томе се, међутим, све завршило и Душан није приступио католичкој цркви, ако је то уопште и помишљао, јер папин одговор ни изблиза није испунио његова очекивања.

Нису само архиепископи и епископи српске цркве уживали углед и поштовање. Игумани великих и богатих манастира имали су такође важну улогу у црквеним, па и државним пословима, међу њима и игуман Данило, по реду други игуман Дечана. Приказан је на фресци у цркви из око 1340, у монашкој одори, док се обраћа Христу.

Уместо да војује против Турака, цар је морао да се брани од напада угарског краља Лудовика I. Како је протекао овај сукоб није познато, али се зна да је угарски краљ у јуну 1354. био у Београду, а Душан августа на реци Брусници под Рудником. Угарска војска је била принуђена да се повуче, највероватније због заразе која се појавила.

Угарска је у исто време угрожавала и млетачке поседе у Далмацији, па су Млетачка република и Србија у томе били природни савезници, иако су им се политички циљеви разликовали: Душану је била неопходна млетачка флота за освајање Цариграда, а Венеција је била заинтересована за опстанак Византије. Краткотрајна војна сарадња између Србије и Млетака, успостављена пред крај Душановог живота, остала је ограничена на подручје данашње Далмације.

Да би заштитио поседе своје сестре Јелене, удовице Младена III Брибирског, од угарских напада, цар Душан је послао војску да брани Клис и Скрадин. У тврди Клис ушао је витез Палман са немачким најамницима, а у Скрадин већ остарели челник Ђураш Илијић. Ни један ни други нису, међутим, дуго издржали снажан притисак угарске војске. Ђураш је по царевим упутствима, 10. јануара 1356, предао Скрадин млетачкој војсци, док је Клис пао у угарске руке марта исте године.

Први српски цар Стефан Душан Немањић умро је под непознатим околностима 20. децембра 1355. године, у пуној снази и у тренутку кад његова држава још није била довољно стабилна да колико-толико обезбеди мирнију будућност наследницима. Не зна се поуздано где је цар Душан умро, али се две седмице пре смрти налазио под Бером. Сахрањен је у манастиру Светих Арханђела код Призрена, који је касније разрушен до темеља.

Законодавна делатност цара Душана

Владавина цара Душана није остала забележена једино по освајањима и ширењу територије српске државе већ и по обимној законодавној делатности, која се не исцрпљује доношењем *Законика,* него је знатно богатија и разноврснија. Издат је велики број манастирских исправа, тих својеврсних средњовековних докумената, којима се уређују сложена питања свакодневног живота, а и неколико већих исправа Дубровнику, којима се утврђују права и обавезе његових трговаца у Србији. Поједине манастирске повеље садрже праве *законе,* са по десетак и више чланова. У хрисовуљи коју је цар издао манастиру Светих Арханђела код Призрена саопштена су и два значајна закона: *Закон србљем* и *Закон влахом,* а нешто краћи сличне садржине унети су у повељу цркви Светог Николе у Врању. Све те и многе друге исправе сведоче да се цар Душан марљиво бавио законодавном делатношћу, посебно 1349. године. Законима *србљем* и *влахом* утврђена су основна права и обавезе како зависних земљорадника тако и сточара (*влаха*) на властелинствима. Слично су чинили и Душанови претходници, краљ Милутин и Стефан Дечански.

У хрисовуљи из 1349. јемчи се дубровачким трговцима слободно кретање и пословање по целој српској држави. Дозвољено је било преношење све робе преко државних граница, изузев оружја. Трговци нису смели да носе оружје »ни у Бугаре ни у Басарабину земљу, ни на Угаре, ни у Босну, ни у Грке«. Оружје се, дакле, није смело преносити ни у једну суседну државу. Хрисовуљом је одређено и које спорове обавезно решава царев суд: за убиство, рањавање, прихватање туђих људи, за земљу и за крађу коња. Сви остали спорови спадали су у надлежност других судова, најчешће мешовитих ако се спор води између Дубровчанина и поданика српског владара. Туђа имовина се није смела присвајати ни у случају бродолома, а ако би неко у држави на било који начин присвојио имовину дубровачког трговца, штету је надокнађивао владар. Дубровчани су уживали и једну значајну привилегију: њима се веровало без прибављања других доказа ако под заклетвом изјаве да су ове или оне предмете од вредности дали *на веру* неком царевом поданику. Ту изузетну привилегију Дубровчани су уживали све до пада српских земаља под Турке. Дубровчани, међутим, нису били ослобођени свих обавеза: плаћали су царину на сву робу коју продају, затим је требало да врате све људе који су се из српске државе доселили у Стон и Пељешац после 1333. године, и нису се смели уплитати у послове који се тичу Мљета, острва под царевом влашћу.

Издавање повеља црквама и градовима, макар и са већим бројем законских одредаба, није могло ни приближно да обухвати сва питања и све проблеме у крајевима са развијеним правним животом. Области које је цар Душан освојио од Византије управљале су се вековима по начелима византијског законодавства, непосредно ослоњеног на римско право, за разлику од матичних српских земаља, које су вековима поштовале многе одредбе обичајног права.

Византијско законодавство стиче у српској држави већи утицај тек од аутокефалности Српске цркве, када је преведена и умножена *Крмчија светога Саве,* са обавезом да се примењује на читавом подручју под јурисдикцијом Српске православне цркве. Потреба за прихватањем византијских правних норми нарочито је порасла после Душановог крунисања за цара. Душан је своју царску власт сматрао потпуно легитимном и зато се понашао као *законити цар* Срба и Грка, односно Србије и Романије, па су се стога морали поштовати сви закони његових претходника на царском престолу — византијских царева.

Пошто је Душаново царство било састављено из два по много чему различита дела, из *краљевства* и из *царства,* односно из *српских* и *грчких* земаља, у којима су били на снази *српски* и *грчки* обичаји, разумљива је тежња да се правни поредак уједначи у целој држави. А како је правни живот у некадашњим византијским крајевима био знатно развијенији него у српским земљама, то је усвајање византијског права постало неопходно за јединство поретка у читавом царству.

Сачувани рукописи *Душановог законика* обично су здружени са још неким законским зборницима, најчешће са *Јустинијановим законом* и *Синтагмом Матије Властара. Јустинијанов закон* о коме је овде реч нема, наравно, ничег заједничког са византијским царем Јусти-

нијаном из VI века, изузев назива. По основној садржини он представља својеврсну прераду византијских закона којима се регулише пољопривредна проблематика. По обиму, то је невелик избор појединих одредаба из византијског *Земљорадничког закона* и неких других законских зборника. А како у Византији не постоје рукописи такве или сличне садржине, може се говорити о самосталном подухвату српских правника, који је, изгледа, остварен и пре Душановог времена.

За разлику од *Јустинијановог законика, Синтагма Матије Властара* је обиман номоканон (зборник) црквеног и грађанског права. Приредио га је 1335. солунски монах Матија Властар, а неколико година касније тај зборник је преведен на словенски језик. У оригиналу *Синтагме* сви прописи су груписани у 24 *састава*, по редоследу грчког алфабета, и то тако да се у сваком *саставу* налазе одредбе о предметима чији назив почиње одговарајућим словом. Зборник има 303 предмета (поглавља) и приликом превођења на српски нарушен је распоред по грчком алфабету, али су све одредбе о сваком предмету ипак остале на једном месту. Зато је *Синтагма* била погодна за практичну употребу и у *грчким* и у *српским* земљама.

Грчки оригинални текст има две редакције, цариградску и охридску, али суштинских разлика између њих нема. У обе је доследно спроведена идеја да сва власт припада византијском цару и да та власт господари и црквом. Византијски цар преноси своју моћ и на односе у читавој источној цркви, у великој мери ограничавајући самосталност аутокефалних цркава и истичући првенство цариградског (васељенског) патријарха. *Синтагма* није признавала аутокефалност ни Српској ни Бугарској цркви, чиме је другим народима искључивала могућност да своје државе уздижу на ранг царства, што се односило и на друге православне народе. По својим схватањима, дакле, овај зборник се непосредно супротстављао интересима српске државе и цркве, Српског царства и Српске патријаршије. Због тога интегрални превод *Синтагме (Пуна Синтагма)* није могао бити прикључен зборнику у којем се налазио *Душанов законик*, бар не у доба док је постојало Душаново царство. Уз *Законик* је обично стајала *Скраћена Синтагма*, за коју су, поред осталог, изостављене из оригинала све одредбе противне тадашњим српским световним и црквеним интересима. *Скраћена Синтагма* не постоји међу рукописима на грчком језику већ само на српском, из чега произилази да је она дело српских правника. У сваком случају, *Скраћену Синтагму* и *Јустинијанов законик* углавном налазимо по зборницима са *Душановим закоником.*

Велика породица жупана Брајана, ктитора цркве у селу Карану код Ужица, представљена је у његовој задужбини: стари жупан, са моделом храма који приноси Богородици, окружен је са четири женска лика — супругом и три кћери, које су богато одевене у раскошно везене хаљине, са кићеним капама, белим веловима и великим наушницама.

Душанов законик

У законодавној делатности за време цара Душана најистакнутије место припада *Законику.* Његов основни део — првих 135 чланова — донет је на државном сабору у Скопљу 21. маја 1349, а пет година касније додато је 66 нових чланова, тако да по нумерацији прихваћеној у науци *Душанов законик* има укупно 201 члан. Последњих 66 су, у ствари, допуне у виду царских наредаба донетих пошто су уочени неки недостаци, а и због извесних промена у друштву које је требало правно регулисати.

Посматран као целина, *Душанов законик* се не односи само на једну проблематику, нити претреса све случајеве везане за неку појаву. Законодавац је настојао да на једноставан начин у целој држави правно регулише најзначајнија питања, како она дотле нерешена тако и она чија решења нису била задовољавајућа за тадашњи степен развитка. Зато је *Закоником* обухваћена разнородна проблематика, али су независно од тога у њему приметне мање или веће целине.

Прву већу целину сачињава почетних 38 чланова, који се односе на Српску цркву. Најистакнутије место у њима заузела је чистота православне вере, па се на неколико места заузима став према *латинској јереси.* Појединим црквеним установама дају се широка имунитетна права, како судска тако и пореска. Штити се достојанство монаха и свих других свештених личности, а световним лицима се прописује обавеза црквеног брака. Цркви се као целини обезбеђује друштвена моћ, али се предвиђа њена обавеза да се стара о сиромашним и гладним. Разуме се да у овим члановима није ни приближно обухваћена читава материја црквеног права, али зато што је оно знатно више заступљено у номоканонима, пре свега у *Крмчији светога Саве* и *Синтагми Матије Властара.* Њихове одредбе се не понављају у *Законику,* који обухвата само нужне допуне *Крмчији* и *Синтагми.*

Другу и већу целину сачињавају чланови којима се утврђују права и обавезе властеле и

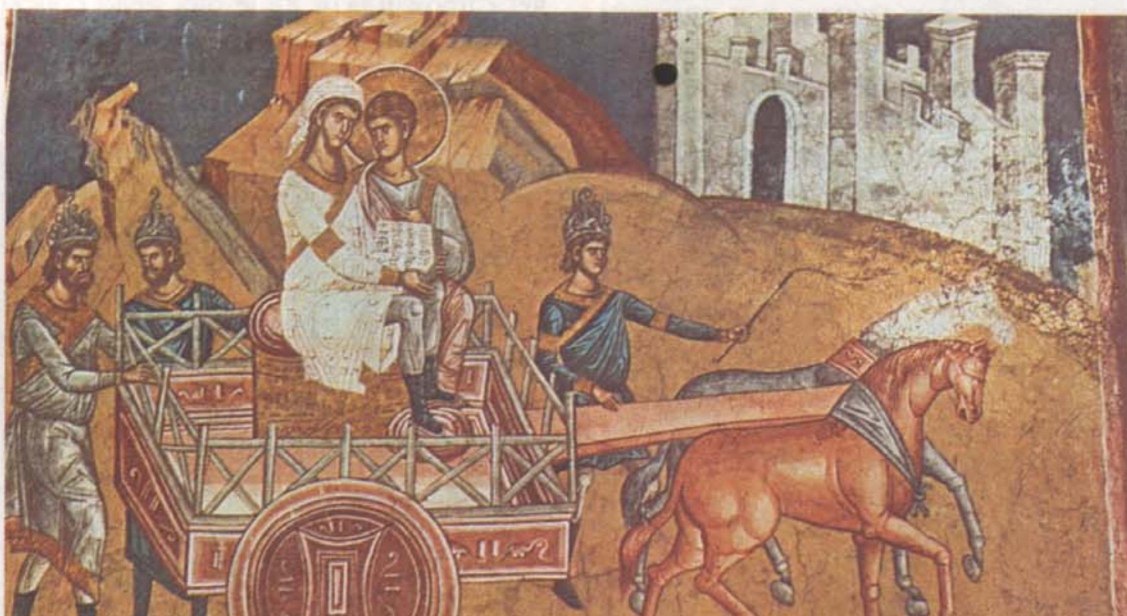

Илуструјући једну сцену из *Дела апостолских,* која се односи на апостола Филипа, један од сликара фресака у Дечанима је око 1340. приказао и двоколице у које су упрегнута два коња. На овај посредан начин старе фреске обавештавају нас и о материјалној култури своје епохе.

учвршћује њен повлашћен положај. Властела је и у стварности и по *Законику* имала у држави већа права од осталог становништва, али и највишу обавезу — обавезу личног учешћа у рату. Права и обавезе властеле утврђују се од 39. до 62. члана, али и у многим другим кроз цео *Законик*. Посебна пажња је посвећена неприкосновености властеоских баштина и имунитетним правима. Баштине су *слободне* од свих работа и данака, али уз обавезу да »војују војску по закону« и да владару дају *соће* у новцу или житарицама. Знатна пажња посвећена је односу властеле према владару, односно њеној *вери* и *невери*.

Зависно становништво, наравно, није у средишту пажње *Законика*, али се на више места говори о његовим правима и обавезама, посебно о стеченим правима појединих градова. Значајан простор посвећен је судском поступку, кажњавању криваца и изрицању многобројних казни, на које се у старије доба гледало као на својеврсну надокнаду оштећеном лицу, а не као на повреду божанских и земаљских закона. *Законик* је у правни систем српске средњовековне државе увео и многе казне из византијског законодавства. За најтежа кривична дела предвиђала се смртна казна спаљивањем или вешањем, док су за мање кривице одређене телесне казне: сакаћење, жигосање и батинање. Неке казне су биле одраније дубоко укорењене по обичајном праву, па их је и *Законик* прихватио, што је случај, на пример, са *враждом* (крвнином) — новчаном или материјалном казном за почињено убиство. *Враждом* се, иначе, називало и кривично дело и казна. Из старије судске праксе задржана је *порота*, као и установа *пристава*, мада нешто преиначена.

У *Душановом законику* посебно је наглашено начело законитости. Закон се увек и у свему мора поштовати, закон је изнад сваког представника власти, закон је чак и изнад цара. Уколико би цар или краљ или било ко други донео одлуку која није у складу са законом, таква се одлука неће извршити. Судије су дужне да суде *по правди* и *по закону*. Пред законом су сви једнаки, али та једнакост не искључује постојање различитих категорија становништва и њихова различита законска права. Кривично дело се обавезно кажњава, без обзира на то ко га је починио, но казна се одмерава различито, у зависности од тога да ли је реч о

Иако су живописци заузети понајпре тиме да сликају људске фигуре, појединачно или у композицијама, понекад пожеле да прикажу и понешто из своје животне стварности. Тако је и непознати дечански сликар између 1335. и 1350. у религиозној композицији живописао са много брижљивости једно дрво које се са муком пробија и израста из стене.

припаднику властеоског или невластеоског сталежа. Али да би се задовољила правда, сваки сиромашан човек, укључујући зависне земљораднике и сточаре, могао је покренути парницу и против својих феудалних господара, па и против самог цара.

Тешко је, наравно, утврдити у којој су се мери овакве и сличне одредбе примењивале у свакодневном животу. Било је заиста мало времена за изграђивање општег схватања да се начела *Законика* морају поштовати, утолико пре што су многе одредбе преузете из Србима још туђег византијског законодавства, свеједно што их је у знатној мери било и из утемељеног српског обичајног права. Осим тога, неке одредбе прихваћене су из српско-дубровачких уговора, којима је регулисан положај дубровачких трговаца у Србији. У сваком случају, без обзира на различите изворе свог настанка, *Душанов законик* представља оригинално дело српске правне науке, које је оставило дубок траг у животу нашег народа.

Ктиторска делатност цара Душана

Прва и најважнија дужност сваког српског владара, а посебно цара, била је да потпомаже, брани и штити Православну цркву. Располажући већим материјалним средствима од својих претходника на српском престолу, цар Душан је био у могућности да богато обдарује многе цркве и манастире. Једна од његових првих задужбина била је црква Светог Николе у селу Добрушти код Призрена, пре тога запуштена и »развађена«, па је краљ Душан наредио да се обнови и обдари поседима. На сличан начин обновљене су и дароване многе цркве и у *српским* и у *грчким* земљама.

Главна Душанова задужбина је манастир Светих Арханђела код Призрена, започет још док је Душан био краљ, а завршен после његовог крунисања за цара. Грађен је велелепно, као царски маузолеј, и по величини и лепоти није заостајао за највећим и најлепшим српским манастирима. Према сведочанствима савременика, црква је била чувена по свом *патосу.*

Свете Арханђеле Душан је даривао многобројним поседима, тако да је манастирско властелинство обухватало шездесетак сеоских насеља, осам влашких и девет арбанашких катуна, око двадесет цркава, а било је и других поседа. Део овог великог манастирског добра постојао је још и 1454. године, а после су га Турци одузели и пред крај XVI века разорили и сам манастир, употребивши грађевински материјал за подизање Синан-пашине џамије, највеће турске богомоље у Призрену.

Нарочиту пажњу Душан је указивао светогорским манастирима. Кад је крајем 1347. са царицом Јеленом посетио Свету Гору, делио им је »пуним рукама златно и сребрно посуђе, скупоцене одежде, села и поседе«. Највише је, наравно, припало Хиландару, чији су ктитори били сви Немањићи.

Богате поклоне цар Душан је слао и манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму, цркви Светог Николе у Барију, угледним црквама и манастирима по Тесалији, у Серу и његовој околини. Проширена су и властелинства цркве Богородице Перивлепте у Охриду, манастира Трескавца крај Прилепа и многих цркава широм Српског царства.

У Душаново доба и властела је подигла много цркава, што је цар одобравао и подстицао, не само дозвољавајући оснивање властелинстава уз те цркве него и додајући им са своје стране села, засеоке, планине, пашњаке и друге поседе. Деспот Оливер је тако подигао манастир Светих Арханђела у Леснову (код Кратова), севастократор Дејан, Душанов зет по сестри Теодори, Свету Богородицу (Ваведење) у Архиљевици, севастократор Влатко Светог Николу у Псачи, војсковођа Хреља, касније византијски кесар, цркву Светих Арханђела у Штипу итд. Слично је чинила и властела са старим српским титулама или чак без титула. Жупан Маљушат био је ктитор цркве Светог Николе у Врању, жупан Вукослав је вероватно

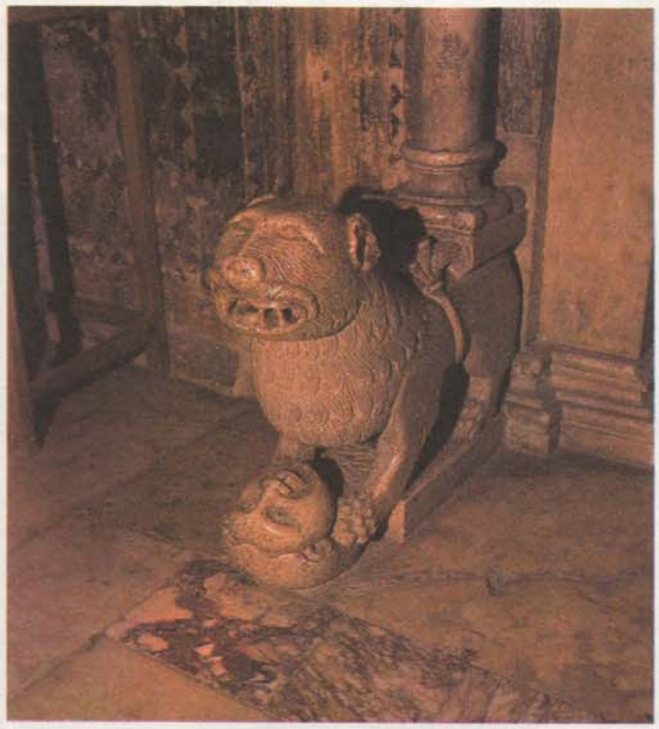

Камене портале по најзначајнијим задужбинама Немањића красиле су и представе разних животиња, махом фантастичних. У манастиру Дечанима, на порталу који је водио из припрате у главни део храма (1327/1335), лепо је сачуван лав који предњим шапама држи људску главу. Представа је илустрација текстова о лаву из *Физиолога,* средњовековне књиге о животињама. У њему се говори да кад лав »изеде човека, узме човечију главу и, гледајући на лице, плаче много и, узев, погребе је«.

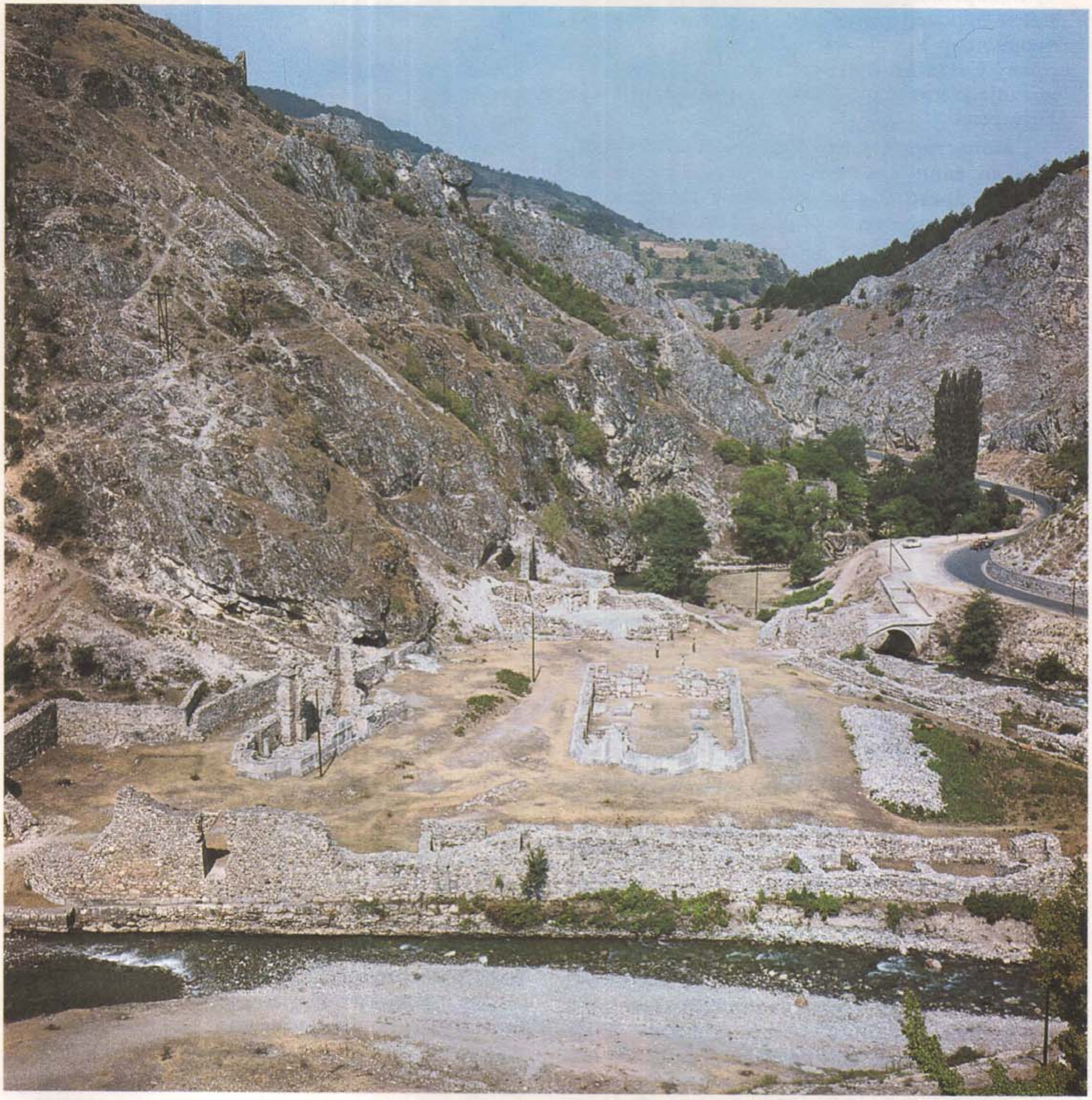

Манастир светих Арханђела, непосредно крај Призрена, у клисури реке Бистрице, најзначајнија је задужбина цара Душана. Моћни владар је саградио главну цркву, другу, мању, посвећену св. Николи, велику трпезарију и многа друга здања између 1343. и 1352. године. У цркви св. Арханђела налазио се и његов гроб, са богатим скулптуралним украсом, поред осталог и са исклесаним царевим портретом. Данас су од раскошне архитектонске целине преостале само рушевине, претежно темељи. Изнад манастира су остаци тврђаве Вишеграда.

још за време цара Душана почео да гради Свету Богородицу у Петрусу (источно од Параћина) и даровао јој поседе, што је касније потврдио цар Урош. Жупан Радослав је подигао цркву Свете Богородице у селу Клчевишту и касније је потчинио Светим Арханђелима код Призрена.

Манастиру Светих Арханђела било је потчињено више властеоских цркава, па тако и Рајкова црква Светог Николе у Призрену са свим поседима, затим *Спасова* црква Младена Владојевића, такође у Призрену, са многим поседима, као и Свети Арханђели у Велесу, које је поклонио неки Раденко. Душанов »љубовни и верни« властеличић Никола Утоличић потчинио је с царевом дозволом Арханђелима своју баштинску цркву Светог Николе у селу Љубочеву. Властеличић Иванко Пробиштиповић је у Штипу подигао цркву Светог Јована Крститеља, па купио од грађана њиве, винограде и ливаде да их њој поклони. Касније су његови синови очеву задужбину потчинили Хиландару.

За време царства подизање властеоских цркава добило је заиста широке размере. Оне су претежно грађене у развијенијим крајевима, где је био живљи и духовни живот, али и у областима које су до тог времена сматране за *пустоши*. На жалост, многим таквим црквама изгубио се сваки траг, пошто нису сачуване ни њихове исправе нити материјални остаци. Захваљујући срећним околностима, неке су се ипак ту и тамо очувале до наших дана, али њихових оснивачких повеља нема. То је случај, на пример, са црквом посвећеном Богородици у Карану код Ужица (Бела црква каранска), задужбином жупана Брајана, и са црквом у Добруну код Вишеграда, коју је сазидао жупан Прибил.

Дворови српских владара

За време Немањића у српској држави није постојала устаљена престоница, главни град, као у већини европских држава. Улогу престонице најдуже је имао Рас код Новог Пазара, који је био главни град српских великих жупана и пре Стефана Немање, а касније и престоница српских краљева, све до краља Милутина. Од њега па до смрти цара Душана српска држава је осетно проширила границе на рачун Византије, па је том експанзијом њено политичко и економско језгро померено на југ.

Рас је због тога изгубио некадашњи значај, а појам српске престонице све чвршће се везивао за Скопље, делимично и за Призрен. У Скопљу и Призрену српски владари су боравили неко време, имали у њима дворце и ту доносили значајне одлуке, али су, изгледа, радије обитавали изван градских насеља. Зато је у унутрашњости земље подигнуто више владарских резиденција, које су савременици називали *дворовима.* Једно подручје са дворовима простирало се јужно од Приштине, у близини данашњег Урошевца на Косову. Ту је подигнута једна резиденција у Неродимљи (или Породимљи), друга у Сврчину на острву некадашњег Сврчинског језера, трећа недалеко одатле у Паунима, четврта у Штимљу. Удаљеност између тих дворова износила је највише по десетак километара. У њима су радо боравили краљ Милутин, Стефан Дечански и цареви Душан и Урош.

Владарских дворова било је и у другим крајевима државе, а неки су имали посебну намену: на обалама Дримца у близини Скадра налазио се двор за *младог краља* Душана, намесника Зете. Краљица Јелена, жена Уроша I, провела је своје последње године у дворцу у Брњацима на горњем Ибру. После силаска с престола краљ Драгутин је најрадије боравио у свом *славном двору* у Дебрцу на Сави.

Под појмом *двора* обично се подразумева и установа и архитектонски комплекс. Владарев двор као установу, по правилу, сачињавају владар, његови најближи и стални сарадници, затим дворани, послуга и пратња. Двор као скуп зграда био је опремљен да прихвати владара, све његове сараднике и многобројну пратњу.

Средишње место међу дворским зградама припадало је *царској палати (полата),* великој и раскошној грађевини, вероватно добрим делом саграђеној од чврстог материјала. Палате су могле бити двоспратне и троспратне, односно *двокровне* и *трокровне,* како се тада говорило. Боравак у њима био је удобан и преко

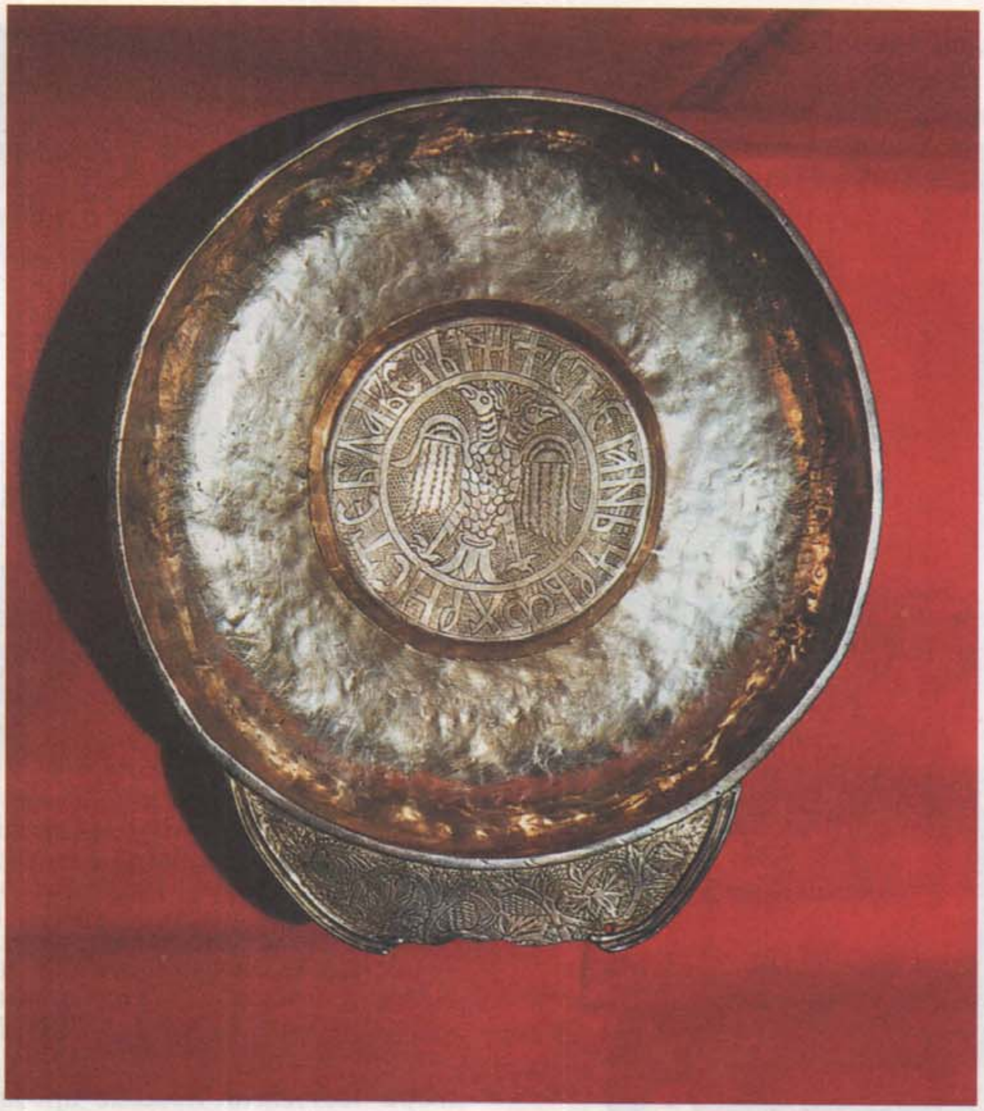

У средњовековној Србији чаше су биле плитке, округле или овалне, а имале су дршку с једне или с обе стране. На дну чаше често је био искуцан лик птице. Таква је и такозвана чаша цара Душана (из Народног музеја), која се у последње време датује у XV век, јер стручњаци сумњају у натпис у коме се помиње *цар Степан.*

зиме, пошто се зграда добро загревала. О спољном и унутрашњем изгледу и уређењу не може се много рећи, пошто се до наших дана није сачувала ни једна једина *царска палата.*

Захваљујући византијским изворима, понешто ипак знамо о дворовима српских краљева и животу у њима. Кад се Јован VI Кантакузин склонио у Србију, био је чест гост на двору краља Душана, па је о томе оставио драгоцена обавештења. Пре него што би ушао у двор, каже Кантакузин, на капији га је сачекивала млада властела и пратила до пространог дворишта, где су га дочекивале и поздрављале најугледније Душанове велможе. Српски краљ би лично излазио у сусрет свом угледном госту, обично пред прву кућу у двору, а понекад и до места у дворишту где је силазио с коња. Још веће поштовање исказивао је Душан, као краљ, српском архиепископу: излазио је до насред дворишта и прихватао узде његовог коња, одводио архиепископа до места где је сјахивао и ту га поздрављао, примајући његов благослов.

У *царској палати* постојало је много мањих и већих просторија. Неке су служиле за седнице краљевог савета, који су најчешће сачињавале двадесет четири велможе, док су у другим просторијама приређивани свечани ручкови и гозбе са много званица. За боравак

краља и краљице постојале су посебне одаје. Занимљиво је да српски краљеви нису своју палату делили ни са најугледнијим гостима. За архиепископа је, на пример, било у близини

На великим *Лозама Немањића* — има их у Грачаници, Пећи, Дечанима и Матејчи — представљају се, уз владаре, и њихови најближи сродници. Док се владари сликају у пуном расту, њихови рођаци се приказују у попрсјима, некада скоро скривени у лози. У припрати Дечана (око 1345. године) насликани су тако мало приметни Симеон, полубрат цара Душана, Теодора, сестра царева, као и Брњача, кћи краља Уроша I.

Међу многобројним портретима историјских личности у Дечанима један лик на западном зиду наоса је доста загонетан. Уз царицу Јелену, жену Душанову, а заједно са младим Урошем, будућим царем, приказан је још један портрет непознатог младог угледника. Он се час тумачи као заручница Урошева, час као кћер Душанова, час као Душанов полубрат Симеон, будући деспот, што изгледа највероватније.

двора обезбеђено посебно пребивалиште, тзв. *архиепископово станиште.* Византијски цар боравио је такође изван двора, у *шатору*, свакако у близини своје пратње.

Присуство знатнијег броја војника сведочи о постојању већих складишта хране и оружја у оквиру двора или у његовој непосредној близини. Пошто се на двор стизало најчешће на коњу, постојале су и простране коњушнице, а вероватно и штенаре за многобројне ловачке псе. Унутрашње просторије *царске палате* биле су скромно и једноставно опремљене до у доба краља Уроша I. Византијско посланство које га је посетило било је тиме изненађено, док се опет српски краљ чудио претераној византијској раскоши.

Тридесетак година касније, међутим, све се изменило. Кад је византијски посланик приступио краљу Милутину у свечану аудијенцију, »цео двор је блештао од свилених и златом везених тканина«.

Властеоска одећа, накит и посуде

Раскошна је била и одећа краља Милутина. У свечаним приликама српски краљ је, по речима византијског историчара тога доба Теодора Метохита, украшавао одећу »драгим камењем, бисерјем и нарочито златом — колико је год могао«. Ништа скромнија није била ни одора краљице Симониде. Богатство одевања српског краљевског пара увећавала је и Симонидина мајка, византијска царица Ирина, која је кћери и зету често слала »скупоцене и раскошне хаљине«.

Раскошна одећа српских владара и богато украшене круне какве видимо на фрескама нису плод сликарске маште већ готово верне копије преузете из стварног живота. Српска властела је у много чему подражавала своје владаре, па и у одевању. Лепоту и богатство њихове одеће истицали су сви савременици. Кад је Симонида пошла да посети своју јетрву Каталину, која је тада боравила у Београду, њену пратњу сачињавала је најугледнија српска властела са супругама. Описујући изглед те свите, архиепископ Данило вели »да су се сви који су их гледали дивили њихову изгледу. Тако је ваистину било видети њихов одлазак, украшен царским оделом и златним појасима, бисером и драгоценим камењем, пурпури царски и багренице бацале су зраке светлећи се, као и многи пољски цветови, украшени многоразличним лепотама«. У тим речима нема претеривања. Приказана на манастирским фрескама, српска властела изгледа још лепше и сјајније.

(Лево) У манастиру Псачи, посвећеном св. Николи, код Криве Паланке, очувана је мала галерија племићких портрета, сликаних између 1365. и 1371. године. Кнез Паскач и његов син севастократор Влатко држе модел цркве, а око њих је окупљена породица из три генерације: Паскачева жена Озра, Влаткова жена Владислава и унуци, односно синови Стефан, Урош и још један непознатог имена. Одевени су у савремену, богату одећу украшену везом и бисером, а мушкарци носе скупоцене појасеве. Изнад главних ктитора је икона св. Николе, породичног заштитника. (Горе) Иако су женски портрети у српском сликарству средњег века уопштеног карактера, они су драгоцени, јер, поред осталог, дају слику о томе како су се одевале жене и кћери угледника. Једна од кћери жупана Брајана, насликана између 1340. и 1342. године у Белој цркви каранској код Ужица, носи високу везену капу, са које прозирни вео пада на рамена. Поред брижљиво везене хаљине, запажају се и велике округле наушнице, омиљене у XIV веку.

У одевању властеле посебно место и значај имали су *свита бисерна* (огртач) и *појас златан,* које помиње и *Душанов законик.* О томе је оставио извесна обавештења и Теодор Метохит, који је као византијски посланик дуже времена проборавио на двору краља Милутина. Истичући пажњу која му је указана, Метохит каже да га је српски краљ облачио »у најлепше своје одело једном ношено или ново, и опасујући ме свечано оним појасевима којима се некоћ сам најчешће опасивао«. Били су то оно *царско одело* (владарско) и онај *појас златан* које помиње летописац Данило.

Српски краљеви су заиста имали обичај да угледној властели поклањају, поред осталог, *царска одела* и *појасеве златне.* Ти појасеви израђивани су од обојене коже или свиле, а украшавани металним накитом. Најскупоценији су били извезени златом или исплетени од сребрне жице, а украшени позлаћеним или златним плочицама, због чега су понекад тежили два-три, некад и више килограма. Њихова цена износила је по неколико стотина златних дуката.

Преко зиме властела је носила бунде и одећу постављену скупоценим крзном. Бунде су се закопчавале запоном који је често израђиван од злата и уметнички обликован. Финија крзна служила су и за одевање властелинки, али су хаљине и други делови њихове одеће шивени од скупоцених тканина, најчешће од везене свиле са сребрним и златним украсима. Изгледу и украшавању лица и главе указивана је посебна пажња. Све жене, па и властелинке, покривале су косу, али различито, у зависности од тога да ли су девојке, удате жене или удовице. Носиле су капе, велове и неку врсту убрадаче.

Украса за главу било је разних, али међу њима видно место заузимају наушнице (*обоци*) од злата, сребра или позлаћеног сребра, украшене бисером и драгим камењем. Понекад су наушнице биле тешке и преко триста грама, па их је ваљало причвршћивати на посебан начин. Најбогатије и најугледније властелинке носиле су у свечаним приликама дијадеме или круне од сребра или злата, искићене бисером и драгим каменовима. Прстен на ру-

(Лево) Угледне и богате девојке и жене у средњем веку су се обавезно украшавале златним и сребрним наушницама. Неке од њих су изванредни златарски радови, права минијатурна уметничка дела. То добро илуструје ова наушница из XIV века, нађена у Марковој Вароши код Прилепа, сада у збирци Народног музеја у Београду.

(Десно) Благодарећи поменима по историјским изворима, зна се да су владарке или угледне и богате жене веома полагале на наушнице. Некада се оне нађу у оставама, као што је случај са налазом из XIV века у Марковој Вароши код Прилепа (сада у београдском Народном музеју). Најскупоценије наушнице украшаване су полудрагим каменовима или бисерима.

На краљевским и властеоским дворовима припремане су велике количине хране. Прављана су врло разноврсна јела и посластице. Много се трошило месо, врло често дивљач. На цени су били јелен, дивља свиња и разна перната дивљач. За време поста трошило се воће, свеже или осушено, и обавезно риба. Од пића највише вино, а у знатним количинама и једна врста пива. У то доба Срби су још прављали и своје прастаро пиће медовину.

ци и крст око врата носили су и мушкарци и жене. Цена и вредност тих украса била је углавном усклађена са материјалним могућностима и друштвеним положајем власника.

Посуђе које се користило у владаревој палати било је, по правилу, скупоцено и масивно, јер је израђивано од сребра, злата или са позлатом. Теодору Метохиту, који то описује, свакодневно је из двора краља Милутина доношено јело »у златним и сребрним тањирима и посудама«. Од племенитих метала прављене су и чиније, чаше, купе, кондири, сланици, кашике (*жлице*), виљушке, посуде за прање руку (*рукомије*) итд. За јело су коришћени и ножеви са украшеним дршкама.

(Горе) Због своје крхкости, ретко су се сачувале неоштећене средњовековне посуде од стакла. Срећним стицајем околности у рушевинама цркве светог Николе на Новом Брду код Гњилана откопана је стаклена чаша, тек мало окрњена, сада у београдском Народном музеју, коју стручњаци опрезно датирају у XIV столеће.

(Горе лево) Племство је, попут владара, користило при обедима скупоцене сребрне посуде, уместо обичних, земљаних, из којих су јели нижи сталежи. Један сребрни тањир лепог облика, али без посебног украса, припадао је севасту Чузмену, како је исписано на дну. Потиче, највероватније, из средине XIV столећа.

Иако су керамичке посуде откривене у великом броју приликом ископавања у Сталаћу, Крушевцу, Новом Брду, манастиру Градцу и другде, ипак су само ретке међу њима богатије орнаментисане. Најлепши украс је покривао дно посуде. Здела из XIV века, из Пећке патријаршије, сада у београдском Народном музеју, има на дну разнобојну розету, у чијој основи је плави крст остварен преплетом.

Животни услови

Зависно становништво, земљорадници и сточари, живело је кудикамо скромније од својих господара. Куће су грађене од дрвета и делимично укопаване у земљу. Средишње место заузимало је огњиште, око којег се окупљала цела породица. Одећа је израђивана од вуне домаћих оваца и од лана. Одевни предмети су мало куповани — ткани су и шивени по домаћинствима. Посуђе је такође било скромно, од дрвета, печене глине и, ређе, од метала.

За храну су коришћене разне житарице, првенствено за хлеб. У земљорадничким домаћинствима пекла се погача, а у свечанијим приликама погача са сиром (*сирница*). Имућнија домаћинства трошила су и извесну количину меса оваца, коза, свиња и живине. Месо се трошило и свеже и сушено (димљено). Уколико су прилике дозвољавале, ловила се риба, као и дивљач, наравно, са дозволом господара или кришом, у криволову.

Земљорадници су за исхрану користили разно поврће, понајвише сочиво, боб, грашак, купус, бели и црвени лук, једну врсту репе и мање количине свежег и сушеног воћа. Са развојем виноградарства земљорадници су радо гајили грожђе, од којег се највећи део претварао у вино. Поред вина, пило се пиво и, наравно, медовина.

Упркос томе што су постојали сви услови за разноврсну исхрану, сиромашније становништво често је страдало од глади. Била је довољна једна неродна или сушна година па да наступи оскудица. Слично се догађало и приликом великих зараза (епидемија), као и кад би непријатељска војска опустошила села и обрађене њиве. Храна се, додуше, у таквим приликама могла набавити, али пошто су превозни трошкови били необично високи, а ни трговачка зарада није била мала, сиромашном становништву била је готово неприступачна. У глад-

Сцене рођења појединих светитеља сликаревом маштом претварале су се у мале жанр-сцене које подробно описују срећни тренутак у породици. На *Рођењу Богородице* у Краљевој цркви у Студеници из 1314. године насликана је тек рођена Богородица, у колевци какве су се тада израђивале, док над њом једна жена држи махалицу.

Земљане посуде много су коришћене у средњем веку, јер нису биле скупе, а њихова израда је била једноставна. На сцени *Свадбе у Кани* из Дечана (око 1340) виде се три земљана ћупа у којима се, по јеванђеоској причи, чувало вино.

на времена земљорадници су budзашто продавали и оно што им је најдрагоценије — своје њиве.

Мање количине брашна и житарица, затим одевни предмети, простирке и ручници обично су чувани у сандуцима и врећама, које је имало свако земљорадничко домаћинство. У кући се држало и посуђе, жрвњеви и пољопривредне алатке — мотике, трнокопи, лопате, секире, косири, ведра итд. За млевење житарица обично су служили ручни жрвњеви, али су коришћене и воденице са једним или два жрвња, на рекама и потоцима. Водена снага је покретала и *самокове* по рудницима и *ваљавице* за обраду сукна.

На газдинствима владара, властеле, цркава и манастира велике количине житарица чуване су у посебним спремиштима, тзв. *житним јамама,* укопаним у тле и обзиданим. У кућама средњовековне Србије налазиле су се столице за седење и трпезе на које се износила храна. За осветљење сеоских кућа обично се употребљавала луч, док су свеће од воска сматране луксузним осветљењем — паљене су само у црквама за време верских обреда и по дворовима за осветљење.

У појединим областима средњовековне Србије рађала је лоза, од које се добијало добро вино. Праотац Ноје, који бере грожђе и ножем одсеца грозд, насликан у Дечанима (1335 – 1350), илустрација је свакодневног, мукотрпног пољског рада, иако му главу уоквирује позлаћен светли круг — ореол.

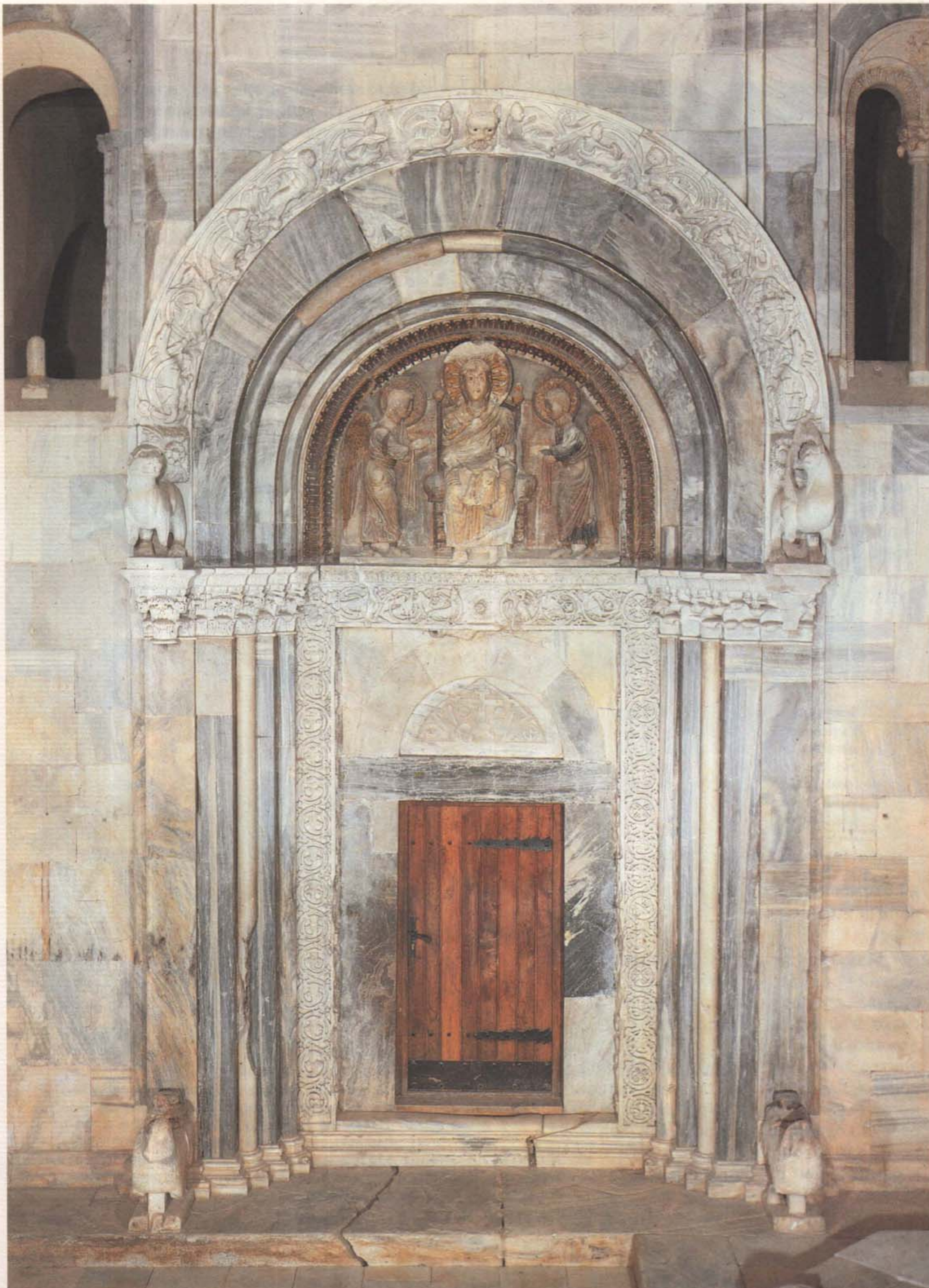

Уметност у доба Немањића

Иако су српски владари и пре друге половине XII века, посебно у Дукљи, подизали цркве и подстицали уметничко стварање, тек са доласком Стефана Немање на српски престо уметност је добила посебан подстицај. Са учвршћењем једне дуговеке династије од краја XII столећа стекле су се повољне околности које су омогућиле велики уметнички процват. Рашка је од Немањиних времена била држава у сталном успону: њена територија неумољиво се ширила у времену од пуна два века, економски је стално напредовала, а врло рано, још 1219, створена је независна црква. На челу српске државе налазили су се владари који су са породицом били штедри ктитори, а међу српским високим црквеним предводницима било је доста личности књижевно обдарених и с уметничким склоностима. Неки од српских архиепископа, као св. Сава Српски или Данило II, најнепосредније и са много разумевања утицали су на уметничко стварање. У временима највећег успона српске уметности и посебно сликарства у XIII веку крсташи су срушили Византијско царство, па су богати српски ктитори — владари и чланови њихових породица — могли да ангажују најбоље, а мало упослене уметнике из опустошеног Цариграда и Солуна. У Приморју, тадашњем Поморју, у саставу српске државе било је много вештих неимара и спретних скулптора и клесара, који су долазили у залеђе да би учествовали у значајним уметничким подухватима. У градским средиштима, као што су Призрен, Скопље или Котор, цветали су уметнички занати. Од првих деценија XIV века ктиторима из круга владара и високих црквених предводника прикључило се и обогаћено племство, које је подизало често прилично велике задужбине и потом их, следећи пример својих владара, богато обдаривало златарским израђевинама, уметничким везом и богато украшеним рукописима.

Велики портал на студеничкој Богородичној цркви, са краја XII столећа, некадашњи главни улаз у задужбину великог жупана Стефана Немање, иако није у потпуности очуван, даје јасну слику како је некада изгледао. Најистуренији његови делови су била два лава на којима су почивали мали стубови, на чијем врху су грифони, фантастична бића са телом лава и главом орла. Над улазом у лунети је Богородица са малим Христом и два анђела који јој се клањају. Поред осталог украса са представом биљака и животиња, у довратницима су исклесане и мале фигуре Христа и дванаесторице апостола.

Велика епоха српске средњовековне уметности започела је изградњом Немањиних задужбина: цркве Св. Николе у Топлици код Куршумлије (око 1168) и Ђурђевих Ступова код Новог Пазара (1170 — 1171), као и обновом цркве Богородице на ушћу Косанице. Док је црква Богородице сачувала стару тролисну основу, две друге грађевине, подизане из темеља, биле су једнобродна здања са троделним олтарским простором, пространим куполама и припратама са западне стране. Ђурђеви Ступови су добили бочно уз припрату и две моћне куле, које су цркви Св. Ђорђа дале популарно име (старославенски *стлп* значи кула). Док је црква Светог Николе настала угледањем на цариградску архитектуру XI и XII века, на Ђурђевим Ступовима је уочљив и романички утицај, највероватније стога што су његови неимари били са Приморја, можда из Котора.

На последњој Немањиној задужбини Студеници (око 1190), која је била круна његових ктиторских подухвата, остварена је на најлепши начин синтеза византијских и западних — романичких схватања. Саграђена као једнобродно здање са великом куполом, једновремено подигнутом припратом и са два улазна вестибила са бочних страна, Студеница је следила градитељску традицију претходних Немањиних задужбина и византијска неимарска искуства у типу грађевине и решењу унутрашњег простора. Споља, међутим, изузев куполе, све је подређено духу романике: црква је грађена од белог мермера, брижљиво су клесани украси на четири портала и око прозора, посебно олтарском, а на фасади су изведени фризови романичких аркадица. Очевидно, Студеницу су, готово до краја, зидали неимари, највероватније са нашег Приморја, код којих се уочавају јаки утицаји из Апулије у Јужној Италији.

Блиставе спољашњости, складних пропорција, прегледних простора, при том задужбина оснивача династије, који је у њој и почивао, Студеница је била градитељски узор кроз цео XIII, па делом и у XIV веку. Манастир Жича

Манастир Морача у Црној Гори, задужбина Стефана, унука Немањиног, из 1252. године, само је малим делом очувао првобитне зидне слике и то углавном у ђаконикону — делу олтара. У том простору приказан је у једанаест композиција и циклус о св. Илији. Међу њима памти се посебно представа св. Илије у пустињи, док му гавран доноси хлеб. Замишљени пророк лепотом става и колористичким складом постао је један од препознатљивих симбола старих српских фресака.

са почетка XIII столећа, задужбина Стефана Првовенчаног, коначно је уобличила најранији тип српске цркве. Био је то уобичајен једнобродни храм са куполом и припратом, као и Студеница, али су се јавиле и неке новине. Некадашњи вестибили у Жичи су били зазидани и претворени у певничке просторе, а уз припрату су саграђене мале црквице — параклиси са куполицама. Уз мале варијације овај оформљени тип цркава понављаће се кроз цело XIII столеће и у науци ће добити назив *рашке градитељске школе.* Подражаваће га сви тадашњи ктитори: краљ Урош I када око 1255. подиже Сопоћане, краљ Драгутин када гради Св. Ахилија у Ариљу 1295/96, архиепископ Арсеније зидајући Св. Апостоле у Пећкој патријаршији у другој четвртини XIII века, као и чланови породице Немањића који су саградили монументалне задужбине: Милешеву 1218/19. принц, касније краљ Владислав, Морачу 1251/52. кнез Стефан, син Вуканов, Градац око 1270. краљица Јелена Анжујска, жена Уроша I, па и непознати ктитори који су платили да се подигну Придворица око 1250. и Богородица Хвостанска око 1220. Штавише, владарске задужбине XIV века много зависе од узора XIII века: манастир Бањска, коју је подигао краљ Милутин почетком XIV века, око 1315, Дечани (1327/35), чији је ктитор био краљ Стефан Дечански, као и црква Светих Арханђела код Призрена (око 1350), задужбина цара Душана.

Свака од ових цркава, поред заједничких архитектонских особености, има и своје посебне одлике. Неке од њих су, слично Студеници, имале богато украшене фасаде (Бањска, Дечани, Арханђели), код других је украс сведен на портале и прозорске отворе (Морача, Градац). Позници споменици су се, за разлику од раних, више уздизали, стремили висинама (Сопоћани, Ариље). Код цркве манастира Градца видљив је јачи утицај готике, што треба приписати улози градитеља које је ангажовала Јелена Анжујска, пореклом Францускиња. Некада су, као код Сопоћана, бочни параклиси обједињени заједничким кровом, па је храм добијао лажни изглед трobродне грађевине.

Српско градитељство XIII века, и делом XIV, са главним градитељским подухватима какви су Студеница, Сопоћани, Бањска, Дечани, Свети Арханђели, на којима су византијска и западњачка архитектонска схватања доведе-

Бели анђео из манастира Милешеве (око 1225) једна је од најпознатијих фресака српске средњовековне уметности. Лик анђела је, међутим, само део композиције *Мироносице на гробу Христовом,* али жене које су дошле да проспу миро на Христов гроб, заостају и величином и лепотом за анђелом. Сцена са мироносицама стоји над ктиторском композицијом са краљевићем Владиславом и симболише Васкрсење. Побожни донатор моли Христа, каже посредно фреска, да у дане Васкрсења и Страшног суда буде милостив према њему.

на у међусобни склад, представљало је сасвим оригинално остварење у византијском уметничком свету.

Оновремена скулптура била је подређена архитектури и везана за њу, а украшавала је отворе на грађевинама — улазе и прозоре, као и венце аркадица на конзолама. Да би се што више истакла, била је бојена, некад и позлаћивана. Скулпторска дела краја XII и XIII века, која су сачињавали претежно плићи рељефи, била су у превласти романичких стилских схватања. Само понегде, као на Студеници, западњачка клесарска искуства била су оплемењена византијском истанчаношћу. Клесари, колико се може сагледати, били су из приморских крајева у саставу српске државе. То није сасвим извесно једино за студеничку скулптуру, чији начин израде упућује на то да су њени скулптори дошли из Апулије, иако ни тамо нису сачувана дела тако високе вредности.

Међу сликарским остварењима српског сликарства од краја XII до почетка XIV века најбоље су очуване фреске. Оне су украшавале унутрашњост храмова. Сликане на влажном малтеру, фреске су се показале врло отпорним и постојаним. Према устаљеним обичајима источне цркве, на зидовима храмова приказивани су појединачни светитељски ликови, сцене великих хришћанских празника, Христова страдања, живот појединих светитеља. Још од раних споменика, по српским црквама се сликају и портрети ктитора, чланови њихових породица, ликови високих представника црквене организације, као и извесни догађаји везани за владарску породицу. Од средине XIII века, штавише, српски архиепископи св. Сава, Арсеније и други почињу се сликати и у олтару, најсветијем делу цркве, међу најугледнијим светитељима.

Најстарије зидне слике из друге половине XII века у Немањиним задужбинама потпуно су или претежно пропале. Фреске у Ђурђевим Ступовима код Новог Пазара из око 1175, само једним делом очуване, сведоче о томе да је, упркос свим сукобљавањима са Византијом, Немања довео живописце из Цариграда, или бар оне грчке мајсторе који су опонашали престоничко сликарство. Изузетне по својој спретној усклађености са архитектуром, фреске из Ђурђевих Ступова одликује превласт линије, уравнотеженост композиције и колористички склад. По свим својим особинама живопис у овој Немањиној задужбини показује архаичне црте познокомнинског сликарства пуне строгости и свечане смирености.

Сликар изузетног надахнућа насликао је велико *Рођење Христово* око 1265. године високо у главном делу цркве манастира Сопоћана. Доњи део, како је уобичајено, показује два пастира који разговарају о чудном рођењу у њиховој пећини. Снажни контрасти топле црвене хаљине млађег пастира и хладно сиво-плаво крзно старог пастира, антички склад пропорција, природност ставова — све то, као и друге сликарске врлине, учиниле су овај детаљ *Рођења Христовог* незаборавним остварењем српске средњовековне уметничке баштине.

Пећка патријаршија је од средине XIII века била не само средиште у коме су живели њени предводници, већ су они у њој и сахрањивани. Неки од архиепископа, потом патријарха, добили су и репрезентативне саркофаге, као обележја гробног места. У цркви св. Димитрија, верује се, лепо клесаним саркофагом од ружичастог мермера означен је гроб архиепископа Никодима, ктитора храма. Та околност датовала би ово скулпторално дело у године око 1325.

Богородичина црква у манастиру Студеници није добила зидне слике за Немањина живота, већ тек почетком XIII века 1208/9. заслугом његових синова Стефана, Вукана и замонашеног Растка, св. Саве. Овај последњи довео је из Цариграда водеће, вероватно царске мајсторе. Студеничке фреске XIII века само су делимично очуване (досликаване су 1568), претежно у олтару и западном делу наоса. Оне су означавале нову појаву не само у српском већ и у византијском сликарству. И појединачни ликови и композиције имају монументалан, свечан карактер и пуне су унутрашњег мира и потиснутих осећања. Сликари са изузетном лакоћом широким потезима изводе цртеж, одричу се истицања волумена и виртуозно усклађују појединачно са целином. Људска лица се сликају веома брижљиво, док се боја на одећи поставља широким потезима.

Мајсторе изузетних вредности пронашао је свети Сава и око 1225. године, када је његов братанац и будући српски краљ Владислав хтео да украси своју задужбину манастир Милешеву. Поред уобичајених сцена из библијске и хришћанске историје и појединачних светитељских ликова, живописци су израдили и више изванредних портрета првих Немањића. Монументалност, која се у пуном сјају исказала у Богородичиној цркви у Студеници, у Владислављевој задужбини је такође врло уочљива. Ликови светитеља и портрети сликани су скоро у природној величини, а сажете композиције су ослобођене свега сувишног. Светли, богати колорит је долазио до изражаја тим више што су, слично Студеници, у Милешеви представе биле постављене на златној позадини. Тиме се подражавала мозаична сликарска техника, којој су мајстори, очигледно, били привикнути. Ведра лепота милешевских фресака, готово профаног карактера, дугује понајвише узорима из касне антике, који су у оновременом сликарству много уважавани.

Антички хеленистички узори, у још већој мери, прожели су фреске цркве Св. Тројице у манастиру Сопоћанима код Новог Пазара, задужбини краља Уроша I. Средишњи део цркве, олтар и наос, непознати мајстор прекрио је око 1265. монументалним ликовима и репрезентативним композицијама великих хришћанских празника. Изузетног таланта и велике ликовне културе, сопоћански аноним је виртуозни цртач, суверено конструише слике, танано моделира ликове, а изнад свега поседује префињено осећање за истанчане бојене односе без јачих акцената. У припрати храма, чије су фреске настале истовремено, други сликар даје предност приповедању описујући Христове претке — лозу Јесејеву, васељенске црквене саборе, старозаветну причу о праведном Јосифу, као и Страшни суд.

У сенци Студенице, Милешеве и Сопоћана, често неоправдано, остали су сликани ансамбли српског сликарства XIII века, иако су неки међу њима такође значајна уметничка достигнућа. Фреске у пећкој цркви Св. Апостола, настале по налогу архиепископа Арсенија око 1260, одликује строгост израза својствена монашким идеалима, али и ефектни светло-тамни односи и раскошна скала пригушених боја. Фреске у манастиру Морачи из око 1260, једино преостале у олтарском делу храма, сведоче о високом нивоу сликарства у време када су задужбину кнеза Стефана из споредне гране Немањића живописали обдарени и учени сликари.

Историјски извори често говоре о богато украшеним иконама које су први Немањићи поклањали својим манастирима. Имућни појединци имали су доста икона и у својим домовима. По једном попису из Дубровачког архива, сазнаје се да је, на пример, 1281. године жупан Деса лично поседовао двадесет икона. Међутим, само неколико најстаријих српских икона доспело је до нашег времена. Хиландар чува мозаик-икону Богородице са Христом из око 1200, која је без обзира на мале димензије задржала монументално обележје. У истом светогорском манастиру су и две иконе — Богородице и Христа са некадашњег иконостаса, ремек-дела епохе, које стилске сродности са сликарством Сопоћана датују у седму деценију XIII века. Сасвим са краја столећа је српска икона Св. Петра и Павла из ватиканске збирке у Риму. Портрети донатора краљева Милутина и Драгутина и њихове мајке Јелене Анжујске увећавају вредност ове иконе.

Оновремено зидно сликарство је уско повезано с овим најстаријим српским иконама, како својом иконографијом, тако и високим уметничким вредностима. Са сликаним украсима по рукописним књигама то није случај. Рукописе су илуминирали аутори мањих амбиција, па по уметничком домету српске минијатуре XIII столећа знатно заостају за фрескама и

иконама. Међутим, оне су изузетно занимљиве, јер својим стилским особеностима показују велику разноврсност. *Мирослављево јеванђеље* с краја XII века, које је добило име по наручиоцу кнезу Мирославу, брату Стефана Немање, у превласти је романичких схватања, што се види по иницијалима са геометријским, флоралним и често фантастичним животињским и људским представама. Један од преписивача овог јеванђеља је дијак Григорије, а анонимни илуминатор, који је био под јаким утицајем бенедиктинских рукописа Јужне Италије, живео је, изгледа, у приморском делу српске државе. Један други рукопис, познат као *Вуканово јеванђеље*, писан у Расу око 1200,

Црква манастира Грачанице на Косову, која је подигнута заслугом краља Милутина око 1315, најлепша је српска црква XIV века и једно од најзнаменитијих неимарских остварења у византијском духовном свету ове епохе. Као у једном даху изведене, пет купола цркве, као и сви њени делови, силовито стреме небу. Спољна нижа припрата дозидана је касније, највероватније у позном XIV веку.

рађен је у византијским традицијама. То се, више него по иницијалима, види по двема великим минијатурама са представама јеванђелисте Јована и Христа Емануила. Међу значајним српским рукописима XIII века посебно место заузима *Призренско јеванђеље* са краја XIII века, изгорело приликом немачког бомбардовања Београда 1941. године. Преко тридесет минијатура на ивицама текста сликане су на врло архаичан начин, па се њихови узори траже у коптском, западном, као и византијском сликарству X – XII века.

Житија српских владара и архиепископа говоре о томе да су ктитори својим задужбинама, поред сталних прихода, давали села, новац, а такође и златне и сребрне посуде украшене драгим камењем, црквене одежде везене златним и сребрним нитима, затим кадионице, крстове, путире. Готово сви предмети помињани у историјским изворима нестали су нетрагом због протока времена и скупоцености материјала од кога су прављени. Само понеко од ових дела примењене уметности, спасено случајем, може да наговести какво је уметничко благо нестало и каквим су великим занатским мајсторством овладали српски мајстори с краја XII и из XIII столећа. О томе сведочи прстен краља Стефана Првовенчаног, око 1200 (манастир Студеница), запон захумског кнеза Петра, XIII век (Народни музеј, Београд), посуда из Ариља, XII – XIII век (Народни музеј, Београд), двери са скупоценом интарзијом, око 1200 (манастир Хиландар), као и многи други предмети. Приликом археолошких ископавања последњих година на светлост дана излазе и многи лаички предмети, посебно накит, који може бити сачињен и од мање скупоценог материјала, али да по уметничкој обради не уступа делима рађеним по налогу највиших српских достојанственика (чинија из средњовековног града Раса, XIII век, минђуше из разних налазишта и др.).

На прелазу XIII у XIV столеће, око 1300, збио се у српској уметности велики прелом. Убрзо после ступања на престо, краљ Милутин је ширење српске државе усмерио према југу, ка ослабљеној Византији. Ратовања нису, међутим, спречила продубљавање међусобних веза, поред осталог, и у уметности. Када су сукоби Србије и Византије окончани 1299. женидбом краља Милутина Симонидом, ћерком византијског цара Андроника II, започело је раздобље плодног и још јачег византијског утицаја на српску уметност. То се догађало управо у време када у уметности Византије долази до великих стилских промена, такозване *ренесансе Палеолога,* што је значило и нов процват архитектуре, сликарства и уметничких заната.

Велики подстицај уметности на почетку XIV века дао је лично краљ Милутин подижући, или још чешће обнављајући, велики број цркава (Бањска, Грачаница, Богородица Љевишка, Старо Нагоричино, Хиландар и др.). Следили су га, иако га нису превазишли, син и унук — Стефан Дечански и краљ потом цар Стефан Душан (Дечани, Никола Дабарски, Свети Арханђели у Призрену и др.). Па и последњи Немањић, иако у немирним временима треће четвртине XIV века, није прекинуо традицију (Матеич). Ктитори су и српски архиепископи (Никодим, Данило II и др.) Међутим, од почетка XIV века све моћније и имућније племство, попут владара, на својим поседима подиже задужбине, често веома репрезентативне (велики казнац Драгослав саградио је цркву Богородице у Мушутишту 1315, војвода Хреља цркву Св. Арханђела у Штипу око 1332, деспот Оливер цркву манастира Леснова 1341. и 1349, севастократор Влатко цркву манастира Псаче 1358, војвода Никола Стањевић цркву у Кончи 1366. и др.).

У промењеним условима, када се много градило на територији освојеној од Византије, где су неговани традиционални облици и када се тежило да Србија замени истрошено Византијско царство, српска архитектура још доследније прихвата уметничка схватања свога великог суседа. Уместо једнобродних грађевина XIII века, у Србији се, између 1300. и 1370, подижу храмови чија је основа крстастог облика, обухваћена правоугаоником. Над овом основом, познатом под именом уписаног крста, уздизали су се зидови који су се завршавали полуобличастим сводовима, а у средини куполом. Неке од најрепрезентативнијих цркава имале су уз средишњу још и четири мање куполе (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино, Грачаница, Матејча). Споља све грађевине, уз мало изузетака, имају фасаде од наизменично ређаних редова црвене опеке и сивог камена, који су повезани дебелим слојевима белог малтера. Фасаде су тако добијале врло живописан изглед, који је често увећаван тиме што су по спољашњим зидовима постављани укра-

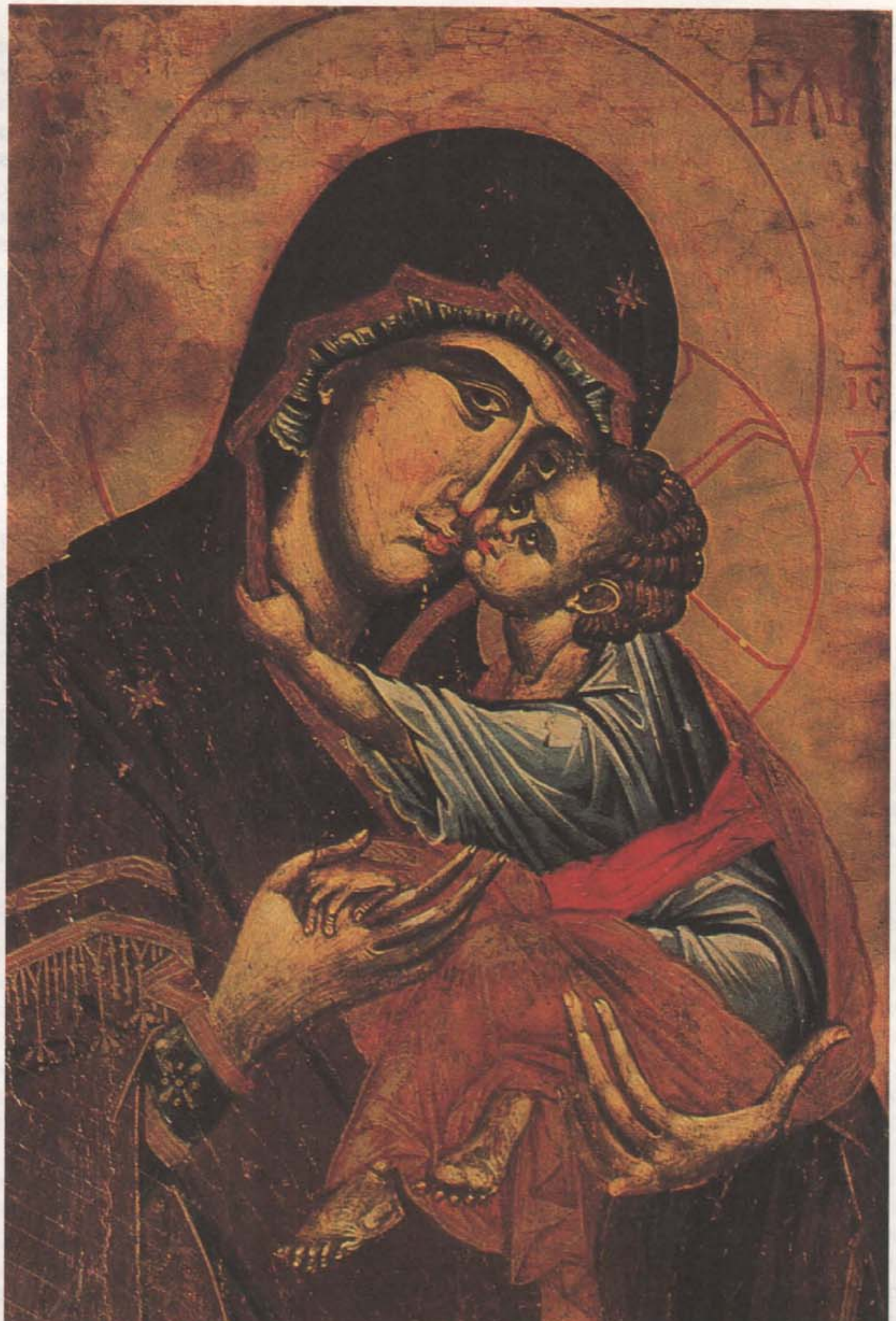

Највећу збирку српских икона XIV века, осим Хиландара на Светој Гори, има манастир Дечани у Метохији. Међу иконама које су некада стајале на каменом иконостасу, издваја се она са представом Богородице са малим Христом из око 1335. године. Иако је престона икона, *Дечанска Богородица са Христом* прославља не само божанске ликове, већ и вечиту, нежну љубав мајке и сина.

си од опеке специјалног облика, па су настајале шаре налик на рибљу крљушт, меандре, шаховска поља, решетке. Осим тога, појавиће се и неки нови облици који ће у следећој стилској епохи имати већи значај: куполе над припратама (Никола Дабарски, Лесново, Марков манастир), округли прозори — окулуси, као најава розета (Матејча, Марков манастир). Међу споменицима насталим између 1300. и 1370. посебно место као уметничко остварење има сину није истакнуто само тиме, већ и промишљеним постављењем маса, распоредом и изгледом отвора (доњи су ужи, горњи шири), као и формама лукова (доњи су полукружни, највиши шиљати). У средини је витка купола, а у угловима правоугаоне основе су још четири мање и ниже куполе. Саграђена као у једном даху, немирних облика, сва подређена висинама, Грачаница се са разлогом сматра ремек-делом српског и византијског градитељства.

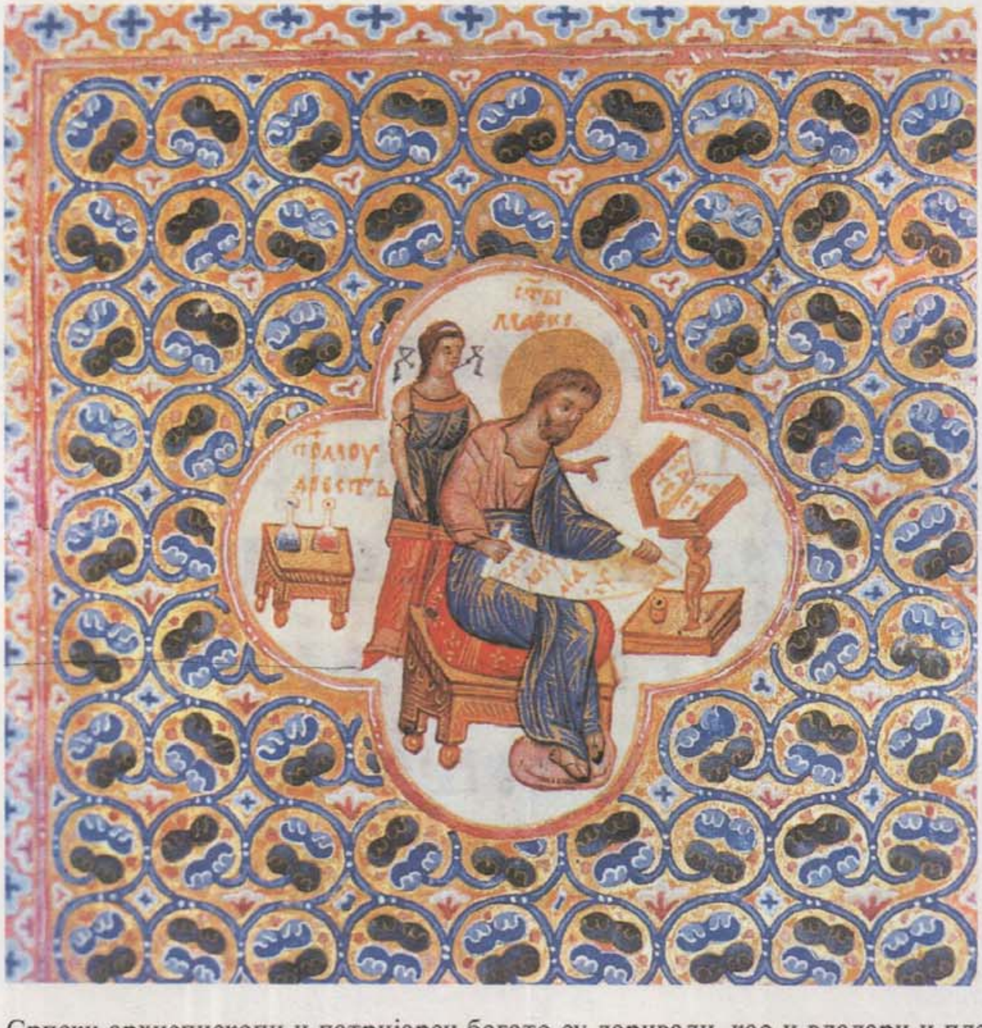

Српски архиепископи и патријарси богато су даривали, као и владари и племићи, угледне манастире. Српски патријарх Сава IV (1354 – 1375), претходно хиландарски игуман, обдарио је свој некадашњи манастир једним јеванђељем раскошно украшеним минијатурама. Јеванђелист Марко насликан је у лепом плавом оквиру како састављa свој спис. Иза њега стоји муза, која се у складу са промењеним, хришћанским схватањима епохе, зове *Премудрост Божја.*

црква манастира Грачанице, задужбина краља Милутина из око 1315. Храм нема једноставну основу уписаног крста, већ се она удвостручује, па се над доњим укрштеним сводовима уздижу други, само знатно ужи. Стремљење у ви-

Као типично остварење из средине XIV века може се издвојити црква Св. Арханђела у манастиру Леснову из 1341, коју је саградио деспот Оливер. Храм има облик уписаног крста, а купола почива на слободним ступци-

ма. Касније дозидана припрата, из 1349, такође има куполу. Великих димензија, богато украшена споља вешто постављеним опекама и каменом, са плитким високим нишама на фасадама, Лесново показује не само колико је порасла моћ високог племства већ и са колико је много успеха српска архитектура пратила велике византијске узоре.

Највећа српска средњовековна црква, манастир Дечани, заједничка задужбина Стефана Дечанског и цара Душана, грађена је пуних осам година (1327/35). Архитекта из Котора, фра Вита, подигао је здање дуго преко тридесет шест, а високо више од двадесет седам метара. Иако настаје у доба пуне превласти византијског градитељског искуства, и ктитори и градитељи настоје да следе домаћу традицију XIII века. Тако су Дечани петобродна грађевина са кубетом, њена спољашњост, али и унутрашњост, рађена је у романичком, делом и готичком стилу. Фасаде образују квадери белог и ружичастог мермера, сводове носе врло високи стубови са украшеним капителима, а отвори — портали и разни прозори — имају често раскошан скулпторални украс. Монументално, добро очувано дечанско здање сведочи о моћи српских владара прве половине XIV века и о значају градитељског узора — Богородичине цркве у Студеници — као задужбине оснивача династије, коју подражава далеки потомак Стефана Немање.

Скулпторални украс на типичним црквама епохе доста је оскудан. Има га тек понегде на оквирима улаза (Богородица Љевишка, Лесново), на капителима (Грачаница, Лесново, Псача), као и на ретким очуваним деловима иконостаса (црква Св. Димитрија у Пећи). Раскошан скулпторални украс имали су храмови подигнути у XIV веку, али у традицији српске архитектуре претходног столећа (Бањска, Дечани, Свети Арханђели у Призрену). У данас скоро потпуно разрушеном манастиру Св. Арханђела код Призрена, задужбини цара Душана, налазио се изнад његовог гроба и исклесан лик овог моћног српског владара.

Нов полет у сликарском стварању за владавине краља Милутина срећно се подударио са почетком ренесансе Палеолога у Византији и њеним средиштима у Цариграду и Солуну. Нова уметничка схватања врло брзо су прихваћена у српској средини. Уместо монументалног стила, типичног за претходни век, у сликарству XIV века, приближно до маричке битке 1371, превагу односи приповедање, нарација. Доста рашчлањене зидове у унутрашњости цркава прекривају многи појединачни ликови и сцене знатно смањених димензија. Репертоар фресака је веома обогаћен: сликају се не само велики празници и Христова страдања већ и опширни циклуси о животу и чудима појединих светитеља, живот Богородице, опширни Страшни суд, васељенски црквени сабори, триста шездесет пет сцена календара, старозаветне композиције. Поред обавезних ликова ктитора и чланова његове породице, у XIV веку јавиће се и велике композиције лозе Немањића, на којима се приказују сви чланови владарске куће уплетени у врежу, при чему се најугледније личности владарске династије истичу величином (Грачаница, Пећка патријаршија, Дечани, Матеич). Не само што су се појавиле многе сцене са новим садржајима већ се на њима знатно увећао број учесника. Светитељи и сведоци збивања из њиховог живота темпераментно гестовима учествују у радњи, док изрази лица не показују никакву острашћеност. За разлику од уметности XIII века, пропорционални однос људског лика и средине која га окружује постаје много реалнији. Здања пред којима се или у којима се радња догађа имају сложене архитектонске облике и она престају да буду само симбол који назначава место радње. Уместо јако умањене вегетације, на сликама се појављује дрвеће описано доста верно. Најзад, по зидовима се све више сликају предмети из свакодневног живота. У исти мах у сликарству, посебно почетком XIV века, али и касније, снажно се осећају антички узори који су стално, час у већој, час у мањој мери, инспирисали византијско, али и српско сликарство.

Класичне примере стила ренесансе Палеолога у нас пружају фреске настале у другој деценији XIV столећа у задужбинама краља Милутина: Богородица Љевишка у Призрену око 1310, Свети Никита код Скопља око 1315, Краљева црква у Студеници 1314, Старо Нагоричино код Куманова 1316/18, Грачаница око 1320, Хиландар око 1318. Док се у Богородици Љевишкој још осећају одјеци претходних уметничких схватања, у Светом Никити и Старом Нагоричину, чије су фреске остварења сликара Михаила и Евтихија, видљиве су све битне особености нове класицистичке струје. Ако ова двојица грчких мајстора показују за-

видну извођачку спретност, аноним из Краљеве цркве винуо се до значајног уметничког домета. Ликови, и они појединачни и они на сценама, сликани су овде са изузетном истанчаношћу, тачно су пропорционисани, покрети су им уверљиви, а обојене површине складно повезане. Обиље ликова и сцена које је требало насликати у Грачаници није утицало на мајсторе да украшавање фрескама схвате као пуку илустрацију — најбољи међу њима траже и налазе нова композициона решења, уносе извесну дозу осећајности, промишљено успостављају односе међу мањим целинама фресака.

Сликари Дечана су пуних петнаест година украшавали огромну задужбину Стефана Дечанског и његовог сина Душана — од 1335. до 1350. Са стотинама појединачних фигура и преко двадесет циклуса овај сликани ансамбл се са разлогом сматра правом енциклопедијом библијских догађања. У исти мах на дечанским фрескама, на мноштву детаља, искри и прави живот, јер сликари, највероватније са српског дела Приморја, приказују верно одећу, накит, алатке својих савременика.

Огроман број ликова и сцена прекривао је зидове цркве у манастиру Матеич код Куманова, задужбини цара Уроша и његове мајке царице Јелене из око 1360. На жалост, велика оштећења оставила су само торзо од некадашњег ансамбла и тек фрагменти потврђују богатство тематике и сликарске вредности фресака.

На ниским каменим иконостасима, украшеним плитким исклесаним орнаментима, почетком XIV века, као и раније, по храмовима су постављане иконе. Међутим, оне су у току протеклих шест векова углавном пропале. Изузетак су пет икона са дечанског иконостаса, настале око 1335. Сликали су их мајстори који су украсили цркву фрескама, већих су димензија и рађене много брижљивије, а икона Богородице са малим Христом наглашеном оданошћу мајке и сина надилази строгост култне слике. У Хиландару међу иконама XIV века посебно се поштује чудотворна икона Богородице Тројеручице, која је по старом предлошку настала средином XIV века. Уздржан, готово строг лик Богородице следи старију традицију. Осим тога, за иконостас главне хиландарске цркве урађено је и сачувало се десет великих икона Деизиса, чија монументалност присећа на протекло столеће, али сликарски поступак не оставља сумњу да су ове иконе насликане око 1360. године. Мала икона крштења Христовог (Народни музеј у Београду), из око 1350, сјајан је пример приповедачке страсти епохе, јер је главни догађај окружен разним епизодама, које се у ранијем сликарству нису могле ни замислити — децом која се купају у реци, симболичним представама река Јор и Дан, групом људи са голуждравом децом у рукама.

Још и у првим деценијама XIV века у уметничком погледу запажају се велике разлике између минијатура по српским рукописима и оновремених фресака и икона. То заостајање књижне илуминације превазиђено је тек средином столећа. Неколико рукописа рађених за достојанственике високог црквеног и лаичког ранга сведочи да се овог посла прихватају сада и искусни сликари који су вешти и сликању фресака и икона и украшавању књига (четворојеванђеље серског митрополита Јакова, 1354, сада у Лондону, четворојеванђеље војводе Николе Стањевића, средина XIV века, Хиландар, Романово јеванђеље, 1360, Хиландар, четворојеванђеље патријарха Саве IV, трећа четвртина XIV века, Хиландар). Углавном анонимни, мајстори ових минијатура нису само вични цртању сложене орнаментике већ су и сликари ликова истанчаног нерва, који нарочито вешто хармонизују готово пастелне боје.

У раздобљу владавине краља Милутина, па до цара Уроша, последњег Немањића на српском престолу, раскош је много више него раније захватила владарски двор, али и племиће, па и имућне грађане у Призрену, Скопљу, Новом Брду. Сви су они носили скупоцене одоре и накит, јели из сребрних и украшених керамичких посуда, ратовали брижљиво кованим оружјем. Од тих дела очувало се мало, али археолошка ископавања увећавају број ових предмета (здела из Пећке патријаршије,

Олтарски простори су у српским средњовековним црквама украшавани фрескама на устаљен начин. У најнижој зони приказивало се *Поклоњење архијереја Христу-жртви,* изнад је било симболично *Причешће апостола,* које предводе апостол Петар с једне и апостоли Јован или Павле са друге стране. У врху апсиде, у сферној површини, слика се Богородица на престолу или како стоји, док јој се два анђела приклањају. Тако је урађено и у Богородичиној цркви Пећке патријаршије, коју је пећки архиепископ Данило II дао да се сазида и живопише између 1330. и 1337. године.

XIV век, прстен краљице Теодоре, XIV век, стаклена чаша из Новог Брда, трећа четвртина XIV века, све данас у Народном музеју у Београду). У црквеним ризницама сачувана су још драгоценија дела примењене уметности у разним материјалима, готово увек скупоценим и обрађеним рукама вештих мајстора свога заната (плаштаница краља Милутина, почетак XIV века, музеј Српске цркве у Београду, крст патријарха Саве, XIV век, Пиенца, Италија, саркофаг краља Стефана Дечанског, XIV век, манастир Дечани, плаштаница архиепископа Јована, средина XIV века, Хиландар, реликвијар Томе Прељубовића, 1367/84, Куенка, Шпанија и др.)

Ради одбране граница и безбедности у унутрашњости државе, српски владари и племство подизали су утврђене градове, најчешће на врховима узвишења, на тешко приступачним местима или уз реку. Тврђаве су чинили зидови утврђени кулама, од којих се најјача назива донжон кула. У унутрашњости су била здања за посаду, складишта хране и цистерне са водом у случају опсаде, некада и мала црква. Уз тврђаву се налазило подграђе где су живели становници насеља, који би у случају рата или друге опасности налазили заштиту иза зидова тврђаве.

Градови из времена Немањића су много рушени, неки касније преправљани или дограђивани на старим византијским, чак римским основама, па се о њима мало поуздано зна. Редак пример добро очуваног старог града-утврђења је Маглич, који се издиже изнад Ибра, а за који постоји спомен да је у њему архиепископ Данило II почетком XIV века саградио нека здања и цркву Св. Георгија. Недавна ископавања старог града Раса близу Новог Пазара (XII – XIII век) дала су многе податке о животу у једном утврђеном средњовековном граду. Знаменити манастири су такође били заштићени високим зидовима и кулама (Ђурђеви Ступови, Студеница, Морача, Бањска, Свети Арханђели у Призрену, Дечани и др.).

Царство после Душанове смрти

Смрт је цара Душана задесила далеко на југу државе, одакле су његови посмртни остаци пренети и, по свој прилици, сахрањени у Светим Арханђелима код Призрена. Нису сачувана обавештења о догађајима непосредно после цареве смрти, нити се нешто зна о томе како је овај догађај деловао на савременике. Наследник престола био је, додуше, познат и благовремено представљен политичкој јавности — властели и свештенству. Истог дана кад је Душан крунисан за цара, његов син Урош крунисан је за краља, чиме је јасно стављено до знања да је савладар и наследник очевог престола. Од тада је Урош редовно свуда представљан као престолонаследник. Пошто су, дакле, његова права била легитимна, он је врло брзо после Душанове смрти проглашен другим српским царем и крунисан. То је обављено свакако пре 10. јануара 1356, пошто знамо да је управо тог дана Урош са титулом цара издао Дубровчанима исправу којом им јемчи слободу кретања и пословања у Србији.

У тренутку преузимања царске власти Урош је имао око деветнаест година. Брзина којом је крунисан као и она повеља Дубровчанима сведоче да је централна државна управа, наслеђена од цара Душана, дејствовала ефикасно и по очекиваном редоследу. Била је, значи, оспособљена за обављање најважнијих и најсложенијих државних послова. Она ће таква бити и у неколико наредних година и тако очувати јединство царства, које се није распало одмах, како се често мисли. Приликом смене на престолу, чак и кад су легитимна права новог владара била неспорна, готово увек су избијали мањи или већи нереди у земљи, а често и напади спољних непријатеља. Све се то догодило и приликом доласка на власт Уроша Немањића, али на знатно ширем простору и са тежим последицама.

Животи светитеља, њихове муке и чуда, ретко су давали прилику живописцима да прикажу људе док обављају неки посао. Међу српским средњовековним споменицима изузетак су фреске у Дечанима, настале између 1335. и 1350. године, на којима су посебно у циклусу о постанку света и животу првих Адамових потомака, представљени људи док раде. Човек који припрема малтер за зидање је детаљ са сцене *Каин зида град.*

Најлепши портрет другог и последњег српског цара Уроша налази се у манастиру Псачи код Криве Паланке и настао је крајем његове владавине, између 1365. и 1371. године. Зналачки сликан портрет приказује младог, крупног човека, риђе косе и браде. Његова лепота подстакла је касније летописце да саркастично забележе да је био красан телом, али не и разумом. Натпис уз његов лик, где је означен као »В Христа Бога благоверни цар Урош« уништили су Бугари током првог светског рата.

Почетком или у пролеће 1356. нестао је са историјске позорнице Душанов војсковођа и намесник у Тесалији кесар Прељуб, изгубивши живот, изгледа, у једном сукобу са Арбанасима. Смрт тог истакнутог и искусног царевог сарадника искористио је деспот Нићифор II Анђео, син деспота Јована II Орсинија, последњег самосталног господара Тесалије, који је у време Душанове смрти управљао градом Ено-

Мало се зна и о приватном животу племства и владара у средњем веку, а још мање о свакодневици обичног човека. Фреска у припрати манастира Леснова код Кратова из 1349. године наговештава како су се људи XIV века из нижих сталежа веселили, играјући коло. Истина, фреска у цркви представља илустрацију 149 псалма Давидовог из Старог завета, али је слика ипак одсјај весеља ондашњих скромних људи.

Новци у време краткотрајног царства српског показују велику разноврсност, што је одраз политичке и економске моћи. Цареви Душан и Урош приказују се у стојећем и седећем ставу, на коњу (цар Душан), заједно са савладаром (Урош), а на обратној страни чест је лик Христа у попрсју или на престолу.

сом на северној обали Егејског мора. Деспот Нићифор је упао у Тесалију у пролеће 1356. и брзо је освојио, а за њом Епир и Етолију, понашајући се не као поданик византијског цара већ као самосталан владар.

Тадашњи српски намесник у Епиру, деспот Симеон (Синиша), Душанов полубрат и зет деспота Нићифора, био је приморан да се склони у Касторију (Костур). Ту је окупио шаролику војску од четири-пет хиљада ратника, међу којима је било Срба, Грка и Арбанаса, па се прогласио »царем Ромеја и Срба«. Његово »царство« било је ограничено на Касторију, али је свеједно ковао велике планове да постане Душанов наследник, сматрајући своја наследна права на српски престо пречим од Урошевих. У лето 1358. Симеон је покушао да то оствари и дошао с војском под Скадар, али је ту доживео пораз. Из незавидног положаја у коме се због тога нашао избавио се само захваљујући погибији деспота Нићифора у борби са Арбанасима.

Убрзо потом Симеон је успео да загосподари Епиром и Тесалијом. Домаћи феудалци су га, изгледа, прихватили јер је био ожењен Томаидом, сестром деспота Нићифора, а уз то је по мајци Марији потицао из царског рода Палеолога. Као син Стефана Дечанског, био је прихватљив и за српску властелу у тим крајевима. Учвршћивање на власти цара Симеона Немањића у Тесалији и Епиру значило је и трајно издвајање ових области из Српског царства.

Док је деспот Нићифор освајао Епир и Тесалију, браћа Јован и Алексије Палеолог су дуж северне обале Егејског мора заузели Хри-

Краљевић Марко, легендарни јунак српских народних песама, као историјска личност је краљ Марко, син краља Вукашина. Његов портрет у цркви Светих Арханђела у Прилепу приказује га у белој одори, што је, по византијском дворском церемонијалу, знак жалости. То и датује овај портрет непосредно после Маричке битке 1371, док је син још жалио оца, кога је наследио, истина признајући врховну турску власт. Иако је портрет краља Марка доста оштећен, разазнаје се лик младог, крупног човека густе браде и косе, са отвореном круном на глави.

сопољ, Анакторопољ и Христопољ. Освајање и издвајање тих градова из Српског царства започело је, додуше, већ 1355. године, пре Душанове смрти, јер је реч о приобалним градовима које Срби нису могли одбранити без флоте.

У нападима на српску државу мање среће је имао Матија Кантакузин, син доскорашњег цара Јована VI, који је морао да напусти престо новембра 1354. и да се закалуђери. У договору са неком српском властелом, Матија је рачунао да ће уз помоћ одреда од пет хиљада Турака освојити тврди град Сер, најважније српско упориште на југоистоку царства. После Душанове смрти Сер и његову област држала је под својом непосредном влашћу царица Јелена. За Матијине намере сазнао је Урош и одмах послао мајци у помоћ већи одред искусних ратника. Српска војска је у току неколико дана и у више битака тешко поразила Турке. Колико је до сада познато, био је то први већи турски пораз у сукобу са Србима (1357). Објашњавајући како је до тога дошло, Јован Кантакузин пише да је после неколико узастопних неуспеха Турке захватила паника. Изненађени храброшћу и борбеношћу српских војника, повукли су се у нереду, мада их је било више. Успех српске војске и њена борбеност ни овом приликом нису били случајни, јер се радило о искусним ратницима цара Душана, окушаним у многим бојевима. Видећи да је битка изгубљена, Матија Кантакузин је покушао да се спасе бекством, али је ухваћен. У заточеништву је провео неко време код кесара Војихне, братучеда цара Душана, господара Драме, града у Егејској Македонији.

Ктитори из редова племића нису пропуштали прилику да се у својим црквама, обично мање монументалним, прикажу са породицом. Тако је учинио и жупан Прибил у манастиру Добруну код Вишеграда 1343. године. Док он приноси Христу модел храма, прате га двојица синова, а присутан је и његов таст протовестијар Стан. Њихову одећу, која се закопчава у горњем делу са много пуцади, држе уз тело истоветни, од злата исковани појасеви, чији крајеви слободно висе.

Некако у то доба стекле су се у Српском царству повољне политичке околности, па је априла 1357. одржан државни сабор у Скопљу, на коме је цар Урош добио пуну подршку властеле и црквених великодостојника. Чинило се да су унутрашње прилике у Србији стабилизоване. Цар Урош је без тешкоћа присилио на послушност самовољног властелина Жарка у Зети, а 1358. потукао војску цара Симеона-Синише код Скадра. Извесних тешкоћа било је на северним границама, где су се сукобила два моћна властелина, па је слабији позвао у помоћ Угре. По свој прилици, реч је о Растислалићима, који су загосподарили Браничевом ослањајући се на Угарску. Њихово осамостаљивање је, додуше, подуже трајало, али је угарски краљ проценио да наступа повољан тренутак за напад на Србију. Угарски одреди продрли су до Рудника, а онда (у лето 1359) наишли на снажан отпор српске војске, која их је потукла и приморала да се повуку преко Саве. Показало се да је јединствена српска држава још довољно снажна да се одупре и Турцима и Угрима.

Немири у Српском царству после смрти Стефана Душана

А у исто време (крај 1355) умро је и Краљ (цар Душан), владар Трибала (Срба) и не мали метеж се распламса међу Трибалима. Наиме, и Симеон, Краљев брат, тада владајући Акарнанијом, тежио је за читавом влашћу над Трибалима, као да му заиста припада и многе је од угледних међу Трибалима придобио као помагаче у подухвату; и Краљев син Урош (цар), због очинске власти, заратио је на стрица. И Јелена (царица) његова мајка, једнако не верујући ни сину ни мужевљевом брату Симеону, многе градове потчинивши и окруживши се знатном војском, држала је власт за себе, никога не нападајући, нити покрећући рат. И најмоћнији од великаша код њих (Срба) оне слабије уклонише са власти и сваки себи потчињавајући оближње градове, једни су у борби Краљу (цару Урошу) помагали, сами не учествујући нити му се као господару потчињавајући, а други су (помагали) стрицу Симеону; а неки од њих никоме нису пришли, него су, држећи постојећу војску, гледали у будућност да се придруже ономе ко би надвладао. Ромеји (Грци), који су за толико времена много и страшно пропатили од Трибала, добивши прилику да и оно што је освојено поврате и да варварима траже казне за дрскости, због трајања грађанског рата и побуна, сасвим некорисно су време страћили. Деспот Нићифор Дука, видећи настало стање код Трибала и надајући се да ће брзо повратити очинску власт, а још и зато што је Прељуб који је имао власт у Тесалији и сам умро, наоружавши бродове, отпловио је из Еноса у Тесалију, остављајући супругу у Еносу. И искрцавши се, за кратко време је освојио Тесалију, пошто му од оних тамо нико није пружао отпор, а и пошто су Тесалци спремно пришли и као из великог метежа трибалске власти побегли у тиху и пуну мира државу Ромеја.

Јован Кантакузин, *Историја*

Стварање самосталних области и рат са Дубровником

Веће промене које су наговестиле распад царства наступиле су 1360. године. Српски велможа Радослав Хлапен, господар Бера и Водена, заузео је прилично независан став и према цару Урошу и према цару Симеону. Од крајева под његовом управом постепено се створила самостална област. Исто се догодило и у Серу, само са тежим последицама: почев од 1360. године царица Јелена је почела да се понаша као прави владар. У јужној Албанији се готово неприметно осамосталио господар Канине и Валоне деспот Јован Асен, брат царице Јелене. Он је пристао уз цара Симеона, будући да је био и његов таст, односно очух Симеонове жене Томаиде. До промена је дошло и у Зети. Балшићи су се држали самостално већ од 1360, али је тада под њиховом управом била тек мања област између Скадарског језера и Јадранског мора.

Дрвени намештај по црквама XIV века, због неотпорности грађе, није се нигде у Србији сачувао, сем у Дечанима, па и то тек делимично. Игумански престо у овом манастиру, сада делом рестаурисан, доказ је велике дуборезачке вештине мајстора из око 1335. Он се доста угледа на дечански краљевски престо од мермера и спретно реже розете које украшавају столицу.

На западним границама српске државе оцртавала се пространа област кнеза Војислава Војиновића, који је са братом Алтоманом држао подручје између Дрине и Рудника на северу и дуж јадранске обале од Дубровника до Боке Которске на југу. На истоку и југоистоку Војислављева област излазила је у долину Ибра и под његову власт је најпре потпао град Брвеник, који је уступио челнику Муси, а овај њему град Звечан. Замена је извршена уз сагласност цара Уроша. Краће речено, кнез Војислав је владао подручјем старе Рашке и Травуније — матичним српским земљама.

Кнез Војислав и његова властела пружали су пуну подршку цару, па је захваљујући томе Урош могао да утиче на политичка збивања широм царства. Али државна управа, која је с лакоћом обезбедила престо новом цару, није могла трајно и успешно да обликује државну политику кад се на челу државе налазила слаба личност. А такав је, судећи по свему, био Урош Немањић. Према сачуваним сведочењима, он је био лепа стаса и спољашњости, по нарави добродушан, али, на жалост, и »млад смислом«, што значи незрела личност. Све док се у животу налазио моћни кнез Војислав Војиновић, цар Урош је живео и владао у његовој сенци, али је уживао и његову подршку.

У свакој феудалној држави, па и у Српском царству, разједињујуће силе су увек биле живе и јаке. То, уосталом, проистиче из суштине феудалног поретка. Кад би се на челу државе нашао снажан и способан владар, он је са мање или више напора успевао да обузда снаге које су тежиле издвајању, али никада да их потпуно уништи. Оне су се редовно обнављале и освежавале. Тако је било и у Србији. Ниједан владар из династије Немањића није загосподарио државом а да при том није морао једном или више пута да сузбија сепаратистичке тежње.

Са тим проблемима суочили су се цар Урош и њему привржена властела. Пошто су у питању били најмоћнији представници српских феудалаца, они се нису устручавали да истичу своје интересе. Иако је свесрдно потпомагао цара, кнез Војислав је деловао и према сопственим тежњама, настојећи да загосподари што већом територијом. Постигао је видне успехе, али се ни њима није задовољио.

Марков манастир са црквом св. Димитрија код Скопља подигли су краљ Вукашин и његов син Марко између 1365. и 1371. године. После битке на Марици, по налогу краља Марка, главни храм је живописан. Као главна задужбина краља Вукашина, црква је могла да чува и краљеве посмртне остатке, али су они остали на бојишту крај реке Марице 1371. године. На спољашњем јужном зиду, над бочним улазом, откривени су пре двадесетак година портрети краља Вукашина и краља Марка.

Дечанска ризница није била пљачкана, нити је црква паљена, па се у овом манастиру у Метохији налази лепа збирка уметничких предмета. Међу делима примењене уметности посебно се истиче панагија из XIV века или нешто старија. Чине је представе Богородице са Христом у средини и двадесет попрсја унаоколо, сви изрезани од рога и оковани у сребрн оков. (Панагија је мала икона од племенитог материјала коју носи високи црквени достојанственик на прсима.)

Искористио је погодну прилику да нападне Дубровник, с намером да отме Стон и Пељешац. Повод за сукоб нашао је у томе што је Дубровник 1358. признао врховну власт угарског краља, који је у то време угрожавао и српске територије. Војска кнеза Војислава напала је дубровачко градско подручје 1361, али у сам град није продрла. Сукоб је убрзо добио шире размере и изазвао груписање у српској држави. Котор, највећи такмац Дубровчана, стао је уз Војислава, али су зато сви зетски градови остали неутрални, док су Балшићи очували пријатељске односе са Дубровником.

Рат који је кнез Војислав започео у име српске државе и њеног цара претворио се у његов лични сукоб са Дубровником, од чега су обе стране имале велике штете. Дубровчани су настојали да се измире и са кнезом Војиславом и са царем Урошем, јер су сматрали да ће једино тиме одвратити Војислава од захтева да му као »кнезу хумском« припадају Стон и Пељешац. Посао им је био олакшан не само због држања Балшића и зетске властеле већ и због става српских велможа у *грчким земљама,* који нису били заинтересовани за вођење било каквог рата на западним границама. Добри познаваоци прилика у Српском царству, Дубровчани су тражили и проналазили подршку на више места. Обраћали су се и цару Урошу и царици Јелени, српском патријарху и веома утицајном Вукашину Мрњавчевићу, а успоставили су пријатељске односе и са тадашњим дворанином цара Уроша, будућим српским кнезом Лазаром, чији је отац био логотет цара Душана Прибац Хребељановић.

Дипломатски напори Дубровчана коначно су уродили плодом. Посланици цара Уроша, логотет Дејан и кесар Гргур Голубић, започели су преговоре и мир је закључен августа 1362. у Оногошту (Никшићу). Тим поводом цар Урош је Дубровчанима издао повељу. Нешто касније мир је посебном исправом потврдио и кнез Војислав.

Сукоб са Дубровником показао је да међу српском властелом постоји знатна подвојеност и да су сепаратистичке тежње изражене јаче него раније. За најутицајније људе у царству, укључујући и цара Уроша, рат са Дубровником био је пре свега рат кнеза Војислава Војиновића, а не српске државе. Цар Урош се појавио у неуобичајеној улози посредника између свог властелина и суседне државе. Самосталност и углед кнеза Војислава нарасли су толико да га цар назива *братом,* али упркос све-

На неким средњовековним новцима није био утиснут лик владара, већ је крупним словима исписано само његово име и најкраћа титула. Такав је случај са једном емисијом новца краља Вукашина, где је у пет реди истакнуто: »В Христа Бога благоверни краљ Вукашин«.

му томе он је остао одан свом владару и представљао његов најсигурнији ослонац.

Убрзо је, међутим, цар Урош остао без тог ослонца. Кнез Војислав је изненада умро 23. септембра 1363. и рашка властела није више имала признатог и способног вођу. Њен утицај је стога нагло ослабио, чему је знатно до-

Савладарство и битка на Марици

Оставши без неопходне подршке рашке и травунијске властеле, која се и сама разјединила, цар Урош и његови саветници потражили су ослонац код српских велможа у *грчкој земљи.* Нису познате појединости о овом заокрету, који се збио у периоду од септембра 1363. до септембра 1365, али знамо крајњи исход. Најмоћнија властела у *грчкој земљи* подобијала је од цара највише титуле — кесара, севастократора и деспота. Сваки од тих моћника имао је своју област и у њој се понашао готово самостално. Радослав Хлапен је држао Бер и Воден са широм околином, кесар Војихна био је господар Драме, вероватно и још некога града на крајњем истоку државе, између Струме и Месте; севастократор и касније деспот Дејан и његови синови, деспот Јован Драгаш и господин Константин, држали су Жеглигово и Прешево, североисточно од Скопља и даље ка истоку крај око Горње Струме и Велбужда (Ћустендила); севастократор Влатко Паскачић, отац кесара Угљеше, био је господар Славишта, а потом је, уз подршку краља Вукашина, запосео Прешево, Врање и Иногоште, али је остао лојалан и цару Урошу и краљу Вукашину.

Најмоћнији од свих била су браћа Вукашин и Угљеша (Мрњавчевићи). Вукашин је још 1350. био жупан у Прилепу, а за време цара Уроша загосподарио је Скопљем а, изгледа, и Призреном. Угљеша је такође започео политичку каријеру за време цара Душана, да би после његове смрти постао велики војвода у Серској области и за кратко време истиснуо царицу Јелену, завладавши Сером и његовом богатом околином. Свој положај Угљеша је учврстио и женидбом са Јеленом (Јефимијом), ћерком кесара Војихне, којег је цар Душан називао *братучедом.* Угљеша се тиме ородио са бочном граном Немањића.

принела и подела »државе« Војиновића: њеним јужним деловима загосподарила је кнежева удовица у име својих малолетних синова, док су се северни делови нашли под контролом такође малолетног Николе Алтомановића, синовца Војислављевог, тј. под онима који су управљали у његово име.

Вешт и способан, Душанов племић Вукашин Мрњавчевић успео је да 1365. године постане савладар злосрећноме цару Урошу. Када се манастир Псача живописао између 1365. и 1371, ктитори су наложили сликарима да прикажу и два владара — цара Уроша и краља Вукашина. Док је цар Урош на фресци леп, млад човек, ведра лика, краљ Вукашин је ситнији, спечена лица, има седу браду и држи у рукама крст и свитак. Његов лик сасвим одговара представи из народне песме, где се назива »жура Вукашине«.

Сродничке везе успостављене су и између Радослава Хлапена и Вукашина, чији се син Марко оженио Хлапеновом ћерком Јеленом. Овај брак је био угрожен кад је Марко довео »Теодору, Гргуреву жену«, али је касније приморан да је преда Хлапену и поново узме Јелену. Сестра Вукашинова и Угљешина, такође Јелена, удала се за Радоњу, најстаријег сина севастократора Бранка Младеновића, господара Охрида. Радоњин брат био је онај у легенди добро познат Вук Бранковић. Вукашинова ћерка Оливера била је удата за Ђурђа I Балшића.

Тако су браћа Вукашин и Угљеша засновали пријатељске и сродничке везе са најмоћнијим породицама у *грчким земљама* и у Зети, што је њихов утицај ојачало до те мере да су се наметнули цару, који више није могао да влада без њихове подршке. У августу или септембру 1365. Вукашинов положај је и легализован: цар Урош му је доделио краљевску титулу и прогласио га за савладара. Угљеша је пак, као господар Сера и краљев брат, добио титулу деспота. Односи међу браћом су били присни, они су сложно иступали, али све то није спречило даље осамостаљивање појединих области у царству.

Област деспота Угљеше била је можда најзначајнија. На истоку је захватала долину Месте и крајеве нешто источније од ње, на југу и западу Халкидичко полуострво и долину доњег тока Вардара. Солун је остао византијски. На северу је Угљешина област обухватала крајеве око Мелника и Струмице, па се на том правцу, према Вардару, додиривала са земљама краља Вукашина. Праве границе, у ствари, никад није ни било. Вукашинова област је захватала Прилеп, Скопље и Призрен. Ако се томе придодају градови и земље блиских пријатеља и савезника браће Мрњавчевића, јасно је да се под њиховим утицајем нашла целокупна територија за коју се везује појам *грчких земаља,* односно *царства.*

Додељивање краљевске круне и савладарског положаја Вукашину и превага *грчких земаља* у Српском царству подстакли су властелу у матичним српским земљама да се организује ради заштите свог одувек повлашћеног положаја. О наслеђивању српског престола од најстаријих времена одлучивала је властела из *српских земаља* и она то стечено и признато право није хтела олако да препусти властели из *грчких земаља.*

Готово неочекивано и изненада властела из Рашке и Травуније се окупила око једва пунолетног великог жупана Николе Алтомановића, синовца кнеза Војислава Војиновића. Прва обавештења о његовој делатности потичу из 1367, а већ 1368. он постаје господар целе негдашње области кнеза Војислава. Убрзо му прилази и Санко Милтеновић, најмоћнији властелин у Хуму, до тада потчињен босанском бану Твртку. Био је то, у ствари, узалудан покушај окупљања у целину матичних *српских земаља* — Рашке, Травуније и Хума.

Оставривши тако брзо толике успехе, Никола Алтомановић је дошао у сукоб са свим својим суседима: баном Твртком, Дубровником, Балшићима у Зети, краљем Вукашином и кнезом Лазаром. У почетку су, додуше, односи између кнеза Лазара и Николе Алтомановића били пријатељски и они су на своју страну привукли цара Уроша, што је проузроковало поделу на присталице краља Вукашина и цара Уроша. По свему изгледа да је између њих дошло до оружаног сукоба на Косову 1369. године. Никола Алтомановић је претрпео пораз и његово напредовање у правцу Косова је заустављено. Према неким изворима, кнез Лазар му тада није пружио тражену помоћ. Многе појединости овог савеза и сукоба остале су непознате, извесно је једино да је кнез Лазар 1370. запосео Рудник, који је дотад припадао Алтомановићу. Сукоб на Косову имао је за последицу и то да цар Урош потпуно и коначно буде потиснут с власти и да се прекине свака сарадња између цара и његовог савладара. До тог времена они су се бар формално држали заједно, али од тада Вукашин иступа самостално. У својим исправама више не помиње цара и отворено тежи да стару светородну династију Немањића замени новом династијом Мрњавчевића. Вукашинов син Марко добија титулу *младог краља,* чиме је јасно назначен редослед наслеђивања престола и померање са нижег ка вишем престолу.

Краљ Вукашин ипак није могао да оствари свој наум све док је у старим српским земљама власт држао жупан Никола Алтомановић. Зато је са Балшићима и Дубровчанима отпочео војне припреме за напад, али је био принуђен да их нагло прекине, јер га је брат деспот Угљеша позвао у борбу против Турака. Турска опасност била се озбиљно надвила над Угљешином деспотовином.

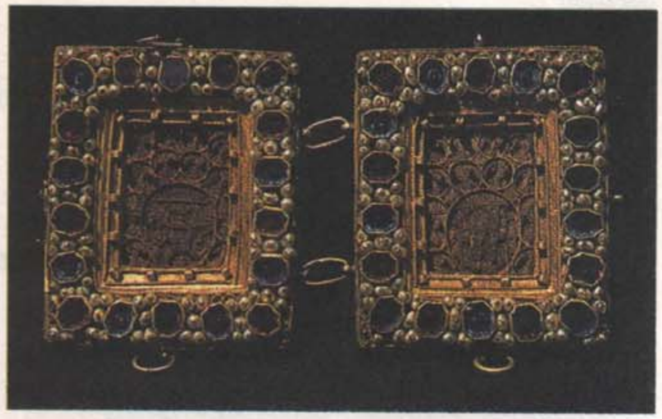

Мали сребрни диптих из Хиландара (7,5 × 6,5 см.) уметничко је и песничко дело. Он је поклон деспотице Јелене, жене серског деспота Угљеше Мрњавчевића из 1368 – 1371. године. Деспотица је учинила дар у знак туге због смрти свог јединца и њена тужна молитва урезана је у позлаћене корице диптиха. Када је Јелена примила монашки постриг, добила је име Јефимија, да би се касније прославила као песникиња.

Турци су 1354. загосподарили Галипољем, а онда кренули у даље освајање. Пали су Дидимотика (1360), Једрене (1362), Пловдив (1363). У масама су се насељавали долином Марице и убрзо доспели до Серске области. Сукоб са деспотом Угљешом постао је неизбежан. Његове опсежне припреме за рат биле су и војне и дипломатске. Покушавајући да привуче Византију као савезника, изразио је спремност да Цариградској патријаршији призна јурисдикцију над целом својом облашћу. Јавно је осудио црквену политику цара Душана, а своје земље изузео из јурисдикције Српске патријаршије. Одлазио је у Свету Гору, делио богате дарове, али ни то није помогло. Једини поуздан савезник остао му је брат Вукашин.

Не може се са сигурношћу утврдити како се према томе држала остала моћна властела у *грчким земљама,* извесно је само да властела у старим *српским земљама* није подржавала браћу Мрњавчевиће. Суочен са таквим околностима, деспот Угљеша је, вероватно већ почетком 1371, одлучио да са краљем Вукашином истера Турке из Европе. Њихова војска продрла је септембра у долину Марице и ту се под недовољно јасним околностима сукобила са Турцима. Претрпела је тежак пораз, у коме су животе изгубили и Вукашин и Угљеша.

Рукопис *Беседе Исака Сирина* из Музеја српске православне цркве у Београду има једну једину раскошну илуминирану страницу, али је она изузетне лепоте, што се нарочито види по представама пауна и других птица. Иако застава и иницијал са ове странице имају многе типично византијске црте, осећа се и утицај романике и готике. То није сасвим необично, јер су везе српских земаља и Запада у другој половини XIV века, откад рукопис потиче, биле доста честе.

Маричка битка, један од кључних сукоба Срба и Турака, проузроковала је потпун слом браће Мрњавчевића. Самостална Серска држава престала је да постоји, а велика област краља Вукашина сведена је на скромно подручје којим је загосподарио краљ Марко, у народној песми познат као Краљевић Марко. У западним деловима Угљешине области осамосталили су се браћа Драгаш — деспот Јован и господин Константин. У матичним земљама образоване су две значајније области — кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Цар Урош, последњи легитимни владар из династије Немањића, надживео је свог савладара краља Вукашина једва нешто дуже од два месеца. Умро је без наследника 2. или 4. децембра 1371. Његовом смрћу угасила се светородна династија Немањића, која је српским земљама владала пуна два века. Последњи обласни господар Рашке и Травуније жупан Никола Алтомановић није био кадар да преузме улогу некадашњих рашких великих жупана. Његова област подељена је 1373. између босанског бана Твртка и кнеза Лазара. У тој деоби учествовали су и Балшићи.

Сви ови догађаји померили су политичко језгро српске државе више на исток, према Косову и Поморављу. Династија Немањића сишла је са историјске позорнице.

Инок Исаија уз превод Псеудо-Ареопагита
Последице битке на Марици (одломак)

А књигу ову светог Дионисија (Ареопагита), велим, у добра времена почех, када божанствене цркве и Света Гора рају подобно цветаху, као неки сад крај извора увек напајан; а сврших ту у најгоре од свих злих времена, онда када разгневи Бог хришћане западних крајева, и подиже деспот Угљеша све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе, негде до шездесет тисућа изабране војске, и пођоше у Македонију на изгнање Турака, не судивши да гњеву божју нико није моћан противстати. Те не изгнаше, но сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе, и веома много мноштво једни од оштрице мача умреше, а други у ропство одведени бише; неки од њих спасоше се бекством и дођоше. И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаиљћани, и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од постанка света, ни потом такве, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види. Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова. Јер не би кнеза, ни вође, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава, но сви се испунише страхом измаиљћанским, и срца храбра јуначких људи у најслабија срца жена претворише се. У то време и српске господе седми, мислим, род крај прими. И уистину тада живи оглашаваху за блажене оне који су раније умрли. И верујте ми не ја, који сам незналица по свему, но и онај премудри међу Јелинима Ливаније не би могао писањем представити нужду која постиже хришћане западних крајева.

Стари српски записи и натписи

Српско царство после распада

После погибије краља Вукашина на Марици и смрти цара Уроша (1371), Српско царство престало је и формално да постоји. Изненадна обезглављеност српске државе и необуздано пустошење Турака, изазвали су дубоку узнемиреност код савременика. Било је то сасвим разумљиво, пошто је само једна генерација била у прилици да доживи и највећи политички успон српске државе и њен потпуни распад. За настало стање савременици су потражили и нашли објашњење у »гневу божјем« и греховима српског владара, који је своју државу уздигао од краљевства на царство и српску архиепископију на патријаршију. Због овог дела цариградски патријарх је искључио српског цара, патријарха и све архијере из заједнице православних хришћана. Цар Душан је покушао да спречи или ублажи дејство изречене казне, у чему је делимично и успео, али није успео и да се измири са цариградским патријархом. Није то пошло за руком ни царици Јелени, после Душанове смрти. Нешто више ће у том погледу постићи деспот Угљеша, али уз велике уступке.

Настојећи да у Византији стекне политичког савезника у борби против Турака, деспот Угљеша се измирио са цариградским патријархом и обавезао да му врати све оне византијске митрополије и епископије које је цар Душан потчинио Српској патријаршији. Поводом тога он је 1368. године издао посебну повељу у којој жестоко осуђује крунисање Душана за цара, рукоположење српског патријарха и потчињавање византијских митрополија. Угљешина повеља, написана у византијском реторском духу, где се придаје већа пажња звучности речи него њиховој садржини, била је, без сумње, мотивисана политичким побудама. Поред тражења подршке у Цариграду требало је истовремено компромитовати и стару династију Немањића и заменити је новом династијом Мрњавчевића.

Поразом на Марици срушили су се, међутим, сви велики планови краља Вукашина и деспота Угљеше, али је зато раскол између цариградске и српске патријаршије и даље остао. Он је коначно отклоњен тек посредовањем кнеза Лазара, који је 1375. послао у Цариград једну делегацију на челу са монахом Исаијом. У преговорима који су тада вођени са Цариградском патријаршијом договорено је да се Српској цркви призна ранг патријаршије и да се у крило православне цркве врате српски цареви Душан и Урош и српски патријарси Јоаникије и Сава, као и сви српски архијереји. Тада је још одлучено да уколико Срби поново ојачају и освоје византијске градове, као што је то било за време цара Душана, да тада не замене тамошње митрополите и не спрече помињање имена цариградског патријарха. Краће речено, да постојеће митрополије и даље остану под јурисдикцијом Цариградске патријаршије.

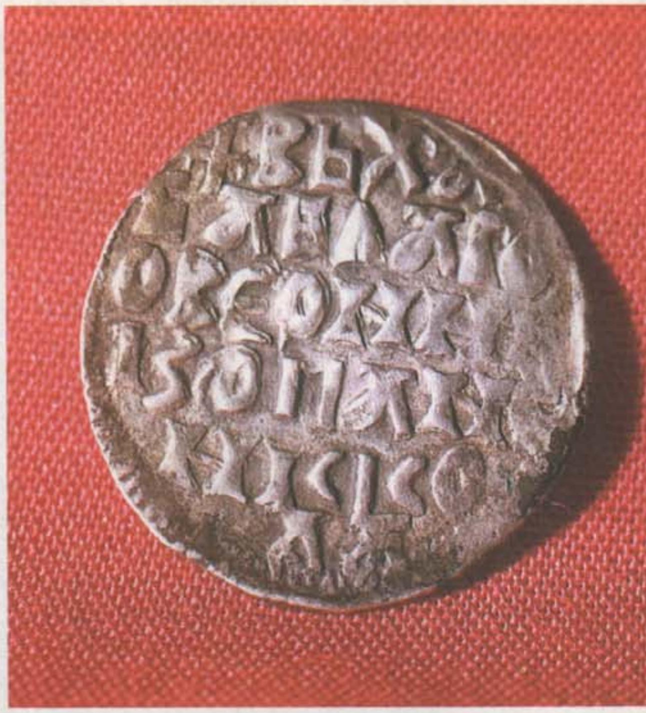

У време неминовног распада Душанове државне творевине, током седме деценије XIV века, међу осталим осамостаљеним великашима појављује се и име Николе Алтомановића, који ће се временом све више снажити. Један од израза његове моћи било је и ковање сопственог новца.

Последња чињеница има посебан значај, пошто посредно указује на могућност обнављања Српског царства. Византинци то нису отворено рекли, али су били свесни такве могућности. Уосталом, тада је још била жива Душанова жена царица Јелена. Уколико Византинци због својих схватања нису могли рећи да ће се обновити Српско царство, Дубровчани нису имали разлога да крију своје процене. То су веома јасно ставили на знање Балшићи-

ма 1373. године, мада су они више од десет година самостално господарили Зетом. У исправи која је тада издата у Дубровнику говори се поред осталог да ће Дубровчани исплаћивати Балшићима »српски доходак« (светодмитарски) све док буду господари Требиња и Конавала, »али ако неко буде цар господин Срба и властели и земљи Српској«, тада Дубровчани више неће плаћати тај доходак Балшићима већ српском цару. Обнављање Српског царства на челу са царем изгледало је, дакле, сасвим могуће и Дубровчанима и Балшићима а, како наслућујемо, и Византинцима.

Историјска збивања кренула су, међутим, другим правцем. Никоме није пошло за руком да се прогласи за цара Срба, али се зато 1377. босански бан Твртко I Котроманић крунисао »двоструким венцем« (краљевском круном) за краља Срба и Босне. Његова права на српску краљевску круну била су у извесној мери и засновdана. Он је по женској линији био потомак краља Драгутина, а по мушкој старог владарског рода Котроманића. У току XIV века босанским бановима пошло је за руком да загосподаре једним делом старих српских земаља: Крајином, Захумљем и Требињем, као и крајевима око горње Дрине и Полимљем. Но и поред тога најпространије и најважније српске земље остале су изван политичких граница краља Твртка, али и краља Марка. Нико од ове двојице српских краљева није успео да загосподари централним српским земљама, нити да прибави подршку званичне Српске цркве. Тамо су се дефинитивно учврстили обласни господари, међу којима је најистакнутије место припало кнезу Лазару.

Стари хороси или полијелеји имали су облик великог бронзаног украшеног прстена, који је висио испод куполе и служио да се на њему поставе кандила, учврсте свеће, обесе иконе. Од неколико делимично очуваних хороса најчувенији је из Марковог манастира код Скопља, чији се један фрагмент налази данас у Народном музеју у Београду. На њему је исписана титула и име ктитора — краља Вукашина.

Лазар Хребељановић није узео титулу ни краља ни цара, већ се задовољио скромном титулом кнеза, коју је носио још за време цара Уроша. Будући да је његова моћ непрекидно расла у периоду од 1371. до 1389, он је с разлогом унео у своју титулатуру да је »самодржац« и »господин Срба«, што значи да је потпуно самосталан и независан владар. Уза све то кнез Лазар је почео да истиче како је он и легитимни наследник цара Душана у области којом је господарио. У повељи коју је 1387. издао Дубровчанима он истиче да га је Бог поставио за »господина земљи српској« и да је свети Дух излио своју благодет на »његово господство«, као што је својевремено излио и на »прве свете и православне цареве«, свакако српске. Према томе, он је власт добио од Бога, као што су је својевремено примили и владари из династије Немањића. На молбу дубровачких посланика, кнез Лазар је потврдио Дубровчанима све повеље и *законе* (повластице) које су имали: »у прве господе српске и цара Стефана«. Из тога се може извести закључак да су Дубровчани сматрали кнеза Лазара легитимним наследником цара Душана у области којом је господарио. Слично се десило и са Вуком Бранковићем, који је такође потврдио дубровачке повластице, али тек пошто је видео повељу цара Душана и кнеза Лазара. Касније ће такве потврде издавати и Стефан Лазаревић и наследници Вука Бранковића. Сви су се они сматрали легитимним наследницима цара Душана, па је на тај начин Душаново дело надживело свог творца више од стотину година, све до пада Српске деспотовине. Оно је и касније остало дубоко у свести и српског народа и његових суседа. Светла успомена на највиши степен политичке самосталности који је српски народ досегао у средњем веку није се угасила ни после вишевековног ропства под Турцима. Са започињањем ослободилачких борби против туђинске власти обнављање Душановог дела у новим условима постаће крајњи политички циљ српског народа.

Високо у куполи цркве светих Апостола у Пећкој патријаршији насликан је око 1260. године монументални лик Богородице, као део композиције Вазнесења — представе повратка Христовог на небо. Иако је дело сликара строгих стилских назора, Богородица изузетно зрачи овоземаљском лепотом и пуна је чедности и љупкости. Приказана раширених руку, она није мајка ожалошћена растанком, већ симбол земаљске цркве коју је основао њен син.

РОДОСЛОВ НЕМАЊИЋА
и
РОДОСЛОВИ СРПСКЕ ВЛАСТЕЛЕ

Немањићи
Прељубовићи
Грчинићи
Влатковићи
Војиновићи
Мрњавчевићи
Дејановићи

Ове родослове приредио је Душан Спасић, према издању *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1987 (коаутори А. Палавестра и Д. Мрђеновић).

ЛОЗА НЕМАЊИЋА

Завида

Тихомир, велики жупан

Стефан Првослав, жупан † око 1220.

Страцимир † после 25. нов. 1189.

Стефан Мирослав, велики кнез хумски † 17. јула 1190 – 1199.
△ **Н.** сестра босанског бана Кулина, жива 1199.

Стефан Немања, монах **Симеон,** велики жупан (1168 – 1196) * 1113. Рибница, † 13. феб. 1199.
△ **Ана,** монахиња **Анастасија**

Тољен пом. 1189.

Андрија, велики кнез хумски, † око 1250.

Петар (?)

Петар, први пом. 1319. посл. пом. 1327.

Брајко, пом. 1363

Никола
△ **Катарина (Каталена),** ћерка Стјепана I Котроманића † 1355.

Тољен, пом. 1298.
△ **Кира Лена (Chatalena)** пом. 1348.

Петар, први, пом. авг. 1319. посл. пом. фебр. 1327

Богиша, посл. пом. 1363.

Владислав, први пом. 1342. посл. пом. 1363.

Богдан, жупан, пом. 1247 – 1249.

Твртко, жупан, пом. 1282 – 1285.

Богдан, жупан, пом. 1312.

Твртко, жупан, посл. пом. 1320.

Ђорђе † после 1280.

Радослав, жупан, † после 1254.

Вукослава, жива 11. јан. 1296.
△ **Барбо Крусић (Barbo de Crosio)** † пре 1282.

Петар

Андрија

Слава
△ **Мадије Михе (Madius Miche),** дубровачки властелин † пре 1316.

Драгослава
△ пре 1283. **Драго де Маре**

Вук (Вукан), велики кнез, дукљански краљ † пре јуна 1208.
△ **Н.** из дукљанске династије (?)

Ђорђе, краљ 1208, улцињски кнез 1241, дукљански велики кнез 1242, краљевску титулу носио још 1248.

Стефан, дукљански краљ

Димитрије, жупан монах **Давид** (1286).

Вратислав

Димитрије Вратко, кнез † 10. маја око 1360

Никола, жупан

Милица † 11. нов. 1405.
△ **Лазар,** кнез † (погинуо) 15. јуна 1389.

Владин (Bladinus) пом. 1208.

Стефан Првовенчани (в. ниже)

Растко, Свети Сава, архиепископ српски, * 1175. † 14. јан. 1236.

Вука, монахиња **Ефимија** (?)

Н. (**ћерка**), † око 1216.
△ **Манојло Анђео,** деспот, касније цар епирски

Н. (**ћерка**)
△ **Н. Асен**

Константин Тих Асен, бугарски цар (1257 – 1277)

Стефан Првовенчани, велики жупан (1196 – 1217), краљ (1217 – 1228), као монах **Симон** † 24. септ. 1228.
△ 1) 1191. **Јевдокија,** ћерка Алексија III, одагната 1201/2, преудата за Алексија V Дуку Мурцуфла († 1204), затим за Леона Згура († 1208)
2) 1204 – 1207. **Н.**
3) 1207 – 1208. **Ана,** унука млетачког дужда Енрика Дандола, † пре 1217.

(1) **Стефан Радослав,** монах **Јован,** краљ (1228 – 1234) * око 1192, † после 1235.
△ крајем 1219. поч. 1220. **Ана Комнина,** ћерка Теодора I (Комнина Дуке) Анђела, деспота и солунског цара (1215 – 1230)

(1) **Комнина**
△ 1) **Димитрије,** син Прогонов
2) **Севаст Гргур Камона** (обојица албански феудалци)

(2) **Стефан Владислав** I, краљ (1234 – 1243), затим краљ у Приморју, последњи пом. 1267, † 11. нов. (?) године
△ **Белослава,** ћерка бугарског цара Асена II

- **Деса,** пом. 1281. и 1285.
- **Н.** (ћерка) △ **Ђура Качић,** омишки кнез, пом. 1239 – 1274.

(2) **Предислав,** епископ захумски, архиепископ српски **Сава II** (1263 – 1270)

(2) **Стефан Урош** I, краљ (1243 – 1276), као монах **Симон** † 1. маја 1277, гроб Сопоћани
△ **Јелена Анжујска,** рођака Карла I Анжујског, краља Сицилије и Напуља, † 8. феб. 1314. Брњаци

Стефан Драгутин, краљ (1276 – 1282), краљ у северним областима (1282 – 1316), † 12. марта 1316, као монах **Теоктист,** гроб Ђурђеви Ступови
△ око 1268. **Катарина (Каталина),** ћерка угарског краља Стефана V и Јелисавете Куманске

- **Јелисавета** † 1331. △ 1284. **Стјепан I Котроманић**
- **Н.** (ћерка), △ пре 1300. **Павле Шубић**
- **Катарина** (?)
- **Маргарита** (?)
- **Урса** (?)
- **Стефан Владислав II,** краљ (1321 – око 1325), жив 1326. или 1336, † у Угарској △ 24. авг. 1293. **Констанца Морозини,** ћерка Михаила Морозинија
- **Урошиц** † као монах **Стефан,** гроб Ариље

Стефан Урош II Милутин, краљ (1282 – 1321), * око 1253. † 29. окт. 1321.
△ 1) **Јелена,** српска властелинка, одагната 1282.
2) 1282. **Н.** ћерка севастократора Јована I Анђела (1268 – 1289), господара Тесалије, одагната крајем 1283.
3) 1283. **Јелисавета,** ћерка угарског краља Стефана V, одагната 1284, * 1254/5. † 1313 – 1326. у Напуљу
4) пре 11. августа 1284. **Ана,** ћерка бугарског цара Георгија I Тертера (1280 – 1292), одагната 1299, преудата за епирског деспота Михаила Кутрула
5) с пролећа 1299. **Симонида,** ћерка византијског цара Андроника II Палеолога *1293. жива 1340. у Цариграду, монахиња

- (1) **Стефан Урош III Дечански** (в. ниже)
    - **Стефан Јован (Људевит)** 1338. у Напуљу, 1341. у Цариграду, 1361/2. у Апулији, 1363. у Сицилији, † (погинуо) 1373. у Напуљу
    - **Шишман,** † у Дубровнику
- (1) **Ана (Неда, Доминика)** * после 1275. † после 1346, као прогнаница живела у Дубровнику (1337 – 1346) △ **Михајло Шишман,** господар видински, касније бугарски цар (1323 – 1330) † (погинуо) 28. јула 1330.
- (3) **Царица (Зорица)** △ 1) **Н.** 2) **Н.** 3) 1308. преговори о удаји за Карла, сина Карла де Валоа
- (?) **Стефан Константин,** противкраљ 1321, † (погинуо) 1321.

Брнча (Брњача, Прнча)

Н. (ћерка) (?)

Стефан

(1) **Стефан Урош III Дечански,** краљ (окт. 1321 – септ. 1331), * око 1274. † 11. нов. 1331, гроб у Дечанима
△ 1) 1299 – 1305. **Теодора,** ћерка бугарског цара Смилца, † окт. 1322, гроб Бањска
2) 1324. **Марија,** ћерка паниперсеваста Јована Палеолога и Ирине Метохит, * око 1312, † 7. апр. 1355. као монахиња **Марта**

(1) **Стефан Урош IV Душан,** краљ (1331 – 1345), цар (1345 – 1355), * 1308. † 20. дец. 1355, гроб манастир Св. Арханђела код Призрена
△ јула 1332, **Јелена,** ћерка деспота Страцимира, сестра бугарског цара Ивана Александра Асена, **монахиња Јелисавета,** * око 1310, † као схимонахиња **Јевгенија** 7. нов. 1376.

Стефан Урош V (1355 – 1371), * 1. септ. 1336. – 31. авг. 1337. † 2. или 4. дец. 1371.
△ јула 1360. **Ана,** монахиња **Јелена,** ћерка влашког војводе Александра Басарабе

(1) **Душман (Душица),** * до пролећа 1314. † у Цариграду

(2) **Симеон (Синиша) Урош Палеолог,** цар у Тесалији (1359 – 1372) * до 1330, † пре нов. 1372.
△ **Томаида,** ћерка Јована II Орсинија и Ане Палеолог

Јован Урош Дука Палеолог, савладар 1359/60. цар од новем. 1372. до јуна 1373, монах **Јоасаф** од 1381, * око 1350, † 1422/3.

Н. (ћерка)

Марија Ангелина Дукена Палеологина, * 1353/54, † 28. дец. 1394.
△ 1) 1366. **Тома Прељубовић,** деспот јањински (1382 – 1385) † (убијен) 23. дец. 1385.
2) најраније 1386. **Исаил (Esau Buondelmonti),** деспот јањински од 1385. † 1403.

Стефан Дука, господар Фарсале * око 1355.
△ **Н.** ћерка Франческа Ђорђија, маркгрофа Бодонице

(2) **Јелена** * до 1330. † после 1355.
△ окт 1347. **Младен III Шубић,** господар Омиша, Клиса и Скрадина, † маја 1348.

Младен IV Шубић

(2) **Теодора,** монахиња **Евдокија,** † после 1381.
△ **Дејан,** деспот (в. Дејановиће)

ПРЕЉУБОВИЋИ

Прељуб
кесар од 1348. † 1355/56.
∆ **Ирина** † пре 1383.
(преудата за Радослава Хлапена)

Тома Прељубовић, деспот од 1382. † 23. дец. 1385.
∆ 1366. **Марија Ангелица Дукена Палеологина** * 1353/54. † 28. дец. 1394, ћерка Симеона (Синише) Палеолога и Томаиде Орсини, преудата за деспота Исаила Буонделмонтија

Ирина | **Н.** (син)

ГРЧИНИЋИ

Грчин (?)

Јован Оливер, деспот пре 1349.
* између 1300 – 1310. † око 1356.
∆ **Ана Марија,** кћи Каравиде † после 1381.

Богдан, први пом. 1342.

Н. (ћерка)
∆ **Угљеша Ненадић**

Марина Витослава † апр. 1374.
∆ **Брајко Пекпал**

Деца Јована Оливера:

Даница | **Крајко** * пре 1341. † после 1381. | **Дамјан** * после 1341. † после 1381. | **Видослав** | **Дабижив** † 25. нов. 1342. | **Русин** * после 1341. † после 1381. | **Оливер** † 6. септ. 1342.

ВЛАТКОВИЋИ

Паскач, кнез
∆ **Озра**

Влатко, севастократор
1365 – 1371.
∆ **Владислава**

Стефан | **Угљеша,** кесар, * 1359/60. посл. пом. 1423. | **Н.** (син)

Стефан † око 1400.

ВОЈИНОВИЋИ

Војвода Војин

Милош, ставилац, пом. 1333. (умро млад)

Алтоман, велики жупан, први пом. 1335. † око 1359.
∆ 1347. **Ратослава,** ћерка војводе Младена

Војислав, велики кнез, † 25. окт. 1363.
∆ **Гослава**

Села (Вослава) (?) пом. 1326.
∆ **Брајко Бранивојевић** † 1326.

Никола Алтомановић, жупан,
* најраније друга пол. 1348.
жив 1395. (?)

Стефан (?) | **Добровој** (?)

МРЊАВЧЕВИЋИ

Мрња (?)

Вукашин, жупан, деспот, краљ од 1365. † (погинуо) 26. септ. 1371. у Маричкој бици
△ **Јелена (Аљена, Јевросима),** монахиња **Јелисавета** * после 1371. † после 1388.

Угљеша, серски деспот, † (погинуо) 26. септ. 1371. у Маричкој бици
△ **Јелена,** монахиња **Јефимија,** ћерка кесара Војихне, господара Драме, † после 1405.

- **Угљеша** (Деспотовић) † пре апр. 1371.

Јелена † јесен 1358. — јесен 1364.
△ око 1350. **Никола Радоња Бранковић**

- **Н. (ћерка)** † јесен 1358. — јесен 1364.
- **Н. (ћерка)** † јесен 1358 — јесен 1364.

Деца Вукашина:

Марко, краљ † (погинуо) 17. маја 1395. на Ровинама
△ 1) пре 1371. **Јелена,** * око 1358, ћерка Радослава Хлапена и Ирине (удовице Кесара Прељуба)
2) **Тодора,** жена Гргура Бранковића (?)
3) поново **Јелена** † пре септ. 1382.

Андрија (Андрејаш) † пре 1399.

Иваниш † (погинуо) 1385.

Дмитар, жив 1407.

Оливера
△ пре 1364. **Ђурађ I Балшић**

Милица (?)

ДЕЈАНОВИЋИ

Дејан, деспот † пре дец. 1371.
△ **Теодора,** монахиња **Евдокија,** ћерка Стефана Дечанског † после 1381.

Јован Драгаш, деспот † око 1378.

Теодора, монахиња **Ксенија** † после окт. 1402.
△ 1) око 1356. **Жарко,** зетски властелин
2) после 1371. **Ђурађ I Балшић**

Константин Драгаш † 17. маја 1395.
△ 1) **Н.**
2) после окт. 1386. **Евдокија Комнина,** ћерка трапезунтског цара Алексија III Комнина, удовица Таџедина († 24. окт. 1386)

- (1) **Јелена Драгаш,** монахиња **Ипомена** † 23. марта 1450.
△ 11. феб. 1392. **Манојло II Палеолог,** византијски цар (1391 – 1425) † 21. јула 1425.

ХРОНОЛОГИЈА
ЗБИВАЊА У СВЕТУ
од VI века до 1371. године

Ова хронологија (хронолошке таблице) представља покушај да се историјски догађаји које описује *Србија у доба Немањића* сагледају у склопу ондашњег света и збивања у њему, без обзира на то у коликој су мери и да ли су уопште та збивања имала непосредне везе са Србијом и њеном околином. Уобичајено је, наиме, да се хронолошке или синтетичке таблице сачињавају као сажетак књиге у којој се налазе, да буду прегледан подсетник заинтересованом читаоцу. То је добро, то је корисно, то је правилно, али данас није довољно. У савременом човеку, дакле и читаоцу наше књиге, који је захваљујући тако успешним и брзоходним облицима обавештавања, од књига и новина до радија и телевизије, свакодневно у току већине збивања у свету, изграђено је извесно осећање универзалности, створена једна психолошка копча са светом у целини, чак и са оним његовим деловима са којима, у начелу, не постоји непосредна веза и додир. Отуда је човек данашњице, удаљен од почетка владавине Немањића више од осам векова, много радозналији него његови преци, а оваква хронологија служи баш тој и таквој радозналости.

Уосталом, чак и кад би уредници ове хронологије били евроцентристи, па чак и балканоцентристи, да не кажемо србоцентристи, тешко да би одбегли од чињенице да је историја нашег народа све друго само не окренута себи и своме милом и немилом суседству. Геополитички положај Србије и дух српског народа такви су да се наша земља, хтела понекад или не, готово увек некако нађе у крупним историјским догађајима и у њима учествује активније него што би учествовала да се налази у неком мирном кутку Европе. Ако се тако уопште може рећи — Србија је део света више него многе друге земље!

То су биле основне побуде које су нас навеле да сачинимо овакву хронологију, код нас неуобичајену, унапред свесни тога да избор личности и догађаја никада не може бити ни савршен ни завршен. Определили смо се, као што ће благонаклони читалац запазити, за сопствено осећање информација које му могу користити уз повест о Немањићима, па за све у овој хронологији једини сносимо одговорност.

Најзад, дужни смо и објашњење заглавља: појам *српске земље* обухвата и непосредно суседство немањићке државе (изузев Бугарске), под условом да су поменути догађаји имали значајнији утицај на њу или са њом били уже повезани. Догађаји који такав утицај нису имали, сврстани су у општу хронологију.

Угљеша Крстић
Бранимир Живојиновић

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
VI в.	Словени долазе до Дунава и повремено упадају на Балканско полуострво			
567	Авари у Панонији			
Поч. VII в.	Српска и остала словенска племена се насељавају на Балканском полуострву			
610 – 638		Цариградски патријарх Сергије		
610 – 641		Византијски цар Ираклије (реформатор државне организације и војске)		
614	Словени допиру до Јадрана: пад Салоне (Солина код Сплита)			
623 – 658		Кнез Само уједињује словенска племена у одбрани од Авара		
625 – 638		Папа Хонорије I (сукоби са црквом у Цариграду)		
632		Мухамед, оснивач исламске религије, умире у Медини (рођен око 570. у Меки)		
638/42		Арабљани освајају Јерусалим, Месопотамију и Александрију		
668 – 685		Византијски цар из Ираклијеве династије Константин IV Погонат (Брадати)		
697		Арабљани освајају Картагински егзархат у Африци: омогућен продор до Гибралтара		
VII в.		Арапским освајањима започиње исламизација Африке		
VII – X в.		Хазарска држава (канат) у доњем току Волге и на Дону (подлегла Кијевској кнежевини)		
674/78		Арапи неуспешно опседају Цариград: заустављен продор ислама у Европу		
674-око 749				Хришћански теолог Јован Дамаскин (одбрана култа икона)
680		Бугари се насељавају на Балканском полуострву		
701 – 762				Кинески лирски песник Ли Тај Пе
710/84				Најстарији јапански писани споменици (хронике) Коџики и Михонги (доба Нара)
711		Арабљани (Бербери) прелазе Гибралтар и освајају Пиринејско полуострво; заустављени код Поатјеа 732 (Карло Мартел) остаће у Шпанији до краја XV в.		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
715 – 731		Папа Гргур II (сукоб са Лавом III око поштовања икона)		
717 – 741		Византијски цар Лав III Иконоборац (реформатор државе, законодавац) увео у администрацију грчки уместо латинског језика; забранио поштовање икона)		
718		Арапи поново опседају Цариград, Лав III их одбија		
720-око 799				Лангобардски историчар Павле Ђакон
739		Иконоборство: Лав III уништава иконе (едикт против икона издао 730)		
741 – 775		Византијски цар Константин V Копроним (прогањао иконопоклонике; прекинуо везе са римским папама)		
око 750				Процват кинеске поезије, сликарства и науке
763		Багдад постаје престоница арапског царства (Багдадски калифат) под династијом Абасида (до 1258)		
768 – 814		Франачки краљ и римски цар Карло I Велики (Шарлемањ), син Пипина Малог (715 – 768), уједитеља франачке државе и оснивача династије Каролинга		
772 – 795		Папа Хадријан I, савезник Карла Великог у борби против Лангобарда		
786 – 809		Арапски калиф Харун ал Рашид: Багдадски калифат у економском и културном процвату		
795 – 816		Папа Лав III (крунисао Карла Великог за римског цара 800. год)		
796		Франци уништавају државу Авара		Основана манастирска школа у Туру на Лоари
VIII – IX в.	Први српски кнежеви: Вишеслав, Радослав и Просигој			
IX в.		Текрурска краљевина у Сенегалу (исламизирана у XI в.)	Превод са грчког на словенски *Октоиха* (Осмогласника), књиге литургијског појања	
802 – 811		Византијски цар Нићифор I (пореске и војне реформе)		
809		Бугари освајају Софију, а 813. опседају Цариград		
813 – 820		Византијски цар Лав V Јерменин (обновио иконоборство и протерао цариградског патријарха)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
814–840		Лудвиг Побожни, последњи франачки цар (после њега франачка држава се распала на Француску, Немачку и Италију)		
817–822		Људевит Посавски, кнез Посавске Хрватске, са седиштем у Сиску; борио се против Франака три године и најзад био поражен		
Пре 820–885			Методије, старији брат Константинов (Ћирилов), високи византијски чиновник (управник архонтије у Македонији), заслужан за словенску писменост	
826/7–869			Константин (у монаштву Ћирило), наставник философије, библиотекар у Цариграду, отац словенске писмености и са братом Методијем хришћански мисионар (»словенски апостоли«)	
836		Нормани освајају Енглеску (стално се насељују 851)		
842–867		Византијски цар Михаило III, назван Пијаница (крај иконоборства)		
843		Црквени сабор у Никеји: васпоставља се култ икона		
око 845–око 864		Хрватски кнез Трпимир, владар Далматинске Хрватске, франачки вазал (успешно ратовао са Бугарима)		
846–870		Моравски кнез Ростислав (ослободио Велику Моравску од Немаца; позвао Ћирила и Методија)		
око 850	Српски кнез Властимир, из лозе кнеза Вишеслава, успешно ратује са Бугарима			
852–889		Бугарски владар Борис Михаило		
изм. 852 и 857	Властимирови синови Мутимир, Стројимир и Гојник потукли бугарску војску			
858–867		Папа Никола I (тежио да целу хришћанску цркву потчини; због сукоба са патријархом Фотијем сазвао 863. сабор у Латерану; расправе око догме и покрштавања варвара: најава поделе цркава)		
858–867 и поново 877–886		Цариградски патријарх Фотије, писац, политичар, дипломата, покретач широке мисионарске делатности међу Словенима; противник папског универзализма; проширио утицај Цариградске патријаршије		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
око 863				Ћирило ствара глагољицу; Моравци примају хришћанство
864				Бугари примају хришћанство
867 – 872		Папа Хадријан II (рукоположио Методија за архиепископа Паноније; одобрио богослужење на словенском језику)		
867 – 886		Византијски цар Василије I Македонац, пореклом из околине Једрена (ојачао војску и учврстио византијску власт на Балкану; подстицао покрштавање Словена, везујући их тиме за Византију)		
изм. 867 и 874			Срби примају хришћанство	
870			Методије постаје архиепископ панонско-сремске дијецезе	
872 – 882		Папа Јован VIII (активно утицао на политику хрватских кнезова Домагоја, Здеслава и Бранимира)		
878		Арапи освајају Сицилију од Византије; папа им плаћа данак	Први помен словенског имена Београд за Сингидунум (писмо папе Јована VIII од 16. априла)	
886 – 812		Византијски цар Лав VI Филозоф (или: Мудри), син Василија Македонца, плодан писац и законодавац (објављене *Василике*, највећа збирка византијског права у 60 књига: канонско, грађанско и јавно право)		
889 – 893		Бугарски владар Владимир, син Борисов (покушао да обнови паганску религију)		
891/92	Смрт кнеза Мутимира, Властимировог сина; наслеђује га син Прибислав, кога збацује његов брат од стрица Петар Гојниковић			
892 – 917	Кнез Петар Гојниковић, велики жупан Рашке; Бугари га на превару ухватили, умро у заточеништву			
893			Ученици Ћирила и Методија: Климент (умро 916) добија епископски чин, Наум (умро 910) прелази у Македонију; настанак ћирилице	
893 – 927		Бугарски цар Симеон, назван Велики, највећи владар Првог бугарског царства (913. прогласио се царем Бугара и Грка, а свог архиепископа произвео у патријарха)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
895/96	Мутимиров син Бран неуспешно покушава да збаци Петра Гојниковића			
895		Угарска племена продиру у подручје данашње Мађарске (први упади 883/4)		
896–907		Угарски владар Арпад, оснивач династије Арпадовића (владала до 1301)		
899–955		Угарски пљачкаши походи кроз западну и јужну Европу		
крај IX – поч. X в.				Словенски писац Црноризац Храбар (спис *О писменех*, у коме брани словенску писменост од грчког утицаја)
IX–X в.			Петрова црква у Расу код Новог Пазара (у њој је Стефан Немања крштен по православном обреду)	
око 900		Јапан прекида везе са Кином и развија се без утицаја; будизам се стапа са шинтоизмом; јача положај наследног војног и чиновничког племства		Почеци арапске збирке *1001 ноћ*
				Оснивање медицинске школе у Салерну
око 905			Манастир св. Наума на Охридском језеру	
910				Основан бенедиктински манастир Клини у Бургундији
око 910 –928		Први хрватски краљ Томислав (проширио државу до Драве, добио Далмацију; савезник Византије против Бугара; црквени сабори у Сплиту забрањују словенско богослужење, осим нижем свештенству; укинута Нинска бискупија)		
поч. X в.				Гргур Нински, бискуп у Нину до 928, потом у Скрадину (супротстављао се папи Јовану X)
X в.		Венеција се ослобађа византијске врховне власти		
		Кордовски арапски калифат под династијом Умајада (Омејада); Кордоба постаје културно средиште исламског света; процват науке и уметности		
X–XI в.			Ствара се основа српске књижевности: старословенска преведена или оригинална књижевност (јеванђеља, апостоли, псалтири и други библијски текстови)	

	Политичка историја		Културна историја	
Време	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
912–945		Игор Рјуриковић, кнез Кијевске Русије (неуспешно опседао Цариград)		
913		Рат између Византије и Бугарске: премоћ Бугара		
913–959		Константин VII Порфирогенит, византијски цар и писац, за Словене значајан по делу *О владању царством,* у коме има драгоцених података о доласку Срба на Балкан		
917		Бугари победили византијску војску		
917–920	Српски кнез Павле Брановић, Мутимиров унук			
око 920–924	Кнез Захарија Прибисављевић долази на престо збацивањем Павла Брановића, угарског вазала			
920–947		Роман I Лакапин, византијски цар, савладар Константина VII, пореклом Јерменин		
924	Бугарска освaја српске земље			
927	Србија се ослобађа бугарске власти			
927/8 – око 950	Кнез Часлав Клонимировић, владар Рашке, Дукље, Травуније и Босне			
927–969		Бугарски цар Петар, за чије владавине настаје у Бугарској расуло		Појава богумилске секте (у Македонији)
око 930				Персијски песник Фирдуси (јуначки еп *Шахнама)*
936–973		Отон I Велики, немачки краљ, најпре у сукобу са папом, затим добио круну Светог римског царства, па су немачки владари све до 1806. носили титулу римског цара (Свето римско царство немачке народности)		
изм. 948 и 952				Константин Порфирогенит: *О владању царством* (De administrando imperio)
955		Отон I побеђује Угре код Аугсбурга		
955–963		Јован XII, »папа дете«: титулу добио у 17-тој години; збацио га Отон I		
963–969		Нићифор II Фока, византијски цар, војсковођа и освајач (Крит, Кипар, Месопотамија, Сирија, Антиохија)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
966				Пољаци примају хришћанство
969		Руси покоравају Бугарску		
969 – 976		Византијскии цар Јован I Цимискије (потчинио Бугарску и Рашку)		
971		Византија осваја Палестину		
972				Угарски владар Геза се покрштава (умро 997)
око 975				Врхунац арапске уметности и науке у Шпанији
976 – 1014	Владар македонских Словена Самуило, творац тзв. Самуиловог царства, са средиштем у Преспи и Охриду			
976 – 1025		Византијски цар Василије II Македонац, назван Бугароубица (његова сестра Ана удала се за руског кнеза Владимира, чиме је извршен велики утицај на младу руску државу (примање хришћанства, писменост итд.)		
после 976	Самуилов устанак против Византије			
977/83				Кинеска енциклопедија у 1000 књига
978 – 1015		Кнез Владимир Свјатославич (Рјуриковић), владар Кијевске Русије		
980				Почетак градње катедрале у Мајнцу на Рајни (романски стил)
982		Пораз Немаца под Отоном II у рату са Сараценима и Византинцима у Калабрији		
987 – 996		Иг Капет, француски краљ, оснивач династије Капета (владала до 1328)		
988				Христијанизација Русије: кнез Владимир се покрштава, Кијев постаје седиште митрополије
крај X – поч. XI в.			*Зографско четворојеванђеље*, најстарије сачувано словенско јеванђеље (писано глагољицом у Македонији)	
око 990 – 1016	Дукљански (зетски) кнез Јован Владимир, зет цара Самуила; Владимирово житије налази се у *Летопису попа Дукљанина*			
992 – 1025		Пољски краљ Болеслав Храбри (отргао Пољску од немачког утицаја и проширио је од Буга до Одре)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
993			Најстарији датиран ћирилички споменик (Самуилов натпис на надгробној плочи у селу Герману на Преспи)	
997 – 1038		Угарски краљ Стефан I Свети (крунисан 1001), син кнеза Гезе.		
око 998	Самуило предузима поход против Дукље и Далмације, потчињава Дукљу и зароб-љава кнеза Јована			
999 – 1030		Авганистански султан Махмуд од Газнија (освајање Индије и почетак њене исламизације)		
XI в.		Афричка краљевина Гана доживљава процват (до 1076, када пада под ударом исламизованих Бербера из династије Алморавида и припаја се Малију)	Темнићки ћирилички натпис (село Доњи Катун код Варварина) *Маријинско јеванђеље* (глагољска рукописна књига), настало у северној Македонији или југоисточној Србији Црквене песме из *Минеја* са елементима српске редакције	
XI – XII в.				Романски стил у европском грађевинарству
око 1000		Венеција успоставља протекторат над Далмацијом и Истром		Скандинавска племена примају хришћанство
1001		Папа Силвестер II (999 – 1003) даје угарском владару Стефану (Иштвану) круну и титулу »апостолски краљ«; надбискупија у Естергону (Острогону)		Угри (Мађари) примају хришћанство
1002	Самуило осваја Котор и Рисан			
1002 – 1024		Римско-немачки цар Хајнрих II Свети, последњи из саксонске династије (његова освајања пољских земаља зауставио Болеслав Храбри)		
1014	Битка на Беласици: Византија побеђује македонску војску; смрт цара Самуила			
1014 – 1015	Цар Радомир Гаврил, син и наследник Самуилов			
1015 – 1018	Цар Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона			
1017 – 1035		Кнут Велики, краљ Енглеске, Данске, Норвешке (имао јаку војску, али се после његове смрти та велика држава распала)		
1018	Византија руши Самуилово царство; погибија Јована Владислава, последњег цара македонских Словена		Први помен о слави (крсном имену)	

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1019	Византијски цар Василије II успоставља Охридску архиепископију (водили су је претежно грчки јереји; 1767. припојена Цариградској патријаршији)			
1019 – 1054		Руски кнез Јарослав Мудри (ширио писменост; дао прву верзију *Руске правде*)		*Руска правда,* зборник правних норми, утемељен на обичајном праву и кнежевским одлукама
1020	Основана Рашка епископија			
око 1022	Основана надбискупија у Дубровнику			
1024 – 1039		Римско-немачки цар Конрад II (у борби са крупним феудалцима озаконио наследно право и код малих феуда (Constitutio de feudis, 1037)		
1026		Печенези продиру на Балкан		
1028 – 1034		Византијски цар Роман III Аргир (јачање великог поседа и пропадање војничких имања; поражен у сукобу са Арапима 1030)		
1033 – 1109				Анселм Кантербериjски, енглески теолог и филозоф схоластичар (начело: »Верујем да бих разумео«)
1034 – 1041		Византијски цар Михаило IV Пафлагонац		
1037				Изградња катедралне цркве св. Софије у Кијеву
1038	Кнез Војислав устаје против Византије и осамостаљује Дукљу, којој припаја Травунију и Захумље			
1038 – око 1050	Кнез Стефан Војислав влада у Дукљи (Зети)			
1039 – 1056		Римско-немачки цар Хајнрих III (наметнуо вазалне обавезе Чесима и Мађарима; поставио немачког бискупа за папу)		
1040/41	Устанак македонских Словена под Петром Одељаном (Дељаном)			
1042	Византијска војска пустоши Дукљу, али је при повратку потучена			
1042 – 1055		Византијски цар Константин IX Мономах, последњи из македонске династије (надмоћ цивилног племства, опадање војне моћи, расцеп цркава)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1042 – 1066		Едвард Исповедник, последњи англосаксонски краљ Енглеске		Leges Edwardi Confessoris, кодекс англосаксонских правних обичаја, назван по Едварду Исповеднику
1048 – 1054		Папа Лав IX, заслужан за црквени раскол (шизму)		
сред. XI в.			Црква св. Софије у Охриду	
1050 – 1150				Провансалски трубадури у Француској (витешка љубавна лирика)
1053 – 1085		Нормански владар Роберт Гвискард		
1054		Коначан расцеп хришћанске цркве на источну (православну) и западну (католичку)		
1055		Турци Селџуци освајају Багдад		
око 1055 – око 1082	Дукљански кнез Михаило, Војислављев син, добија краљевске знаке од папе (1077) и Зету проглашава краљевином (прво званично признање независности српске државе)			
1056/57				*Остромирово јеванђеље* из Новгорода, најстарији (и најлепши) датиран ћирилички рукопис
				У Милану настаје патаренска секта, којој је основа богумилско учење
1056 – 1106		Римско—немачки цар Хајнрих IV (сукоб са црквом, тзв. борба за инвеституру; екскомунициран, морао се поклонити папи Гргуру VII у Каноси 1077, али га је касније протерао)		
1059		Роберту Гвискарду, вођи Нормана, папа признаје поседовање јужне Италије		
1060				Катедрала у Шпајеру на Рајни (романски стил)
1061/91		Нормани заузимају Сицилију		
1064	Мађари преотимају Београд Византији Узи (турско племе) упадају на Балкан (убрзо нагло умиру због неке епидемије)			
1066 – 1087		Нормански војвода Виљем Освајач (освојио Енглеску и после победе код Хастингса постао енглески краљ)		
1067	Католичка епископија (бискупија) у Бару			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1071		Турци Селџуци освајају византијску тврђаву Манцикерт у Јерменији и запоседају највећи део Мале Азије		
		Нормани освајају Бари, последње византијско упориште у Италији		
1071 – 1078		Византијски цар Михаило VII, последњи из династије Дука (Византија у кризи, губи многе територије)		
1072	Михаилов син Бодин и Ђорђе Војтех воде устанак у Македонији; Бодин проглашен за цара под именом Петар			
1073 – 1085		Папа Гргур VII Хилдебранд, најборбенији прелат средњег века (Латерански сабор 1059: од тада папу бирају кардинали; сукоб са Хајнрихом IV око инвеституре)		
1075		Гргур VII додељује хрватском краљу Звонимиру знаке краљевског достојанства: круну, скиптар, мач и заставу (Звонимир влада до 1089)		
1076		Турци Селџуци заузимају Јерусалим		
пре 1077	Гргур VII додељује дукљанском кнезу Михаилу знаке краљевског достојанства			
око 1080	Рашки жупан Вукан		Црква св. Михаила у Стону	
1080			Помен цркве у Вељусима код Струмице	
1081		Нормани освајају Драч од Византије		
1081 – 1118		Византијски цар Алексије I Комнин, оснивач династије Комнина: обнова византијске моћи		
1082		Млетачки трговци добијају велике повластице у Византији		
1082 – 1101	Константин Бодин, дукљански (зетски) краљ			
1083 – 1140				Јеврејски филозоф и песник Јехуда Халеви (Шпанија)
1084		Хајнрих IV осваја Рим		
изм. 1085 и 1090	Пораз краља Бодина у бици са византијском војском			
1085		Виљем Освајач успоставља катастар за Енглеску		

	Политичка историја		Културна историја	
Време	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1089	Барска епископија уздигнута на степен архиепископије (надбискупије)			
1090/91		Печенези и Селџуци опседају Цариград		
1091		Кумани уништавају Печенеге		
1091/94	Рашки жупан Вукан напада и пустоши византијске области; борбе у околини Звечана			
1094				Црква св. Марка у Венецији
1095		Црквени сабор у Клермону позива на крсташки рат против Селџука, ради ослобађања светих хришћанских места у Палестини		
око 1095–1116		Мађарски краљ Коломан (ратовао против Хрватске, потом склопио са хрватским великашима Pacta conventa и у Биограду крунисан за првог хрватско-угарског краља)		
1096/99		Први крсташки рат, под вођством лоренског војводе Готфрида Бујонског		
1096		Сиротињска војска крсташа Петра Пустињака масакрирана од Турака у Малој Азији		
1096/97	Крсташи први пут прелазе преко Србије	Крсташи долазе под Цариград и освајају Никеју, Едесу и Антиохију		
1098				Оснивање калуђерског реда цистерцита (аскетског огранка бенедиктинаца)
1099		Крсташи освајају Јерусалим и оснивају Јерусалимско краљевство, са Готфридом Бујонским на челу (до 1187)		
1099/118				*Повест о минулим временима* (Несторов летопис) у Русији
крај XI в.			Помен Звечана као граничног утврђења	
1100				*Башчанска плоча*, најстарији хрватски глагољски натпис
				Ширење јеретичког учења катара у Италији и јужној Француској
XII в.			Тврђаве у Кратову, Прилепу и Скопљу	
око 1100				Правни факултет у Болоњи
око 1100/20				Француски еп *Песма о Роланду*

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
око 1101	Умире краљ Бодин			
1101 – 1154		Нормански краљ Рожер II, оснивач Краљевине Обеју Сицилија		
1102		Угарска припаја Хрватску		
1106	Жупан Вукан поново напада Византију			
1106 – 1125		Римско-немачки цар Хајнрих V, последњи из франачке династије (са папом склопио Вормски конкордат)		
1111		Пиза добија трговачке повластице у Византији		
1116 – 1131		Угарски краљ Стефан II		
1118				Завршена катедрала у Пизи (тзв. пизански стил)
1118 – 1143		Византијски цар Јован II Комнин, назван Калојован (Јован Одлични), један од најспособнијих византијских владара (потчинио Рашку и Зету, потукао Печенеге и Селџуке)		
1122		Конкордат у Вормсу: крај борбе за инвеституру		
1125				Богородичина црква у Поатјеу (романика)
1126 – 1198				Шпански схоластички филозоф Авероес (Мухамед ибн Рушд), обнављач Аристотелове филозофије
1127	Срби приморали вазантијски гарнизон да напусти Рас			
1127/29		Угарско-византијски рат		
1128			Први помен тврђаве у Раму	
1129/30		Уједињење јужноиталијанских норманских држава (Сицилије, Калабрије и Апулије) у Краљевину Обеју Сицилија, на челу са Рожером II		
1131 – 1141		Угарски краљ Бела II		
око 1135 – око 1183				Француски епски песник Кретијен де Троа, отац француског романа
1137 – 1180		Француски краљ Луј VII Млади (неуспешно водио други крсташки рат)		
1138 – 1152		Римско-немачки цар Конрад III, оснивач династије Хоенштауфоваца (владала до 1268); његов сукоб са баварским војводом Велфом познат је као сукоб између гвелфа и гибелина)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
око 1140				Медицинска школа у Монпељеу
1140–1144				Црква у Сен-Денију, основа готичког стила
1141–1162		Угарски краљ Геза II Арпадовић (помагао Србима против Византије)		
1143–1180		Византијски цар Манојло I Комнин (ратови који Византији враћају ранију моћ)		
1144		Крсташи губе Едесу: повод за други крсташки рат		
1146–1156	Рашки велики жупан Урош II (дуготрајне борбе са Византијом у савезу са Гезом II)			
1147/49	Крсташи по други пут прелазе преко Србије	Други крсташки рат, који воде француски и немачки краљеви Луј VII и Конрад III Нормански краљ Рожер II ратује против Византије и осваја Крф, Коринт и Тебу		
1149	Српска војска напада византијске области; цар Манојло разара градове Рас и Галич			
око 1150		Саси се насељавају у Ердељу		Оснивање универзитета у Паризу Медицинска школа у Болоњи *Хроника* Јована Зонаре, византијског монаха, у којој има података о Србији
1150	Битка Срба и Византинаца на речици Тари код Ваљева	Оснивање Москве (први помен 1147, први Кремљ од дрвета 1156)		
око 1150–1206				Саксон Граматик, дански историчар: Gesta Danorum (историја Данске)
1152–1190		Римско-немачки цар Фридрих I Барбароса (испрва у сукобу са папом, потом предводник трећег крсташког рата)		
1154–1222		Куманска држава у јужној Русији		
1154–1472				Изградња катедрале у Јорку (готички стил)
1154–1189		Хенрих II Плантагенет, енглески краљ, оснивач династије Плантагенета (ограничио црквену и ојачао краљевску власт; започео освајање Ирске)		
1155	Рашки велики жупан Деса (по други пут 1163)	Склопљен мир између Угарске и Византије		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1156				Оснивање калуђерског реда кармелићана (просјачки ред)
1158		Византијски цар Манојло I Комнин осваја Антиохију		
1159 – 1181		Папа Александар III (енергичан у сукобу са Фридрихом Барбаросом и његовим противпапама, да би најзад над њим тријумфовао 1177)		
око 1160 – 1162	У Рашкој велики жупан Белош (пре тога био угарски палатин и хрватски бан)			
1162		Фридрих Барбароса осваја Милано и 1165 улази у Рим		
1162 – 1172		Угарски краљ Стефан III (династичке борбе у Угарској)		
1163				Почетак изградње Богородичине цркве у Паризу — готички стил (завршена 1220)
1163	Византијски цар Манојло I смењује рашког великог жупана Десу и поставља Тихомира, Немањиног брата			
1164			Живопис у цркви св. Пантелејмона у Нерезима	
око 1165 – око 1215				Немачки епски песник Хартман фон Ауе (витешки романи по угледу на француске)
1166			Катедрала св. Трипуна у Котору	
1166 – 1189		Виљем II, последњи нормански краљ Сицилије (заузео Тунис)		
1167/68	Византија побеђује Угарску и осваја Срем, Босну, Далмацију и Хрватску			
1168 – 1196	Рашки велики жупан Стефан Немања, син Завиде, родоначелника лозе Немањића			
око 1170	Немања побеђује брата Тихомира у бици код Пантина близу Звечана		Црква св. Николе у Топлици	
1170/71			Ђурђеви Ступови у Расу, задужбина Стефана Немање (живопис око 1175)	Оснивање универзитета Ел-Азхар у Каиру
1171		Млетачко-византијски рат	Црква св. Богородице у Куршумлији	
1171 – 1193		Арапски султан Саладин, оснивач династије Ејубида (освојио Јерусалим, Палестину и Сирију)		
1172	Српско-византијски сукоб: Немања приморан да се потчини Манојлу I Комнину			

Време	Политичка историја — Српске земље	Политичка историја — Општа	Културна историја — Српске земље	Културна историја — Општа
1172 – 1196		Угарски краљ Бела III (увео принцип примогенитуре при наслеђивању; преотео Византији Срем, Хрватску и Далмацију)		
1173		Почеци инквизиције у католичкој цркви (озваничена 1232)		
око 1175	Родио се Растко Немањић (Свети Сава)			Алказар (утврђена владарска палата у Севиљи)
1175/80				Катедрала у Оксфорду
				Катедрала у Кантерберију
1176		Фридрих Барбароса поражен од ломбардијских градова у бици код Лењана		
		Турци побеђују византијску војску код Мириокефалона		
1180 – 1223		Француски краљ Филип II Август (победио Енглезе и Немце, проширио своје поседе)		
1180 – 1204	Босански бан Кулин, савезник Србије и Угарске против Византије; оптужен код папе као јеретик, привидно се одрекао богумилства			
1182/83	Срби и Угри ратују против Византије и разарају Софију			
1182 – 1226				Свети Фрања Асишки, борац против јеретичких учења (албижана и др.) и оснивач фрањевачког монашког реда и женскога реда клариса
1183	Немања продире до Средца (Софије); Србија постаје независна држава	Мир у Констанци: Фридрих Барбароса признаје права ломбардијских градова и мири се с папом		
1184/5	Немања покушава да освоји Дубровник и Корчулу			
1185		Нормани освајају Драч и Солун		Период Камакура у јапанској књижевности (до 1332): историјски текстови и ратне приповетке
1185/86		Устанак Бугара под Петром и Асеном: Бугарска стиче независност (Друго бугарско царство)		
1185 – 1195 (поново 1203/4)		Византијски цар Исак II Анђео, оснивач династије Анђела		
1186 – 1196		Бугарски цар Асен I		
пре 1186	Немања заузима Дукљу и Котор; Дубровник обнавља мир, који потписује и кнез Мирослав, Немањин брат, владар у Хуму (ожењен сестром бана Кулина)			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1187		Султан Саладин заузима Јерусалим		
1188	Српско посланство на двору Фридриха Барбаросе у Нирнбергу			
1189/92		Трећи крсташки рат		
1189	Крсташи пролазе Моравском долином: Фридрих Барбароса и Стефан Немања састају се у Нишу		Трговачки уговор (повеља бана Кулина), између Босне и Дубровника, један од најстаријих датираних писаних споменика на народном језику (29. август)	
1189 – 1199		Ричард Лавље Срце, енглески краљ из династије Плантагенета (због храбрости постао легендаран; учествовао у крсташком рату)		
око 1190 – 1191	Растко Немањић кнез у Хуму			
1190	Пораз Срба у сукобу са Византијом на Јужној Морави	Смрт Фридриха Барбаросе Оснивање Тевтонског реда замонашених немачких витезова, сурових освајача (Палестина, Пољска, Русија); пресудне ударце задали им Александар Невски 1242. и Пољаци 1410	Манастир Студеница: Богородичина црква, задужбина Стефана Немање (живопис) *Мирослављево јеванђеље* (око 1190) Први помен тврђаве у Лешоку код Тетова	
1190 – 1197		Римско-немачки цар Хајнрих VI (касније и краљ Обеју Сицилија), син Фридриха Барбаросе		
1191	Стефан Немањић се жени Јевдокијом, синовицом византијског цара Исака II Анђела		Живопис цркве манастира св. Ђорђа у Курбинову (Преспа)	
1191 – 1198		Папа Целестин III, противник Хајнриха VI, заслужан за ослобођење Ричарда Лављег Срца из заточеништва		
око 1191	Растко Немањић одлази у Свету Гору			
1192		Јапански војни сталеж (самураји) ограничава царска права; власт преузима њихов представник шогун (шогунат траје до 1867)		
1194 – 1260				Катедрала у Шартру (готички стил)
1195			Црква св. Луке у Котору	
1195 – 1203		Алексије III Анђео, византијски цар		
изм. 1195 и 1199			Црква св. Петра у Бијелом Пољу	

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
изм. 1196 и 1201			*Вуканово јеванђеље* (са белешком преписивача старца Симеона о размирицама »самодржне властеле«)	
око 1196				Руски јуначки еп *Песма о полку Игорове*
1196	Стефан Немања се одриче престола и као монах Симеон борави у Студеници, а од 1197 у Светој Гори			
1196–1228	Стефан Немањић, српски велики жупан, од 1217 краљ			
1197–1227		У Монголији ступа на престо Џингис-кан, оснивач монголске (татарске) империје (од Тихог океана до Црног мора)		
1197–1207		Бугарски владар Иван Калојан (цар од 1204): проширио државу, у бици код Једрена заробио Балдуина I, цара Латинског царства; признао папску супрематију и добио круну од Иноћентија III		
1198			Основан српски манастир Хиландар у Светој Гори	
1198–1230		Чешки краљ Пшемисл I Отокар (1230 добио папино признање краљевске титуле)		
1198–1216		Папа Иноћентије III (начело да су папе божји намесници на земљи; озваничење инквизиције; почетак продавања индулгенција-опроштаја грехова)		
1199, 13. II	Стефан Немања-монах Симеон умире у Хиландару		Свети Сава: *Карејски типик* и *Хиландарски типик*	
1199–1216		Енглески краљ Јован Без Земље (изгубио поседе у Француској; неуспешно се сукобљавао са папом; под притиском властеле издао Magna carta libertatum)		
Крај XII в.			*Барски родослов (Летопис попа Дукљанина)*	
Крај XII в. –1252				Ђовани (Јован) Карпини, фрањевац, мисионар (Монголија) и надбискуп у Бару 1248; путопис *Historia Mongalorum*
XII–XIII в.			Оснивање болница у Хиландару и Студеници	
Поч. XIII в.		Монголи пустоше северну Индију		Почетак изградње Думдеве палате у Венецији
		Исламизирана западноафричка краљевина Мали доживљава процват под Сундијатом Кеитом		

	Политичка историја		Културна историја	
Време	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
Поч. XIII в.		Успон Млетачке републике захваљујући крсташким ратовима (траје до краја XV в., када се отварају нови поморски путеви у свету)		
око 1200			Свети Сава: *Служба св. Симеону Ступнику*	Почетак примене арапских бројки у Европи Оснивање универзитета у Кембрицу
1200/2			Хиландарска повеља Стефана Немањића	
1202	Вукан Немањић збацује са престола брата Стефана			
1202/4		Четврти крсташки рат		
1203	Бугари пустоше Србију			
1204		Крсташи освајају Цариград и оснивају Латинско царство, Солунску краљевину, Ахајску кнежевину и Атинско војводство Џингис-кан уједињује Монголе Венеција осваја Крит Основано Никејско (византијско) царство у Малој Азији		
1204/5		Балдуин I Фландријски, латински цар у Цариграду		
1205	Стефан Немањић се мири са Вуканом и поново постаје велики жупан	Оснивање Епирске државе под династијом Анђела (Михаило I Анђео: 1205 – 1214) Битка код Једрена: Бугари побеђују војску Латинског царства и заробљавају Балдуина I		Немачки еп *Песма о Нибелунзима*
1205 – 1235		Угарски краљ Андрија II (сукобљавао се са Србијом; 1222. издао Златну булу, која има значај државног закона; повео крсташки рат против Босне)		
1206 – 1216		Хенрик Фландријски, цар Латинског царства		
1206	Немањине мошти пренесене из Хиландара у Студеницу; Сава Немањић долази у Србију и постаје архимандрит Студенице			
око 1207/8	Стефан Немањић се жени Аном, унуком млетачког дужда Енрика Дандола			
1208	Стефан Немањић осваја Ниш, Врање и Призрен		Свети Сава: *Студенички типик са Житијем св. Симеона*	

Време	Политичка историја — Српске земље	Политичка историја — Општа	Културна историја — Српске земље	Културна историја — Општа
1208 – 1242	Ђорђе Немањић, Вуканов син, велики кнез и »краљ« Дукље			
око 1208			Манастир Жича (живопис око 1220), задужбина Стефана Првовенчаног	
1208 – 1222		Теодор I Ласкарис, оснивач Никејског царства (са никејским патријархом дао сагласност за оснивање самосталне српске архиепископије)		
1208/9			Живопис у Студеници	
1209		Џингис-кан напада Кину		Основан католички монашки ред фрањеваца (»мала браћа«) ради борбе против сваке јереси (оснивач Фрања Асишки)
1210 – после 1264			Доментијан, хиландарски монах и биограф, најзначајнији књижевник свога доба (*Житије св. Саве, Житије св. Симеона*)	
1211				Почетак изградње готичке катедрале у Ремсу (завршена у XIV в.)
1212/14	Стефан Немањић ратује са Бугарима, Угрима и Епирцима			
1212 – 1250		Римско-немачки цар Фридрих II Хоенштауфен, екскомунициран као противник папства, касније водио VI крсташки рат и задобио Јерусалим		
око 1213				Медицински факултет у Болоњи
1214				Универзитет у Оксфорду добија прве повластице
1214 – 1230		Епирски владар Теодор I Анђео		
око 1215 – 1294				Енглески филозоф и научник Роџер Бекон, претеча енглеског емпиризма
1215		Монголи освајају Пекинг Дечји крсташки рат: хиљаде француских и немачких малишана умире на путу ка Светој земљи		Magna carta libertatum (Велика повеља слободе) енглеског краља Јована Без Земље, први документ који гарантује права (енглеске властеле) и законитост
1216	Стефан Немањић ратује са Бугарима и Угрима		Стефан Немањић: *Житије св. Симеона*	Оснивање монашког реда доминиканаца, који су водили инквизиторске судове и називали се »пси Господњи«
1216 – 1235	Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан			Оснивање универзитета у Саламанки

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1217	Стефан Немањић крунисан за првог српског краља и назван Првовенчани Сава Немањић одлази у Свету Гору			
1217/21		Пети крсташки рат		
око 1218/19			Манастир Милешева (живопис око 1225), задужбина краља Владислава	
1218 – 1241		Бугарски цар Јован II Асен		
1218/27		Монголи освајају централну Азију		
1219	Сава Немањић одлази у Никеју: Српска православна црква постаје аутокефална архиепископија; Сава рукоположен за архиепископа, са седиштем у Жичи			
1219/20	Радослав Немањић, најстарији син Стефана Првовенчаног, жени се Аном, ћерком епирског владара Теодора Анђела			
1220	Архиепископ Сава долази у Србију		*Крмчија* (Номоканон) Саве Немањића (зборник црквених и световних правних прописа)	Медицински факултет у Монпељеу Почетак изградње катедрале у Амијену (француска готика)
око 1220				Први универзитетски колеџ у Оксфорду
изм. 1220 и 1230			Пећки манастир (црква св. Апостола)	
1220/66				Изградња катедрале у Солзберију (рана енглеска готика)
1221			Св. Сава: *Чин обновљења свете истините вере православне*	
1222				Универзитет у Падови Златна була угарског краља Андрије II, која племству потврђује административну власт на сопственом домену, а Хрватској посебан положај у Угарској
1222 – 1254		Никејски цар Јован III Дука Ватац (уништио Латинско царство и омогућио обнову Византије 1261)		
1224		Монголи освајају јужну Русију		Оснивање универзитета у Напуљу
1225 – 1274				Тома Аквински, схоластичар и теолог (*Сентенције*, *О бићу и суштини*, *Коментари Аристотела*)
1226 – 1270		Француски краљ Луј IX Свети-Сен Луј (ојачао краљевску власт, водио VII и VIII крсташки рат)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1227		Смрт Џингис-кана; наслеђује га син Оготај		Почетак изградње катедрале у Толеду (готика)
1227–1241		Папа Гргур IX (противник Фридриха II, кога је двапут екскомуницирао; подстицао фрањевце)		
1228/29		Шести крсташки рат, који води Фридрих II		
1228	Смрт Стефана Првовенчаног; на престо долази краљ Радослав (до 1233)			
1229		Фридрих II заузима Јерусалим		Универзитет у Тулузи Почетак изградње катедрале у Сијени (мешавина романике и готике)
1229/30	Архиепископ Сава путује у Палестину			
1230		Бугарски цар Јован II Асен побеђује војску Теодора I Анђела на Клокотници: Бугари заузимају Македонију		
1232		Папа Гргур IX озваничава установљење инквизиције		
1232–1250	Босански бан Матеја Нинослав (испрва угарски вазал и католик, потом јеретик, чиме је изазвао крсташки рат против Босне)			
1233	Свргнут краљ Радослав (последица битке на Клокотници)			
1233/34			Спољна припрата Богородичине цркве у Студеници	
1234–1243	Краљ Стефан Владислав I, ожењен Белославом, ћерком бугарског цара Јована II Асена (по збацивању са престола краљевао у Приморју)			
1234	Архиепископ Сава на сабору у Жичи одређује Арсенија за наследника и путује у Палестину			
1234–1263	Архиепископ Арсеније I			
1235	Уговор између краља Владислава и Дубровника	Никејска патријаршија признаје аутономију бугарској цркви		
1235–1270		Угарски краљ Бела IV (после монголског пустошења ојачао државу и значајно утицао на догађаје на Балкану)		
1236, 14 (27) I	Архиепископ Сава умире у бугарском граду Трнову			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1237	Савине мошти пренете у Милешеву Уговор краља Владислава са Сплитом о пријатељству и савезу			
1237/38			*Пролошко житије св. Саве*	
1239		Кумани, народ турског порекла, насељавају се око Тисе		
1240		Монголи уништавају Кијев		
1240/53				Богородичина црква у Триру на Мозелу (готика)
1241		Смрт бугарског цара Јована Асена; наслеђује га Калиман (до 1246)		
1241/43		Монголи пустоше Европу (Пољску, Угарску, Балканско полуострво и др.)		
изм. 1241 и 1254	У Србију долазе саски рудари			
1242		Руски кнез Александар Невски побеђује Тевтонце на Чудском језеру Угарски краљ Бела IV издаје Златну булу Загребу, који је од тада »слободан краљевски град«		
1243 – 1276	Краљ Урош I (економско и културно снажење Србије)		Српски сребрни новац динар (грош) прихвата се као платежно средство и ван граница Србије	
1243		Монголи наносе пораз Селџуцима у Малој Азији		
изм. 1243 и 1254			Доментијан: *Житије св. Саве*	
1244		Умире епирски деспот Јован Анђео Турци освајају Јерусалим (хришћани га заувек губе)		
1245				Почетак изградње Вестминстерске опатије у Лондону
око 1246				Почетак примене барутног оружја у Европи
око 1246 – око 1328			Теодосије, хиландарски монах и писац (*Житије св. Саве*, многе *Службе* и *Похвале* и др.)	
1246		Бугарски цар Михаило Асен (до 1257) Никејски цар Јован III Ватац заузима Солун		
1248/54		Седми крсташки рат		
1248				Почетак изградње катедрале у Келну (готика)

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1250		У Египту преузимају власт мамелуци (султанови гардисти, регрутовани међу ратним заробљеницима и робовима махом турског и черкеског порекла)		
1250–1278	Босански бан Пријезда I, родоначелник династије Котроманића			
око 1250	Краљ Урош I жени се Јеленом Анжујском (династију Анжујаца основао је Шарл, брат француског краљ Луја VII)			Развијена готика у Француској и Енглеској, рана у Немачкој
1251/2	Краљ Урош I у сукобу са Дубровником		Подизање манастира Мораче, задужбине дукљанског »краља« Стефана Немањића, Вукановог сина	Појава златног новца у Фиренци (флорин)
1253	Бугари нападају Србију и склапају уговор са Дубровником			
1253–1278		Чешки краљ Пшемисл II Отокар (покушао да припоји Аустрију, Корушку, Штајерску и Крањску — поразио га Рудолф Хабсбуршки)		
1254	Први датиран помен Брскова (код Мојковца), најстаријег трга средњовековне Србије и рудника са рударима Сасима			Оснива се париска Сорбона (испрва као теолошка школа)
	Закључен мир између Србије и Дубровника			
1255	Крај спора између Дубровника и Бара око надбискупије	Бугари нападају Никејско царство, којим влада Теодор II Ласкарис (1254–1258)		
1257		Убијен бугарски цар Михаило Асен; на престо долази Константин Тих Асен (до 1277), рођак Немањића		
1258	Урош I заузима Скопље, Прилеп и Кичево, али је идуће године одбијен од Шар-планине	Монголи освајају Багдад (крај Багдадског калифата)		
1258–1282		Михаило VIII Палеолог, никејски и византијски цар (од 1261, кад је Византија обновљена); прихватио унију са католичком црквом; Венеција и Ђенова му биле савезнице		
1259		Михаило VIII Палеолог потукао у Пелагонији епирску и ахајску војску		
1259–1294		Кублај-кан, Џингис-канов унук, монголски кан и кинески цар (од 1279), оснивач кинеске династије Јиан (ујединио Кину, заузео Кореју и Бурму, остварио привредни и културни процват Кине)		

Време	Политичка историја — Српске земље	Политичка историја — Општа	Културна историја — Српске земље	Културна историја — Општа
1260	Срби учествују у рату против Пшемисла II Отокара, као савезници Беле IV		Живопис цркве св. Апостола у Пећи (око 1260)	
око 1260			Сопоћани (живопис око 1265), задужбина краља Уроша I	Катедрала у Упсали (готика са северонемачким модификацијама)
1261		Михаило VIII Палеолог осваја Цариград од Латина и обнавља Византијско царство		
1263			Црква св. Павла у Котору	Катедрала у Магдебургу на Лаби (изградња почета 1209: најранија готичка грађевина у Немачкој)
1263–1271	Архиепископ Сава II (четврти син Стефана Првовенчаног)			
1264			Доментијан: *Житије св. Симеона*	
1265–1321				Италијански песник Данте Алигијери (*Божанствена комедија*)
1265–1285		Карло (Шарл) Анжујски, краљ Сицилије и Напуља		
1266–1308				Данс Скот, шкотски филозоф схоластичар (»воља зависи од разума«), назван Doctor Subtilis
1266–1337				Италијански сликар Ђото ди Бондоне, претходник ренесансе
1267/68	Урош I напада Мачванску бановину Беле IV и доживљава пораз			
1270		Осми крсташки рат (француски краљ Луј IX Свети умире од куге пред Тунисом)		
око 1270			Св. Богородица у Градцу на Ибру (живопис око 1280), задужбина краљице Јелене Анжујске	
1271				Марко Поло креће у Кину (вратио се 1295)
1272	Дубровник доноси свој статут			
1272–1276	Архиепископ Јоаникије I			
1272–1290		Угарски краљ Ладислав IV Куманац		
1273				Тома Аквински: Summa theologica (Теолошки зборник)

	Политичка историја		Културна историја	
Време	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1273 – 1291		Римско-немачки цар Рудолф I Хабсбуршки (поставио темеље аустријске Хабсбуршке монархије победом над Чесима у бици на Моравском пољу 1278. и спајањем Аустрије, Крањске, Штајерске и Корушке)		
1274		Лионска унија: Византија признаје примат римске цркве (први и краткотрајан покушај измирења цркава)		
1275	Урош I опседа Дубровник	Монголи покушавају инвазију Јапана: у борбама су поражени, а флоту им уништава тајфун (камиказе — ветар богова)		Почетак производње хартије у Италији
1276 – 1282	Краљ Стефан Драгутин (на северу, као »сремски краљ«, до 1316), ожењен Кателином, ћерком угарског краља Стефана V			
1280 – 1292		Бугарски цар Георгије Тертер		
1282	Дежевски сабор: краљ Драгутин предаје престо брату Милутину Срби нападају Византију, заузимају Скопље, Полог, Овче Поље и крајеве око реке Брегалнице	Сицилијанско вечерње: покољ Француза; Сицилију преузима Арагонија, шпанско краљевство	Подизање цркве Давидовице у Бродареву	
1282 – 1321	Краљ Стефан Урош II Милутин Немањић			
1282 – 1328		Византијски цар Андроник II Палеолог		
1283	Византијска војска одступа: Срби продиру до Егејског мора Краљ Милутин се жени Јелисаветом, ћерком угарског краља Стефана V			
1284	Срби заузимају Пореч, Кичево и Дебар Драгутин Немањић добија од Угара на управу северну Србију и североисточну Босну; Београд се први пут налази под влашћу српског краља		Први помен града Дебрца на Сави	Почиње ковање златног млетачког дуката
око 1284			*Болеслављево јеванђеље*	
око 1285	Монголи (Татари) продиру у Бугарску, Угарску и Србију: спаљена Жича			
1285 – 1314		Филип IV Лепи, француски краљ (пренео папско седиште у Авињон; 1302. сазвао скупштину »три сталежа«; ојачао краљевску власт)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1288 – 1326		Турски султан Осман I, оснивач османлијске династије (после распада државе Турака Селџука)		
1289				Универзитет у Монпељеу
1290				Универзитет у Лисабону
око 1290			Црква св. Ахилија у Ариљу (живопис 1296)	
око 1290 – око 1349				Виљем Окамски, енглески филозоф схоластичар, заточник раздвајања теологије и филозофије, екскомунициран због антипапског става
1290 – 1310	Босански бан Стјепан Котроманић (ожењен Јелисаветом, ћерком краља Драгутина)			
1290 – 1301		Угарски краљ Андрија III Млечић, последњи из династије Арпадовића (династичке борбе са Анжујцима)		
1291		Оснивање швајцарске конфедерације Турци освајају утврђени град Акру, последње крсташко упориште на Блиском истоку: крај крсташких ратова		
око 1291	Драгутин осваја Браничево уз Милутинову помоћ			
1292	Угарски краљ Андрија III дарује Славонију Драгутиновом сину Владиславу		Црква св. Николе у селу Варош код Прилепа (живопис 1299)	
1292 – 1309	Архиепископ Јевстатије			
1293		Кублај-кан безуспешно напада острво Јаву	Црква Ваведења Богородице у Хиландару	
1294 – 1303		Папа Бонифације VII (завео прославе »јубиларних година«; у сукобу са француским краљем Филипом IV: папска моћ опада)		
1295			Живопис у цркви Богородице Перивлепте у Охриду (св. Климент)	
1296	Краљ Милутин осваја Драч			
1297	Византија без успеха напада Милутинову државу (мир закључен 1299)			
1299	Краљ Милутин се жени Симонидом, ћерком цара Андроника II Палеолога	Смрт татарског кана Ногаја		
Посл. дец. XIII в.			*Призренско четворојеванђеље*	
Крај XIII в.	Пећ постаје седиште српске архиепископије		Рудници Јањево, Трепча, Рудник и Рогозно	

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
Поч. XIV в.			Теодосије: *Житије св. Саве* Рудник Ново Брдо (»српски краљ има седам рудника сребра«) Изградња тврђаве Маглич на Ибру Краљеви дворови у Неродимљу	
Прва пол. XIV в.			Дубровник почиње ковање сребрног новца Нова српска редакција црквених песама из *Минеја*	
око 1300 – око 1380	Старац Исаија, монах и дипломата; помогао да се скине анатема са Српске цркве и издејствовао признање Српске патријаршије (од 1375. у Светој Гори)			
1301	Сукоб краља Милутина и Дубровника		Први помен тврђаве Ловријенац у Дубровнику (саграђена почетком XI в.)	
после 1301	Вишегодишњи сукоб између краља Милутина и његовог брата Драгутина			
1302		Први скуп »три сталежа« *(etats généraux)* — племства, свештенства и грађана, које француски краљ Филип Лепи окупља у борби против папе »Битка златних мамуза«: победа војске фландријских градова над француским витезовима код Куртреа у Белгији		
1303			Први помен рудника Трепче	
1304		Одред од 6500 Каталанаца (шпанских најамника) успешно ратује против Турака у Малој Азији за рачун Византије		
1304 – 1374				Италијански песник Франческо Петрарка: збирка песама *Canzoniere*, посвећена Лаури
1305			*Рашка крмчија*	
1305/11		Каталанци се одмећу и нападају Византију, 1307. угрожавају Свету Гору, 1311. освајају Атинско војводство		
1307			Богородица Љевишка у Призрену (живопис рађен до 1313)	
1308			Живопис у цркви св. Никите код Скопља	

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1308/78		»Авињонско (вавилонско) ропство« папа, тзв. западни раскол: под притиском Филипа IV папско седиште пренето у француски град Авињон; у Риму су противпапе		
1309	Краљ Милутин даје Зету на управу сину Стефану			
1309 – 1342		Угарски краљ Карло I Роберт Анжујски (успешно се носио са угарским и хрватским великашима; имао подршку Ватикана, који је Угарску сматрао папским леном; Анжујци владају Угарском до 1382)		
1309 – 1316	Архиепископ Сава III, поуздан сарадник краља Милутина (обнављао цркве и манастире)			
око 1310			Теодосије: *Житије св. Петра Коришког, Служба св. Симеону и Служба св. Сави*	
до 1310			Црква св. Петра у Кориши код Призрена	
1312			Црква св. Стефана у Бањској (завршена 1317)	
1312 – 1337		Кута Муса, владар западноафричког царства Мали, које се простирало од Атлантика до Нигера (Гана, Сенегал, Нигер и др.)		
1313	Краљ Милутин шаље Византији у помоћ 2000 ратника за борбу против Турака, под командом великог војводе Новака Гребострека		Обнова цркве св. Ђорђа у Старом Нагоричину код Куманова (живопис 1316/18)	
1313 – 1375				Италијански писац Ђовани Бокачо (*Декамерон*)
1313/14			Црква св. Јоакима и Ане у Студеници (Краљева црква), задужбина краља Милутина	
1314	Побуна Стефана Дечанског против оца Милутина: заробљен и упола ослепљен, Стефан послат у Цариград Смрт краљице Јелене, Драгутинове и Милутинове мајке			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1314 – 1347		Римско-немачки цар Лудвиг IV Баварски (екскомунициран, поставља противпапу, који га 1328. крунише за цара; декларација о избору цара без папског потврђивања)		
1315			Црква Богородице Одигитрије у Мушутишту код Призрена	
око 1315			Грачаница (живопис 1320/21), задужбина краља Милутина	
1316	Смрт краља Драгутина			
1316 – 1334		Папа Јован XXII: сукоб са Лудвигом Баварским; повећани намети на вернике; резиденција у Авињону (противпапа: Никола V)		
1317	Рат између Србије и Дубровника		Данило Пећки: *Житије краљице Јелене*	
1317 – 1324	Пећки архиепископ Никодим, монах и дипломата (мисија у Цариграду), измирио Драгутина и Милутина		Архиепископ Никодим: превод на српски *Типика св. Саве Јерусалимског* (из VI в.)	
1318 – 1320			Живопис у цркви Ваведења Богородице у Хиландару	
1319		Угарска привремено осваја северну Србију (Мачву и Београд)	*Никодимов типик* (сачуван рукопис)	
1320	Стефан Дечански се враћа из прогонства	Умро византијски цар Михаило IX, савладар Андроника II		
око 1320			Живопис у цркви св. Петра у Бијелом Пољу	
1320 – 1389				Персијски песник Хафиз: песме (газеле) о љубави, животним задовољствима и сл.
1320/21		Сукоб између Андроника II и његовог унука Андроника III (почетак грађанских ратова у Византији)		
1321, 29. X	Умро краљ Милутин			
1321 – 1331	Стефан Урош II Дечански, краљ Србије (прва жена Теодора, ћерка бугарског цара Смилца, друга – 1324. Марија Палеологова, византијска принцеза)			
1322 – 1353	Босански бан Стјепан II Котроманић (економско и политичко јачање Босне; сукоби са Србијом; фрањевци шире своје деловање; ослон на Угарску)			
1323 – 1330		Бугарски цар Михаило Шишман, ожењен ћерком Стефана Дечанског (разведен 1323/4)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1323/24			Први помен тврђаве Острвице на Руднику	
1324			Данило Пећки: *Житије краља Милутина*	
1324 – 1337	Архиепископ Данило II (Данило Пећки), врло образован, способан дипломата, писац и утицајан државник		Данило Пећки: *Цароставник* (Животи краљева и архиепископа српских)	
1326	Босна заузима део Хума		Најранија потврда о постојању ниже гимназије у Котору Помен најзнатнијег трговачког и рударског места у Србији Новог Брда	
1326 – 1362		Турски султан Орхан, Османов син, отац Мурата I: започео учвршћивање Турака у Европи, мешао се у послове Цариграда, подизао џамије и школе (престоница у Бруси)		
1327/35			Подижу се Високи Дечани (живопис 1335/50); протомајстор фра Вита из Котора	
1327/28	Рат Србије и Дубровника			
	Српска војска помаже Андронику II у борби против Андроника III			
1328	Стефан Дечански осваја Велес	Андроник III Палеолог осваја Цариград и свргава с престола свога деду (цар до 1341)		
око 1328 – 1384				Енглески верски реформатор Виклиф, преводилац Библије
1329		Турци Османлије оснивају јаничарске одреде		
око 1329	Рођен Лазар Хребељановић (кнез 1371 – 1389)			
1330	Византијски цар Андроник III и бугарски цар Михаило нападају Србију; битка код Велбужда (28. јула): српска победа и погибија бугарског цара	Турци освајају Никејско царство		
	(крајем) Сукоб између Стефана Дечанског и његовог сина Душана, победника са Велбужда			
око 1330			*Јеванђеље Дивоша Тихорадића*	
1331	Сукоб између Стефана Дечанског и Душана завршава се Душановим проглашењем за краља		*Романов Типик*	
	(новембра) У Звечану умире Стефан Дечански			

	Политичка историја		Културна историја	
Време	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1331 – 1355	Стефан Душан Немањић, српски краљ и први цар (од 1345)			
1331 – 1371		Бугарски цар Иван Александар		
1332	Краљ Душан се жени Јеленом, сестром бугарског цара Ивана Александра Побуна великаша у Зети			Ибн Халдун (умро 1406), арапски историчар: *Историја света, Историја Бербера*
1333	Краљ Душан уступа Дубровнику приморје од Стона до Дубровника и цео Пељешац			
1333 – 1370		Пољски краљ Казимир III Велики (ојачао централну власт, проширио државу према истоку, доводио немачке колонисте; развој градова, занатства и трговине; универзитет у Кракову)		
1334	Краљ Душан ратује са Византијом и осваја Прилеп, Охрид и Струмицу			
1335	Угарски краљ Карло Роберт напада северне делове Душанове државе; Срби му наносе пораз и заузимају Мачву		*Синтагма* Матије Властара, зборник црквеног и грађанског права (неколико година касније преведена на српски)	
1336	Сусрет краља Душана и цара Андроника III у Радовишту.		Изградња тврђаве Борач	
око 1336 – око 1355	Деспот Оливер Јован Грчинић (држао Овче Поље, Лесново, Радовиште, Тиквеш и Мариово)			
1336 и касније		Дуготрајна борба за власт у Јапану између северне и јужне династије		
1337 – 1453		Тзв. стогодишњи рат између Енглеске и Француске због енглеских претензија на неке француске територије (битке код Кресија, Поатјеа и Азенкура, најзад код Орлеана, са Јованом Орлеанском: Енглези протерани из Француске)		
1337	Српски епископ постаје Јоаникије (Јанићије), касније први српски патријарх (1346), енергичан и мудар човек, Душанов саветник и реорганизатор Српске цркве (умро 1354)		Црква св. Николе у Љуботену Први помен тврђаве у Голупцу	
изм. 1337 и 1340			Настављач Данила Пећког пише житија Стефана Дечанског, краља Душана и архиепископа Данила II	
1340/42			Црква св. Богородице у Карану (Бела црква каранска), задужбина жупана Брајана	

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
око 1340 – 1400				Енглески писац Џефри Чосер (*Кентерберијске приче*)
1340 (пом.)	Прибац Хребељановић, логотет цара Душана, отац кнеза Лазара			
1341			Црква св. Арханђела у Лесноврву (живопис 1342/46)	
1341 – 1391		Византијски цар Јован V Палеолог Грађански рат и социјални сукоби у Византији: Јован Кантакузин се бори против Јована V и његове мајке царице Ане Савојске		
1342	Јован Кантакузин склапа у Приштини савез са краљем Душаном (јесен) Српски одреди крећу на Византију; неуспела опсада Сера			
1342/43	Краљ Душан осваја Албанију, јужну Македонију са Воденом, Лерином и Костуром, и источну Македонију			
1342 – 1382		Угарски краљ Лудовик I — Лајош Велики (ојачао централну власт, реформисао војску; увео неотуђивост племићког поседа)		
1343	Јован Кантакузин раскида савез са краљем Душаном			
1344	Српска војска се на Струми (код Стефанијане) сукобила са Турцима, савезницима Јована Кантакузина			
1345	Краљ Душан осваја Сер, југоисточну Македонију и Свету Гору; 25. децембра проглашава се (у Серу) за цара			
изм. 1345 и 1355			*Милешевски типик*	
1346	Српска црква уздигнута на ранг патријаршије: архиепископ Јоаникије освећен за првог српског патријарха (16. априла) Стефан Душан Немањић крунисан у Скопљу за цара Срба и Грка Угљеша Мрњавчевић Душанов намесник у Требињу		Завршетак изградње дубровачких зидина (кула Минчета)	
1347 – 1378		Римско-немачки цар Карло IV Луксембуршки (испрва чешки краљ, највећу пажњу посвећивао Чешкој, која доживљава процват; Златна була са уставним нормама царства; ствара се династичко-сталешка држава националног типа)		

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
око 1347			Марков манастир код Скопља, црква св. Димитрија (живопис око 1371)	
1347	Младен III Шубић, господар Омиша, Клиса и Скрадина, жени се Јеленом, сестром цара Душана	Јован Кантакузин осваја Цариград и влада Византијом као цар (до 1354)		
1347/48	Цар Душан и царица Јелена бораве у Светој Гори			
1348	Цар Душан осваја Епир и Тесалију			Оснивање универзитета у Прагу
1348 (пом.) – 1395 (?)	Никола Алтомановић, жупан земаља између Рудника и Конавала			
1348/50	Куга — »црна смрт« захвата Европу и приобалне делове Балканског полуострва			
1348/52			Манастир св. Арханђела код Призрена, задужбина цара Душана	
1349	(21. маја) На државном сабору у Скопљу објављен Душанов законик (други део 1354)			
	(20. септ.) Цар Душан издаје Дубровчанима хрисовуљу о трговини и о суђењу спорова			
1350	Цариградски патријарх Калист баца анатему на цара Душана и патријарха Јоаникија (скинута 1375)			
	Поход цара Душана на Хум и неретљанску област			
	Цар Душан, царица Јелена и краљ Урош свечано дочекани у Дубровнику			
	Вукашин Мрњавчевић жупан у Прилепу			
око 1350 – око 1400	Данило Бањски, потоњи патријарх Данило III			
1350 (пом.) – 1363	Војислав Војиновић, брат Алтоманов, један од најмоћнијих великаша у Србији			
1351	Цар Душан издаје повељу Котору			
1352	Битка код Димотике: Јован Кантакузин и Турци побеђују присталице цара Јована V Палеолога, Срба и Бугаре	Турци прелазе из Азије на Балканско полуострво		
1353 – 1377	Босански краљ Стефан Твртко I (краљ Србије 1377 – 1391) из династије Котроманића, унук Јелисавете, ћерке краља Драгутина: територијално ширење и привредни процват Босне; јача моћ босанске властеле			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1354	Цар Душан шаље посланство папи Иноћентију VI: покушај успостављања сарадње пред турском опасношћу На сабору у Серу допуњен Душанов законик	Јован V Палеолог поново долази на византијски престо и влада до 1391 Турци запоседају Галипоље		
1355	(маја) Папско посланство стиже на српски двор (20. децембра) Цар Душан умире под непознатим околностима			
1355 – 1371	Стефан Урош V Немањић, цар Срба и Грка (ожењен Аном, ћерком влашког војводе Александра)			
1355/63			Црква св. Богородице у Матејчу (живопис око 1365)	
1356		Златна була Карла IV, којом се утврђују права немачких кнежева Деспот Нићифор II Орсини осваја Тесалију и Епир		
1357	Државни сабор у Скопљу: властела даје подршку цару Урошу			
1358	Дубровник се ослобађа Млетака: уместо млетачког, власт преузима дубровачки кнез и три већа (од почетка XV в. Дубровник се назива републиком)	Немачка ханза — трговачки савез северонемачких градова		
1359	Симеон-Синиша Немањић Палеолог, Душанов полубрат, постаје господар Епира и Тесалије (жена: Томаида, ћерка Јована II Орсинија) Срби наносе пораз угарској војсци у северној Србији			
1359/62	Србија у сукобу са Дубровником			
1360 и касније	Српска властела се осамостаљује и наговештава распад царства: Радослав Хлапен (Бер и Воден), царица Јелена (Сер), Јован Асен, царичин брат (јужна Албанија са Валоном), Балшићи (Зета са Подгорицом), Војислав и Алтоман Војиновић (од Дрине и Рудника до Боке Которске), челник Муса (тврди град Брвеник), Никола Алтомановић (јужни делови земаља Војиновића), краљ Вукашин (Прилеп, Скопље, Призрен) и деспот Угљеша (Халкидик, доњи ток Вардара, Струмица) Мрњавчевићи, затим: Вук Бранковић, Лазар Хребељановић и др.			

Време	Политичка историја		Културна историја	
	Српске земље	Општа	Српске земље	Општа
1361	Српска војска под кнезом Војиславом Војиновићем напада Дубровник (мир закључен 1362)		Манастир Заум на Охридском језеру (посвећен Богородици Захумској), задужбина Гргура Бранковића, брата Вука Бранковића	*Историја Византије* Нићифора Григоре, византијског научника и историчара (важан извор за српску историју)
1362		Турци освајају Једрене		
1362 – 1389		Турски султан Мурат I (продор Турака у Европу, престоница прелази у Једрене)		
1363		Турци освајају Пловдив и Трново		
1364				Универзитет у Кракову
око 1364 – 1430			Григорије Цамблак, монах и књижевник, неко време игуман Дечана, касније кијевски митрополит; један од најобразованијих људи свога доба (*Житије Стефана Дечанског*)	
1364 – 1380		Шарл V Мудри, француски краљ (подстицао науку и културу: основао Краљевску библиотеку, обновио Лувр; подигао Бастиљу)		
1365	Вукашин Мрњавчевић добија титулу краља и постаје савладар цара Уроша Угљеша Мрњавчевић постаје деспот Серске области			Универзитет у Бечу
1366		Бугари признају врховну власт Турака	Црква св. Стефана у Кончи, задужбина Николе Стањевића, великог војводе цара Душана	
1366 – 1373	Жупан Никола Алтомановић,обласни господар			
1367			Реликвијар Томе Прељубовића	Универзитет у Печују
1370 (?)			Почетак изградње цркве Лазарице	
1371. 26. IX	Битка на Марици: погибија Вукашина и Угљеше Мрњавчевића (децембра) Смрт цара Уроша		Старац Исаија преводи дела Псеудо-Дионисија Ареопагита	

Попис илустрација и аутора фотографија

Библиографија књижевних прилога

Досељавање Срба (стр. 17)
Константин Порфирогенит, *Спис о народима.* Превод и коментар: Б. Ферјанчић; *Византијски извори II*, Београд 1959, стр. 46 – 49.

Први српско-бугарски сукоби између 836. и 852. године (стр. 20)
Исто, стр. 50 – 52.

Ратовање цара Алексија I Комнина против великог жупана Вукана (стр. 28)
Ана Комнина, *Алексијада.* Превод и коментар: Б. Крекић; *Византијски извори* III, Београд 1966, стр. 386 – 388.

Поход цара Манојла I Комнина против Србије и битка на Тари (стр. 31)
Јован Кинам, *Епитоме.* Превод и коментар: Ј. Калић – Н. Радошевић, *Византијски извори* IV, Београд 1971, стр. 26 – 37.

Стефан Немања ратује са Грцима и ослобађа српске области (стр. 38)
Стефан Првовенчани, *Сабрани списи — Живот светог Симеона. Стара српска књижевност у 24 књиге,* књ. III. Приредила мр Љиљана Јухас – Георгиевска, Београд 1988, стр. 72, 73.

Стефан Немања прогони јеретике у Србији (стр. 53).
Стефан Првовенчани, *Сабрани списи.* Исто, стр. 70 – 72.

Хиландарска повеља Стефана Немање (стр. 56)
Свети Сава, *Сабрани списи.* Приредио Димитрије Богдановић, Београд 1986, стр. 31 – 33.

Писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана светом Сави (стр. 71).
Георгије Острогорски, *Сабрана дела,* књ. IV, Београд 1970, стр. 170 – 189.

Краљица Јелена — одломци из житија (стр. 97)
Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских.* Превод: Л. Мирковић; Београд 1935, стр. 46, 48, 50,54,58 – 61, 63.

Борбе краља Милутина са Византијом (стр. 109)
Исто, стр. 81 – 86

Повеља Стефана Немањића о пријатељству и трговини са Дубровником (стр. 129)
Стефан Првовенчани, *Сабрани списи. Стара српска књижевност у 24 књиге,* књ. III. Приредила мр Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд 1988, стр. 105.

Битка код Велбужда (стр. 149)
Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских.* Превео Л. Мирковић, Београд 1935, стр. 136 – 143.

Душанов законик – изабрани чланови (стр. 171)
Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, књ. I. Издање САНУ; Превод: Д. Богдановић, Београд 1975. Редни број чланова: Стојан Новаковић, *Зборник Стефана Душана цара српског 1349. и 1354,* Београд 1898.

Покушај цара Јована Кантакузина да преотме град Сервију од Срба (стр. 176).
Јован Кантакузин, *Историја,* књ. I – IV. Превод и коментар: С. Ћирковић и Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије,* том VI; Београд 1986, стр. 512 – 516.

Немири у Српском царству после смрти Стефана Душана (стр. 213)
Исто, стр. 557 – 562.

Инок Исаија уз превод Псеудо-Ареопагита (стр. 220)
Стари српски записи и натписи. Приредио М. Павић, Београд 1986, стр. 71 – 72.

Регистар

В

Г

Л

М

Р

С

МАЛИ АТЛАС СРБИЈЕ У ДОБА НЕМАЊИЋА

1. Држава Стефана Немање и Стефана Првовенчаног
2. Европа у првој половини XIII века
3. Црквена организација почетком XIV века
4. Трговачки путеви
5. Држава краља Милутина
6. Европа половином XIV века
7. Душаново царство
8. Мала Азија и Балкан половином XIV века
9. Српско царство уочи маричке битке

Карте за овај »Мали атлас Србије у доба Немањића« израдио је др Љубинко Сретеновић према концепту др Милоша Благојевића. Основа за карте под бројем: 1, 3, 4, 5, 7 и 9 преузета је из: Историје српског народа I, Београд 1981; за карте под бројем 2 и 8 коришћен је: Westermann Grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig 1976, а за карту под бројем 6: *Povjesni atlas, Zagreb* 1984. На преузетим картама извршене су мање или веће измене.

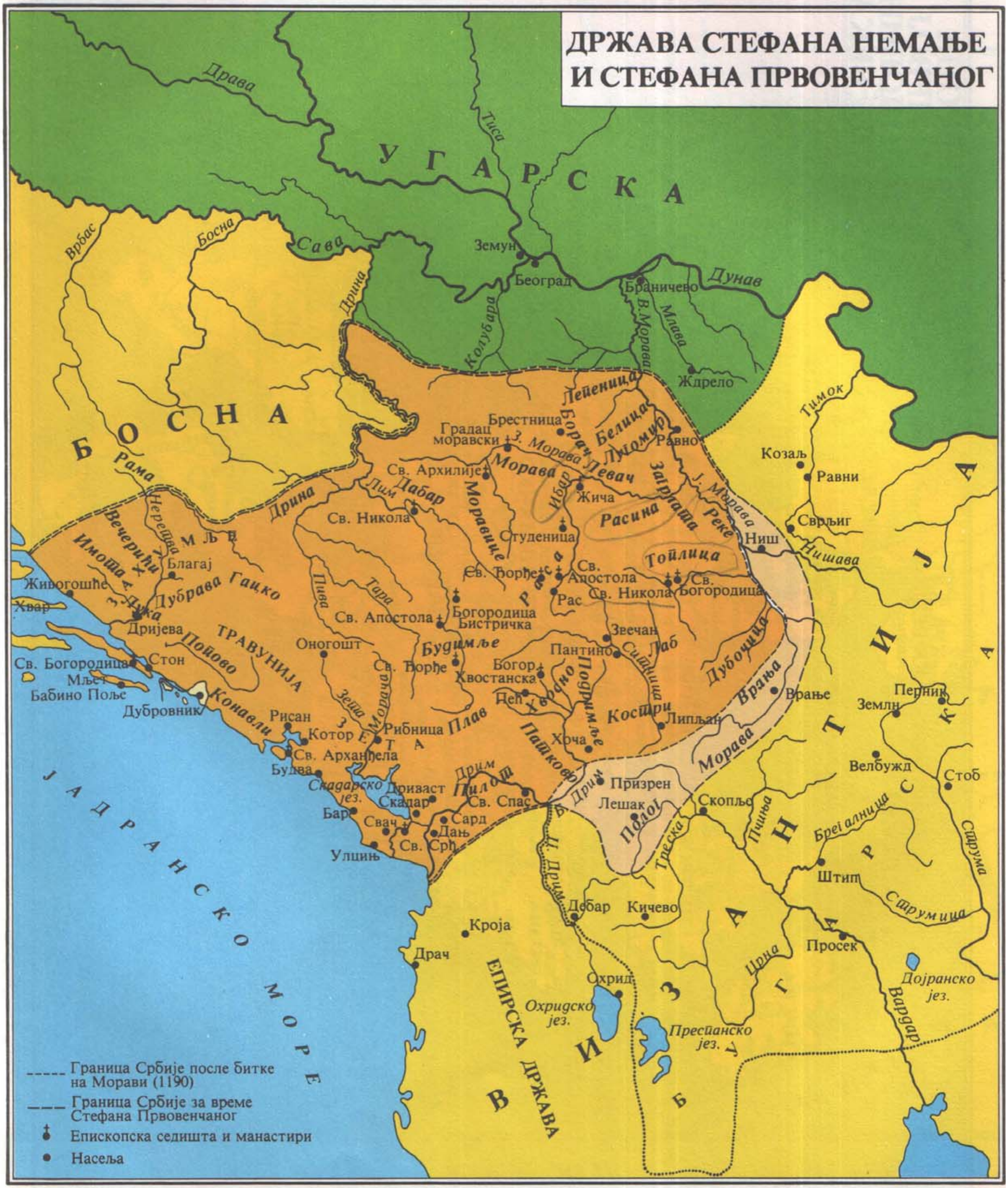
ДРЖАВА СТЕФАНА НЕМАЊЕ
И СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
УГАРСКА
БОСНА
ХУМ
ЗЕТА
ТРАВУНИЈА
ВИЗАНТИЈА
БУГАРСКА
ЕПИРСКА ДРЖАВА
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Драва
Тиса
Сава
Дунав
Врбас
Босна
Дрина
Колубара
В. Морава
Млава
Тимок
Нишава
Ј. Морава
З. Морава
Ибар
Лим
Пива
Тара
Морача
Зета
Дрим
Треска
Пчиња
Брегалница
Струма
Струмица
Црна
Вардар
Земун
Београд
Браничево
Ждрело
Равно
Козаљ
Равни
Сврљиг
Ниш
Перник
Землн
Врање
Велбужд
Стоб
Скопље
Штип
Просек
Брестница
Градац моравски
Св. Архилије
Жича
Студеница
Св. Никола
Св. Ђорђе
Св. Апостола
Рас
Св. Богородица
Богородица Бистричка
Св. Апостола
Звечан
Пантино
Оногошт
Богор
Хвостанска
Пећ
Хоча
Липљан
Призрен
Лешак
Св. Спас
Рибница
Котор
Рисан
Св. Арханђела
Будва
Дриваст
Скадар
Бар
Свач
Сард
Дањ
Св. Срђ
Улцињ
Скадарско јез.
Дебар
Кичево
Кроја
Драч
Охрид
Охридско јез.
Преспанско јез.
Дојранско јез.
Благај
Живогошће
Хвар
Дријева
Св. Богородица
Стон
Мљет
Бабино Поље
Дубровник
Конавли
Попово
Дубрава
Гацко
Лука
Имота
Вечерићи
Неретва
Рама
Дабар
Морава
Моравице
Левач
Лепеница
Борач
Белица
Лугомир
Загрлата
Расина
Реке
Топлица
Раса
Будимље
Плав
Хвосно
Подримље
Ситница
Лаб
Дубочица
Врања
Морава
Косшри
Пилот
Пешков
Полог
Граница Србије после битке на Морави (1190)
Граница Србије за време Стефана Првовенчаног
Епископска седишта и манастири
Насеља

ЕВРОПА
У ПРВОЈ
ПОЛОВИНИ
XIII ВЕКА
АТЛАНТСКИ ОКЕАН
СЕВЕРНО МОРЕ
БАЛТИЧКО МОРЕ
СРЕДОЗЕМНО МОРЕ
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ
ЦРНО МОРЕ
КРАЉ. ШКОТСКА
ИРСКА
КРАЉ. ЕНГЛЕСКА
КРАЉ. НОРВЕШКА
КРАЉ. ШВЕДСКА
КРАЉ. ДАНСКА
ЕСТОНИЈА
Област Мачоносаца
ЛИТАВЦИ
Пруска
РУСКЕ КНЕЖЕВИНЕ
КРАЉ. ПОЉСКА
МАЗОВИЈА
ШЛЕЗИЈА
КР. ЧЕШКА
МОРАВСКА
РИМСКО НЕМАЧКО ЦАРСТВО
ВОЈ. ПОМЕРАНИЈА
ФРИЗИЈА
ХОЛАНДИЈА
ВОЈ. АУСТРИЈА
КРАЉ. ФРАНЦУСКА
ВОЈ. НОРМАНДИЈА
ВОЈ. БРЕТАЊА
БУРГУНДИЈА
ВОЈ. ГАСКОЊА
САВОЈА
ПРОВАНСА
КРАЉ. НАВАРА
КРАЉ. АРАГОН
КРАЉ. ЛЕОН
КРАЉ. КАСТИЉА
КРАЉ. ПОРТУГАЛИЈА
КРАЉ. ГРАНАДА
ДРЖАВА АЛМОХАДА
Краљевина Мајорка
Балеарска о.
Корзика
Сардинија
ПАПСКА ДРЖАВА
КРАЉЕВИНА СИЦИЛИЈА
УГАРСКА
ТРАНСИЛВАНИЈА
БОСНА
КРАЉ. СРБИЈА
БУГАРСКА
ЕПИРСКА ДЕСП.
КНЕЖ. АХАЈА
ЛАТИНСКО ЦАРСТВО
НИКЕЈСКО ЦАРСТВО
ИКОНИЈСКИ СУЛТАНАТ
Ман
Перт
Њукасл
Јорк
Даблин
Честер
Велс
Корнвол
Винчестер
Лондон
Плимат
Кентербери
Осло
Ставангер
Упсала
Вадстена
Висби
Готланд
Роскилде
Лунд
Рипен
Шлезвиг
Либек
Колберг
Штетин
Гнезно
Висла
Одра
Лаба
Рајна
Дунав
Ревал
Рига
З. Двина
Полоцк
Смоленск
Њемен
Новгород Северск
Чернигов
Перејаслав
Кијев
Дњепар
Владимир
Халич
Буг
Дњестар
Прут
Крим
Брауншвајг
Минстер
Магдебург
Бреслава
Краков
Ахен
Келн
Франкфурт
Егер
Трир
Мајнц
Вирцбург
Праг
Мец
Штрасбург
Улм
Регензбург
Аугсбург
Беч
Салцбург
Базел
Констанц
Женева
Лион
Милано
Брешиа
Верона
Венеција
Павиа
Парма
Болоња
Фиренца
Римини
Пиза
Анкона
Сполето
Таљакоцо
Рим
Аквино
Луцера
Беневент
Напуљ
Салерно
Бриндизи
Леће
Отрант
Палермо
Монреале
Месина
Сиракуза
Бриж
Амијен
Руан
Ремс
Шартр
Париз
Нант
Анжу
Орлеан
Троа
Тур
Сен
Турен
Бурж
Дижон
Ла Рошел
Лимож
Клермон
Бордо
Гарона
Алби
Тулуза
Арл
Нарбона
Сантјаго
Овиедо
Леон
Браганса
Порто
Ваљадолид
Саламанка
Сарагоса
Тахо
Толедо
Лисабон
Барселона
Тарагона
Валенсија
Кордова
Севиља
Мурсија
Аликанте
Лагос
Кадиз
Гранада
Малага
Гибралтар
Алмерија
Картагена
Сеута
Алжир
Кашава
Офен (Будим)
Пешта
Загреб
Сава
Сибиу
Северин
Београд
Задар
Дубровник
Рас
Ниш
Призрен
Драч
Крф
Видин
Софија
Трново
Силистрија
Варна
Цариград
Никеја
Солун
Лариса
Атина
Смирна
Адалија
Родос

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ПОЧЕТКОМ XIV ВЕКА
УГАРСКА
БОСНА
БУГАРСКА
ВИЗАНТИЈА
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Манастир
Седиште епископије
Седиште архиепископије
Седиште епископије (катол.)
Седиште архиепископије (катол.)
Важнија насеља

ТРГОВАЧКИ ПУТЕВИ

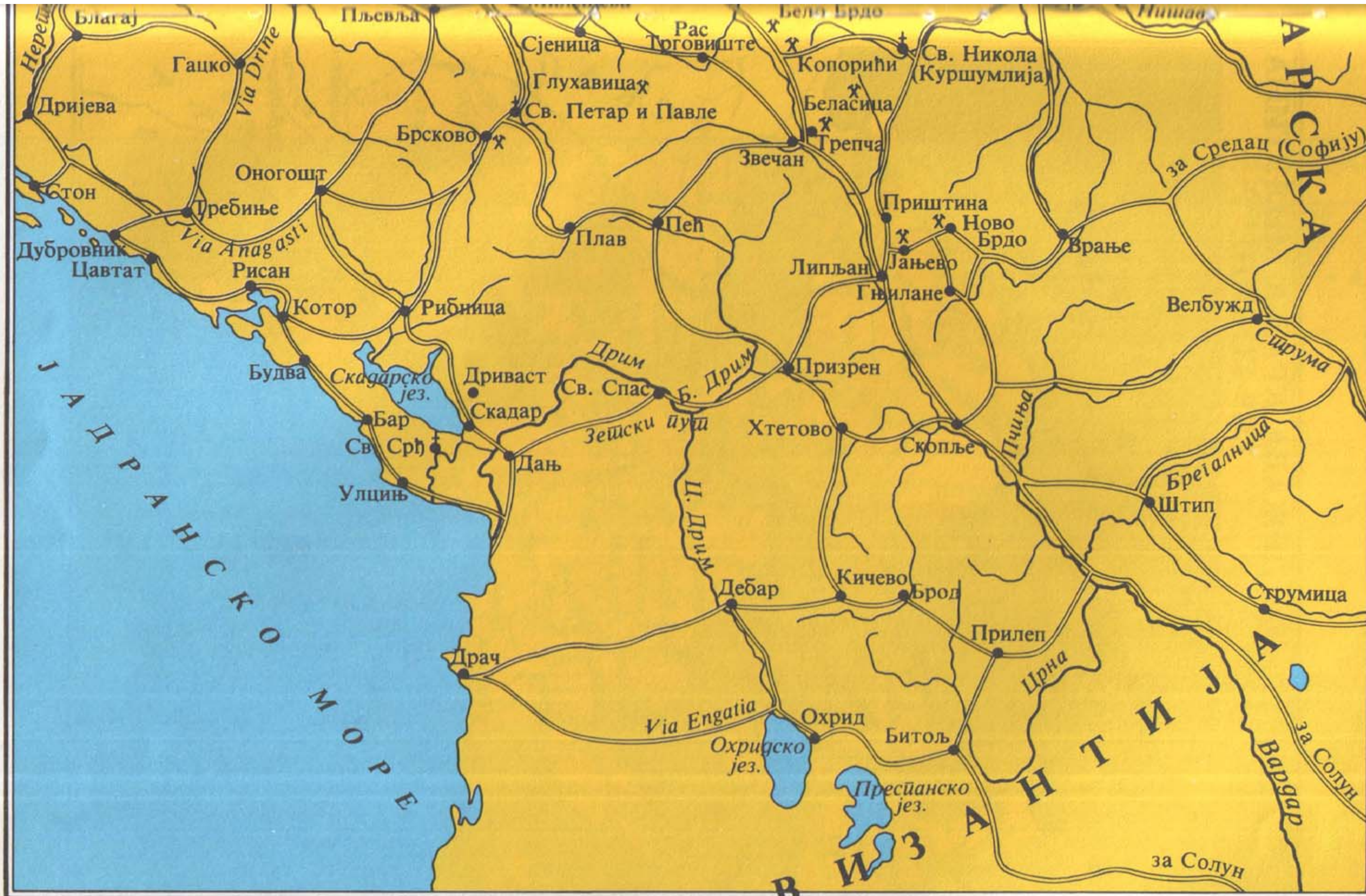

Благај
Неретва
Гацко
Via Drine
Дријева
Пљевља
Сјеница
Глухавица
Св. Петар и Павле
Брсково
Рас
Трговиште
Бело Брдо
Копорићи
Св. Никола
(Куршумлија)
Беласица
Трепча
Звечан
Оногошт
Стон
Требиње
Via Anagasti
Дубровник
Цавтат
Рисан
Котор
Рибница
Плав
Пећ
Приштина
Ново
Брдо
Јањево
Липљан
Гњилане
Врање
Велбужд
Струма
за Средац (Софију)
Будва
Скадарско
јез.
Дриваст
Скадар
Дрим
Св. Спас
Б. Дрим
Призрен
Зетски пут
Бар
Св. Срђ
Дањ
Улцињ
Хтетово
Скопље
Пчиња
Брегалница
Штип
Ц. Дрим
Кичево
Брод
Дебар
Струмица
Прилеп
Црна
Драч
Via Engatia
Охрид
Охридско
јез.
Битољ
Преспанско
јез.
Вардар
за Солун
за Солун
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ВИЗАНТИЈА
АРСКА

ДРЖАВА КРАЉА МИЛУТИНА 1319. ГОДИНЕ

ЕВРОПА ПОЛОВИНОМ XIV ВЕКА
АТЛАНТСКИ ОКЕАН
СЕВЕРНО МОРЕ
БАЛТИЧКО МОРЕ
СРЕДОЗЕМНО МОРЕ
ЦРНО МОРЕ
АЗОВСКО МОРЕ
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Хебриди
Оркнијска острва
КРАЉЕВИНА ШКОТСКА
Абердин
Перт
Единбург
Глазгов
Њукастл
Армаг
Голвеј
Даблин
ИРСКА
Корк
Ланкастер
Јорк
КРАЉЕВИНА ЕНГЛЕСКА
Оксфорд
Кембриџ
Бристол
Лондон
Кале
Берген
Ставангер
КРАЉ. НОРВЕШКА
Осло
КРАЉЕВИНА ШВЕДСКА
ФИНСКА
Упсала
Стокхолм
Калмар
Оланд
Фински з.
ЕСТОНИЈА
ВИТЕШКИ РЕД
Рига
КУРЛАНДИЈА
Езел
Чудско ј.
Вел. Новгород
Твер
МОСКОВСКА КНЕЖЕВИНА
Москва
Можајск
Коломна
Суздаљ
Нижњи Новгород
Муром
РУСКЕ ДРЖАВЕ
Рјазан
Смоленск
Тула
Куликово поље
Орел
Волга
Сарај
КРАЉЕВИНА ДАНСКА
Виборг
Копенхаген
Шлезвиг
Либек
Хамбург
Бремен
Хановер
Берлин
Штетин
Данциг
Кенигсберг
НЕМАЧКИ (ТЕВТОНСКИ)
Ковно
Вилна
Полоцк
Витебск
Минск
Њемен
Западна Двина
ФРИЗИЈА
Утрехт
БРАБАНТ
РИМСКО-НЕМАЧКО ЦАРСТВО
Келн
Ахен
Рајна
ЛУЖИЦА
Лајпциг
Лаба
Одра
ШЛЕЗИЈА
Висла
Познањ
Варшава
КРАЉЕВИНА ПОЉСКА
Краков
ГАЛИЦИЈА
Халич
ВЕЛИКО ВОЈВОДСТВО
ЛИТВА
ВОЛИНИЈА
Владимир
Туров
Чернигов
Новгород Сјеверски
Бјелгород
Кијев
Перејаслав
УКРАЈИНА
Дњепар
Дон
ПЕРЕКОПСКА ХОРДА
ЗЛАТНА ХОРДА
Тана (Азов)
КУБАН
Креси
Азенкур
Брест
КРАЉЕВИНА ФРАНЦУСКА
Париз
Верден
ЛУКСЕМБУРГ
Мајнц
Нирнберг
ЧЕШКА
Брно
Штрасбург
Минхен
АУСТРИЈА
Беч
Нант
Орлеан
Лоара
Бурж
Дижон
БУРГУНДИЈА
БАВАРСКА
Базел
Констанц
ШТАЈЕРСКА
КОРУШКА
ТИРОЛ
Женева
САВОЈА
Милано
Пјаћенца
Падова
Венеција
Трст
Ла Рошел
ВОЈВОД. АКВИТАНИЈА
Бордо
ДОФИНЕЈА
Тулуза
Авињон
Монпеље
Марсељ
Перпињан
Ђенова
Болоња
Фиренца
Пиза
Сиена
Равена
ПАПСКА ДРЖАВА
Рим
КОРЗИКА
САРДИНИЈА
КРАЉЕВИНА НАПУЉ
Напуљ
Салерно
Бари
Таранто
Реџо
Месина
КРАЉЕВИНА СИЦИЛИЈА
Сиракуза
МАЛТА
Ла Коруња
Овиједо
Порто
Коимбра
КРАЉ. ПОРТУГАЛИЈА
Лисабон
Лагос
Дуеро
Саламанка
Бургос
Ваљадолид
КРАЉ. НАВАРА
Сарагоса
Ебро
КРАЉЕВИНА АРАГОНИЈА
Лерида
Барселона
Тортоза
Валенсија
КРАЉЕВИНА КАСТИЉА
Алкантара
Толедо
Тахо
Гвадијана
Кордова
Севиља
Гранада
Мурсија
Кадиз
КРАЉ. ГРАНАДА
Гибралтар
БАЛЕАРСКА ОСТРВА
Менорка
Мајорка
Ивиза
Тангер
Сеута
Фес
Оран
Тлемсен
ТЛЕМСЕН
Тонес
Ел Џезаир (Алжир)
Бизерта
Бон
Тунис
ТУНИС
Суза
КРАЉЕВИНА УГАРСКА
Дунав
Тиса
Егер
Будим
Калоча
Арад
Сибињ
Загреб
СЛАВОНИЈА
Сава
ХРВАТСКА
Задар
БОСНА
Београд
Оршава
КРАЉЕВИНА И ЦАРЕВИНА СРБИЈА (1346—1371)
Дубровник
Драч
Скопље
АЛБАНИЈА
Јањина
Арта
Солун
КРФ
КЕФАЛОНИЈА
Метоне
АХАЈА
Мистра
КНЕЖЕВИНА ВЛАШКА
Крајова
Букурешт
КНЕЖЕВИНА МОЛДАВИЈА
Јаши
Каменец
Брацлав
Дњестар
Буг
Акерман
ЦАРЕВИНА БУГАРСКА
Софија
Трново
Варна
ВИЗАНТИЈА
Цариград
Лезбос
Хиос
Самос
Еубеја
Атина
ВОЈВ. НАКСОС
Родос
(Јовановци витез.)
КАНДИЈА (КРИТ)
Кандија
КРИМ
Кафа
Солдаја (Судак)
Херзон
КРАЉ. ГРУЗИЈА
ТРАПЕЗУНТСКО ЦАРСТВО
Трапезунт
Синопа
КАСТАМОНУ
Амазија
ЕМИРАТИ
Ангора (Анкара)
Исник (Никеја)
Бруса
ТУРЦИ ОСМАНЛИЈЕ
КАРАМАН
ТУРАКА СЕЛЏУКА
САРУХАН
Филаделфија
Смирна
МЕНТЕШЕ
ТЕКЕ
Адалија
Тарсус
МАЛА ЈЕРМЕНИЈА
Алепо
Антиохија
Никозија
КРАЉЕВИНА КИПАР
Триполис
Бејрут
Тир
Дамаск
ДРЖАВА МАМЕЛУКА

ДУШАНОВО ЦАРСТВО

МАЛА АЗИЈА И БАЛКАН ПОЛОВИНОМ XIV ВЕКА

СРПСКО ЦАРСТВО УОЧИ МАРИЧКЕ БИТКЕ